Jack Goody

AVRUPA'DA İSLÂM DAMGASI

Avrupa'da İslâm Damgası

Jack Goody

Çeviren:

Doç. Dr. Şahabettin Yalçın

Etkileşim Yayınları : 3
İnceleme/Araştırma Dizisi : 1

Avrupa'da İslâm Damgası / Jack Goody
Islam in Europe

Kapak resmi : El-Hamra Sarayı / Granada-İspanya
Kapak : Etkileşim
İç Düzen : Etkileşim
Tashih : Ayhan Yıldırım
Baskı ve Cilt : Nesil Matbaacılık
Sanayi Cad. Bilge Sok. No: 2
34196 Yenibosna/İSTANBUL
Tel: (0212) 551 32 25
Fax: (0212) 551 26 59

Kitabın özgün metni, *"Islam in Europe"* başlığıyla
Cambridge İngiltere'de Polity Press ve Blackwell Publishing Ltd.
işbirliğiyle yayınlanmıştır.

ISBN: 975-269-110-2

1. Baskı: Ekim 2005

Etkileşim Yayınları
Sanayi Cad. Bilge Sok. No: 2, 34196 Yenibosna/İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 Fax: (0212) 551 26 59

jack goody

1918 yılında doğdu. İngiliz antropoloji biliminin önde gelen şahsiyetlerindendir. Goody 1961 yılından beri St. John's College ve Cambridge University'de Akademik Kurul üyeliğinde bulunmuştur.
Goody yoğun olarak akrabalık, okur yazarlık, kültür ve son dönemlerde Doğu ve İslâm medeniyetlerinin Batı'dan farklılığı üzerine kitaplar yazmıştır.

BAZI ESERLERİ:

Literacy in Traditional Societies (edited, 1968)

The Domestication of the Savage Mind (1977)

The Development of the Family and Marriage in Europe (1983)

The Logic of Writing and the Organisation of Society (1986)

The European Family: An Historico-Anthropological Essay (2000).

İÇİNDEKİLER

Sunuş / Mustafa Armağan 7

Önsöz 13

Giriş 15

BİRİNCİ BÖLÜM

Geçmişteki Karşılaşmalar 27

- Güney Hamlesi 38
- Orta Yol 60
- Kuzey Girişi 76
- Bu Üç Kolun Kültürel Etkileri 84
- Ticaretin Rolü 117
- Değerler 123
- Günümüz Avrupasında Göç 130

İKİNCİ BÖLÜM

Acı İkonlar ve Etnik Temizlik 151

Etnik Temizlik ... 155

Din ve Siyaset Bilimi ... 175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm ve Terörizm ... 181

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Taliban, Bamiyan ve Biz: İslâmî Öteki ... 199

Kaynakça ... 217

Sunuş

Mustafa Armağan

> Gerçekte Avrupa hiçbir zaman tamamen dünyanın geri kalan kısmından tecrit edilmemiş ve tamamen Hıristiyan olmamıştır… İslam Avrupa'nın bir parçasıdır, İslam mirasımızın bir parçasıdır.

Yukarıdaki sözler bundan 20 yıl kadar önce söylense, hele hele söyleyeni bir de 'Batılı' olsaydı, hayret damarlarımızı alabildiğine şişirebilir, hayranlık hormonlarımızı ateşleyebilirdi. Hatta bu zât-ı muhteremin ne zaman Müslüman olacağını merak eder, "Yoksa Müslüman oldu mu?" sorusunu gökkubbemizin tavanına gururla asabilirdik.

Artık nedense aynı derece yadırgamıyoruz bu sözleri. Bu yüzden 3 Ekim 2005 akşamı, İngiltere Dışişleri Bakanı Jack Straw, Avrupa Birliği'nin Türkiye ile müzakerelere başlayacağını basına duyururken, muhabirlerden gelen sorular üzerine, "Türkiye zaten Avrupalı" mealinde bir konuşma yaptığında pek fazla da yadırganmamış veya hayret nidaları yükselmemişti aramızdan. Yoksa Avrupa asırlık rüyalarından uyanıyor, "Haçlı ruhu"nu Boğaz'ın platin renkli gövdesinde kurban mı ediyordu? Avrupa ruhu, bu defa olsun Türkiye'ye hayırhah nazarlar mı yöneltiyordu?

İngiltere'de Jack Straw'un adı 'nezih adam'a (*decent man*) çıkmıştır. Centilmendir, hukuk tahsil etmiştir, bir süre avukatlık yaptığı da biliniyor. Bu yüzden Britanya tarihine yönelik son derece cesur eleştirel (özeleştirel) çıkışlar yaptığını da öğrenebiliyoruz biyografisinden. İngiliz emperyalizminin Hindistan'da, Filistin'de, Irak'ın sınırları çizilirken defalarca hatalar yaptığını ve bu hataların faturalarını şimdi ödediklerini dahi söyleme cüretini gösterebilmişti. Gerçi İngilizlerin 'ulusalcı' tarihçilerinin bu tespitlere katılmadıklarını ve Straw'un tarih bilgisiyle alay ettiklerini de biliyoruz.

Yine de 21. yüzyıl başlarında bir İngiliz Dışişleri Bakanı'nın kalkıp 'Araplara hiç vermeyi düşünmediğimiz şeyleri vaat ederek onları aldattık' yollu demeçler vermesi sık rastlanır bir durum değil. Bu, 21. yüzyıl başlarında dünya dengelerinde bir şeylerin değiştiğinin, Avrupa'nın 20. yüzyıla iyi başlayıp fena bitiren ve bir anlamda 'köşeye sıkışan', mihver olma özelliğini yitiren bir 'kıta' olduğunun bariz bir göstergesi.

Ve aslında, Avrupalı politikacıların, İslam fundamentalizmi tehdidini aşabilmek adına soft İslamı saflarına çekmek, bu yönde politikalar oluşturmak ve AB'yi bunun için bir 'Hıristiyan kulübü' olmaktan çıkarmak gibi çeşitli aşamaları olan bir politikayı yürürlüğe koyduklarını söyleyebiliriz.

Yine de politika her şey demek değildir. Kültür ve inanç, tarih ve sanat politikanın tıkadığı delikleri açma kabiliyetine fazlasıyla sahiptir ve bu vasfıyladır ki, Avrupa ve İslam arasına çekilmek istenen Çin seddine karşı olanca kuvvetleriyle direnen ve yukarıya aldığımız cümlesinde Jack Goody'nin dilinde ifadesini bulan "Avrupalı İslam" imajı doğmaktadır. Sadece Avrupa'da değil, onların hayırhah cümlelerine artık pek fazla şaşırmayan bizde de doğuyor. Böylece 'Siyasal İslam' ile 'Siyasal Avrupa' arasındaki sınırlar giderek belirsizleşiyor, sınırın her iki yanına gidiş

gelişler hızlanıyor; engellerinden sıyrılan zihinler rahatlayınca tarihe de daha objektif bir tarzda bakma imkânı doğuyor.

Nitekim Bediüzzaman Said Nursi de, *iki Avrupa* olduğunu söylemiş ve ikinci, sapmış olan Avrupa'nın "tek gözlü dehası"ndan söz etmemiş miydi bize? Dalâletteki Avrupa aslına rücu ederse, İslamı daha iyi anlayabilecek ve hakikatin kapısına yaklaşmış olacaktı ona göre.

Tam adı Tom Rankine Jack Goody olan *Avrupa'da İslâm Damgası* adıyla dilimize kazandırdığımız *Islam in Europe* (Polity Press, 2004) adlı kitabın yazarı, 20. yüzyıl antropoloji ilminde söz sahibi bir araştırmacıdır. 1919 doğumlu; demek ki, 86 yaşında. Goody, Cambridge Üniversitesi'nde uzun yıllar hocalık yapmış ve akrabalık ilişkilerinden yemek ve çiçek kültürüne, okur yazarlıktan vahşi dediğimiz insanların evcilleştirilmesi sürecine değin çok zengin bir çalışma zemini oluşturmuş bulunuyor. Nitekim emekliliğinden sonra, kariyeri sırasında edindiği bu zengin birikim, onun eserlerine daha cesurca nüfuz etmiş ve peş peşe, Avrupa-merkezci bakışın şaşılıklarını ve hatalarını ortaya döken kitaplar yayınlamaya başlamıştır.

Avrupa'da İslam Damgası'na giden yolda önemli uğraklar olarak değerlendirilebilecek bu çalışmaların ilki, *Batı'daki Doğu* (*The East in the West*, Cambridge, 1996) oldu. Burada özellikle Batılı sosyal bilimlerin iliklerine nüfuz etmiş olan 'Doğu sorunu'nun deşifre edildiğine şahit oluyoruz. Aslında 'Batı' dediğimiz kategori, özcü, cevherî bir veri olmayıp tarih içerisinde oluşmuştur ve bu oluşum, Çin, Hint ve İslam kültürlerine çok şeyler borçludur. O zaman Batı'nın gövdesinde hazmedilmemiş bir Doğu oturmaktadır ve bu Doğu'yu yok saymak, paradoksal bir şekilde, Batı'nın gövdesinin yarısını uçurmak demektir. Dolayısıyla Batı, kendisini dahi Doğu olmadan tanımlayamaz hale gelmiş ama bunu sürekli inkâr edip durmuştu.

Weber'in sosyolojisine kadar nüfuz etmiş olan bu izole edilmiş Batı, kendisini hep artı ve pozitif kutupta görmüş, Doğu'yu da eksi ve negatif kutba postalamakta tereddüt göstermemiştir. Peki bunun sonucunda kaybeden kim oldu? Elbette, kendisini eksik ve yanlış anlayan Batı oldu. Onun için Doğu-Batı ilişkileri, bize klasik sosyolojinin babaları tarafından sunulduğu biçimiyle değil, daha gelişmiş teknik ve yöntemlerle araştırılmalıdır.

Goody bu işi burada bırakmadı, sorgulamalarına tam gaz devam etti ve 2004 yılında iki yeni kitapla karşımıza çıktı. Bunlardan birincisi, *Kapitalizm ve Modernlik: Büyük Tartışma* (*Capitalism and Modernity: The Great Debate*, Polity Press, 2004) başlığını taşıyordu. Burada kapitalizmin neden yalnız Avrupa'da çıktığı meselesini kurcalıyor ve bunun yine Avrupa'ya münhasır bir üstünlük olarak algılanmasındaki hatalara dikkat çekiyordu. Hümanizm mi dediniz? Mesela Çin filozofları Avrupalılardan çok daha iyi hümanistlerdi. Şehirler Avrupa'da mı ortaya çıkmış dediniz? Peki Ahmedabad ne güne duruyor? Bireycilik Batı'ya özel, öyle mi? Peki kuzey Gana'daki Tallensi'de yaşayan kabilelerin gençleri nasıl oluyor da diğer kabile üyelerinde böyle pervasızca farklılaşabildiler? Fabrika tarzı üretimin bile Çin'den Avrupa'ya geldiğini iddia ediyordu yazar.

Aynı yıl yayınlanan, elinizdeki *Avrupa'da İslam Damgası* adlı kitabı ise tek kelimeyle, Goody'nin bu yıpratıcı birikiminin hülasası mahiyetinde. İz süre süre İslamın Avrupa açısından tartışılmaz kıymetini tespit eden yazar, Marx'a imalı bir göndermede bulunarak başlıyor kitabına. Hani Karl Marx *Komünist Manifesto*'nun başında, "Avrupa'nın üzerinde bir hayalet dolaşıyor. Bu hayalet komünizmdir" demişti ya; Goody bu sözü İslama uyarlıyor ve aslında Avrupa'nın üzerinde dolaşan hayaletin İslam olduğunu söylüyor. Biliyorsunuz hayaletler öl-

ınez! Kovarsınız, yine gelir, konar yanı başınıza. İşte İslamiyetin Avrupa kıyılarından görünen manzarası: Bir hayalet (İslam) Avrupa'nın ruhunu ele geçirmeye çalışmakta ama bütün Haçlı seferlerine ve emperyalist müdahalelere rağmen, şimdi Çin seddinin arkasında değil, bizzat içindedir. Avrupa'da on milyonlarca Müslüman yaşamaktadır ve bu, İslam'ın artık bizzat Avrupa'nın *içinde* yaşadığını gösterir.

Öyleyse? Goody'nin Batılılara teklifi, İslamla çatışmayı bir tarafa bırakıp onu anlamak için çaba göstermektir. 'Avrupalılara hatırlatmak istiyorum ki', diyor bu kitabında, 'İslamla ne tür sorunlarınız olursa olsun, onları 'geri kalmış' kategorisine sıkıştırıp bir kenara atmayın. İslam Avrupa üzerinde, İspanya ve Akdeniz'e 8. yüzyıldaki yürüyüşünden beri çok önemli bir rol oynamış bulunuyor. Bunu 14. yüzyılda Doğu Avrupa'ya girmeleri ve hemen ardından kuzey steplerine doğru hareketlenmeleri takip etmiştir. Bugün bütün Batılı milletlerin bünyelerinde milyonlarca Müslüman yaşamaktadır. İslam ile Avrupa arasındaki potansiyel çatışmayı azaltmak istiyorsak, bu dinin geçmişi ve bugünü hakkında bir şeyleri anlamaya ihtiyacımız var demektir. İslama veya diğer dinlere karşı olan mevcut güvensizliğimize son vermek zorundayız. Bu fevkalade başarılı olmuş dünya çapındaki dinin amaç ve etkilerini değerlendirebilmek ve onun müminlerini, Avrupa'nın kendisi gibi, Ehl-i Kitab'dan biri olarak ele almak zorundayız.'

Böyle diyor Jack Goody Avrupalılara. Peki bize ne söylüyor?

Kitabın en hoş tarafı da bu, aslında. Zihinlerimize kazınan 'Avrupa'nın hakiki Avrupa olmadığını, onun verimli bir imaj çalışmasının ürünü olduğunu öğreniyorsunuz kitaptan. İspanya'dan Sicilya'ya, oradan Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan bu bereketli hilal içinde Avrupa'nın Roma'nın yıkılışının ardından içerisine düştüğü 'barbarlık' ortamından Tarık

bin Ziyad'ın meşalesiyle nasıl uyandığının tarihini okuyacaksınız. Avrupa'nın *İslamla beraber* ve *İslama karşı* olmak üzere çift yüzlü kimlikle şekillenen dünyası, tarihî bir dekor önünde bir bir ortaya konuluyor. Tarımı unutan bir kıtaya sulama tekniklerini öğretmekten tutun da, hoşgörü ve bir arada yaşama pratiğinin cennetini tesis etmeye kadar yığınla olgunun Avrupa'ya İslam kanalından taşındığı net bir biçimde sergileniyor.

Bir şey daha: Avrupa'nın kendisi ile Avrupa'nın imal edilmiş görüntüsü, imajı birbirine karıştırılmamalıdır. Avrupa, kendisini gövdesinden mahrum etmek istemiyorsa, karanlıklara ittiği ve son dönemde fundamentalizmle özdeşleştirmeye giriştiği bu hayaletle yeniden yüzleşmek, kimliğinin karanlık bıraktığı yüzüne eğilip bakmaya cesaret etmek zorundadır. Aksi halde korkuları hiç bitmeyecek, her asırda bu hayalet, başında yeni bir kılıkla bir daha tüneyecektir.

Mesaj iki tarafa birden aslında: Bizdeki *hayalî Avrupa* da, Batı'daki *hayalî İslam* da hayalet giysilerinden soyunmalı ve gerçek dünyada yüzleşmelidirler. Goody'nin yaptığı şey, bu şekilde bir yüzleşmenin Avrupa açısından taşıdığı önemi vurgulamaktan ibaret. Belki bizden de birileri çıkar ve zihnimizde inşa edilen hayalî Avrupa'nın üzerine kazınan boyaları dökerek Avrupa ile olan ilişkilerimize yeni bir veche kazandırır. Galiba 3 Ekim'den sonraki dönemde en fazla ihtiyacımız olan şeylerden biri de bu. Jack Straw'un yaptığının bir benzeri yani. Nerede yanlış yaptık ve bu noktaya nasıl geldik? sorusunun arkeolojisi…

Soru şudur: Avrupa'nın ınim'siz medeniyeti, Jack Goody gibi sözcüleri eliyle ınim'i ait olduğu noktaya koymaya başladı mı? Buna kitabı okuduktan sonra siz karar verin.

Önsöz

Bu kısa kitabın birkaç kaynağı bulunmaktadır. Genç bir insan olarak kendimi 1940'lardaki Arap-İsrail ve Yunan-Türk çatışmaları içinde bulduğumdan beri Yakın Doğu ile ilgileniyorum; bu çatışmalar o dönemde daha geniş kapsamlı olan eksen güçleri arasında vuku bulan çatışmaların gölgesinde kalmıştı. Uzun yıllar sonra Paul Saint Cassia ile beraber Kıbrıs'a döndüğümde tıpkı diğer ziyaretçiler gibi bugün Müslüman Türkler ile Hıristiyan Rumlar arasında varolan bölünmüşlükten etkilenmiştim; bu bölünmüşlükte din, birçok sosyal bilimcinin düşündüğünden daha fazla rol oynuyordu. Aynı şey Balkanlar'da ve tabii ki İsrail-Filistin ihtilafında da geçerliydi. Bu konular hakkında yazı yazdığım için benden Londra'daki Sosyalist Tarih Grubu'na Avrupa'daki İslâm hakkında bir konferans vermem istenmişti. Zira onlara göre dinsel farklılıklar sınıfsal farklılıklardan daha az önemliydi; tıpkı başkalarının bu farklılıkları 'etnisite' yahut 'kimlik tezahürleri' olarak görmesi gibi. Bu durumu açıklama konusundaki çabalarım, İslâm'ın Batı ile olan teması ve Batı'ya etkisi hakkında kısa bir yazı yazmaya sevketmişti. Genel olarak dinin ve özel olarak da İslâm'ın oynadığı rolün yeterince önemsenme-

diğini gördüğümden dolayı, İslâm ile Batı arasındaki etkileşi-nin mahiyetini bizatihi sözkonusu durumu tecrübe edenlerin gözüyle göstermeye çalıştım. Bu istek, İslâm'ın giderek artan oranda 'düşman öteki' olarak görülmeye başlandığı 11 Eylül 2001 olaylarından sonra daha da güçlendi. İslâm'ın Avrupa'nın geçmişinin ve mevcut durumunun ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermeye çalıştım. Bunu yaparken genel bir bakış açısından olaylara bakmaya ve uzman olmayan okuyuculara hitap etmeye çalıştım.

Elinizdeki kitabın ikinci bölümünün bir versiyonu *New Left Review* (7. sayı, 2001) adlı dergide ve bir başka versiyonu da *History and Anthropology* (13. sayı, 2002, sayfa 1-12) adlı dergide yayınlanmıştır. Yine üçüncü bölümün bir versiyonu da sözü geçen ikinci dergide (sayı 13, 2002, sayfa 139-143) yayınlanmıştır. Son olarak, bu kitabın yazılmasında gerek referans sağlamada ve gerekse metnin okunmasında emeği geçen John Kerrigan, Richard Beadle, Jocelyne Dakhlia, Murray Last, Richard Hodges, Nicole Rousmaniere, Javier Ribas, Ulinka Rublack, Gilbert Lewis, Roxana Waterson, Dionigi Albera, Peter Linehan, Caroline Humphrey ve Ziba Mir-Huseyni'ye teşekkür ederim. Ayrıca Nile Green, Jessica Bloom, Melanie Hales ve Susan Mansfield'e metni yayına hazırladıkları için teşekkürlerimi sunarım.

Giriş

'Bir hayalet Avrupa'yı kovalamaktadır'. Bu hayalet, Marks ve Engels'in bahsettiği komünizm değil, İslâm ve İslâmî 'terördür'. Marks ve Engels'in dediği gibi "Eski Avrupa'nın tüm Kuvvetleri -Papa ve Çar, Metternich ve Guziot, Fransız radikaller ve Alman polis ajanları- bu hayaleti yoketmek üzere kutsal bir ittifak oluşturmuşlardır". Bu güçleri kolaylıkla modern versiyonlarına tercüme edebilir ve onlara ABD, Rusya, Çin, Hindistan ve başkalarını da ekleyebiliriz. Peki bu hayaletin kapsamı daha mı geniş? New York'taki İkiz Kuleler'e saldırı yapıldığında İslâm'ın Avrupa'nın geçmişindeki ve mevcut durumundaki yerine ilişkin anlayışımıza katkıda bulunmak üzere yazılar yazmıştım. İslâın ve Müslüınanlar'ın Batı'daki imajı zaten ondan önce de kötüydü, fakat İkiz Kuleler'e yapılan saldırılar durumu daha da kötüleştirdi. Amerikan başkanı George Bush, 'terörizmle savaş' bağlamında 'Haçlı seferi' tabirini kullanmış ve dolayısıyla bu savaşı, Haç'ın Hilal'e karşı, yani Yahudi-Hıristiyan medeniyetinin İslâm'a karşı savaşı olarak tanımlamıştı. Bu haliyle sözkonusu savaş, 'kutsal savaşa' (cihad) dönüşecek ve en azından metaforik ola-

rak Ortaçağdaki anlayışa geri dönülmüş olacaktı[1]. Terörizm, yani İslâmî terörizm, her ne pahasına olursa olsun -savaş kuralları ve Birleşmiş Milletlerin kuralları dışına çıkılsa bile- (önleyici vuruşlarla) yok edilecektir, zira 'terörizmin' varlığı Amerika'yı tehdit etmektedir. 2002 yılında ABD'de insanların ellerinde yahut otomobil camlarında Amerikan bayrakları ve yine birçok otomobilin arkasında 'Tanrı Amerika'yı korusun' çıkartmaları göze çarpıyordu. Tıpkı ilk sömürge günlerindeki gibi Tanrı'nın Amerikalıların yanında yer aldığına -Kızılderililerin mağlup edilip medenileştirilmesinde ve Hıristiyanlaştırılmasında onlara yardım ediyordu- inanılıyordu. İslâm geri adım atmadığı için putperestlerin Hıristiyanlaştırılması fikri, siyasî bir strateji olarak terkedilmişti. Ama yine de Bush, Tanrı'nın Amerika'ya dış politikada yardım etmesi için dua etmeye devam ediyor. Din sürekli olarak işin içine sokulmaktadır.

Dünyanın büyük dinleri arasında sadece İslâmın, kutsal savaş fikrinde ısrar ettiğine dair bir anlayış bulunmaktadır. Rönesans'ın getirdiği sekülerleşmeyle beraber Avrupa'nın çoğunun din konusunda daha hoşgörülü olduğu doğrudur. Bununla beraber, Katolikler ile Protestanlar arasındaki savaşlar ve çatışmalar son derece vahşice idi. Aydınlanmadan sonra durum değişmiştir. Fakat Avrupa kıtasının geniş sömürge hareketlerinin arkasındaki ideoloji, ekseriyetle Hıristiyanlığa dayanıyordu ve dünyanın her köşesine sızmaya çalışan Hıristiyan misyonerler, sömürgeciliğin öncü kolu gibi çalışıyorlardı. Onların arkasında sömürge orduları olduğu için kendileri kuvvet kullanmaya ihtiyaç duymuyorlardı. Onlar için fetih zaten yapılmıştı. Öte yandan İslâm'da ise devlet başkanlığı ile dinî lider-

---

1. Onyedinci yüzyılda Kuzey Afrika'da Müslümanlara karşı ve Amerika'da Kızılderililere karşı kullanılan kutsal savaş kavramı için bkz. Matar 1999.

lik tek kişide birleştiğinden, tüm savaşlar esas itibariyle kutsallık özelliği kazanmıştır.

ABD, 11 Eylül 2001'de büyük sarsıntı geçirmişti; bu saldırı beklenmedik bir anda tahmin edilmeyen bir zamanda savaşlardan uzak olduğunu düşünen bir ülkede meydana gelmişti. Ama 'terörist' teriminin kullanılması, belirsiz amaçlar uğruna şiddet kullanmayı amaçlayan bir düşmanı çağrıştırmaktaydı. Bu kullanım, dikkatleri, sözkonusu eylemlerin arkasında herhangi bir siyasî, sosyal ya da dinî amaç olup olmadığı ve saldırganların bu amaca ulaşmak için alternatif araçlara sahip olup olmadıkları sorusundan uzaklaştırmıştır. Bu aynı zamanda dünyanın önemli bir bölümünün dikkatlerini, dünyadaki tek süper gücün sahip olduğu muazzam askeri ve ekonomik kuvvet ile dünyanın geri kalan kısmına istek ve arzularını empoze ettiği gerçeğinden uzaklaştırmaya neden olmuştur. Kaynak dengesizliğinden doğan bu üstünlük, kaçınılmaz olarak direnme ve karşı çıkmayı teşvik edecektir. Bu hoşnutsuzluğun odağında Yakın Doğu'da ve özellikle de Arabistan'da konuşlandırılan Amerikan askerleri, Amerika'nın uydusu olan İsrail'e verdiği destek ve petrol üzerindeki kapışmalar bulunmaktadır. Bazı durumlarda bu hoşnutsuzluk kendini aktif eylemler biçiminde göstermese bile bunun eyleme dönüşmesi her zaman mümkündür; bu ise kendini 'kutsal savaş' gibi kavramların gizli olarak kullanıldığı şiddet eylemlerinde gösterir; gerçi Batı'nın eylemlerinde kutsal amaçlar daha açık bir biçimde özgürlük, demokrasi, serbest pazar ve bazen eşitlik ve kardeşlik kisvesi altında kendini göstermektedir. Eğer bu tahlil doğru ise, 'terörle savaş' yerel zaferler kazansa bile direniş daima varolmaya devam edecektir. Afganistan'daki yenilgiye Bali'deki dehşetengiz bir patlama, Moskova'daki kitlesel rehin almalar ve belki de Washington'daki keskin nişancı olayları ile cevap

verilmiştir. Çok başlı bu canavar, sözkonusu sorun devam ettikçe şu ya da bu şekilde varolmaya devam edecektir. Genelde yeterli bir bütünlük ve kapsam içinde ele alınmayan bu sorunu askeri tedbirlerle ya da Avrupa, Rusya, Hindistan, Çin ve ABD gibi Müslüman olmayan ülkelerdeki terörist eylemler karşısında sesini yükseltmekle çözmek mümkün değildir. Bilakis bu sorun ancak siyasal ve toplumsal bir perspektifle çözülebilir. Tüm devletler hoşnutsuz azınlıkları kontrol etmek isterler.

Amerika'da 11 Eylül saldırılarının, bu ülkenin İsrail'e karşı yürüttüğü politikalarla bir ilgisi olmadığına dair bir kanaat oluşmuştur. Halbuki Usame Bin Ladin'in açıkça gösterdiği gibi bu kanaat tamamen yanlıştır. Batılı güçlere karşı yapılan ve görünürde el-Kaide ile ilişkilendirilmeyen diğer saldırılar hep aynı gerekçelere dayandırılmıştır. Bu tür 'terörizm', bahsettiğimiz durum devam ettiği sürece varolmaya devam edecektir. Batı, Yakın Doğu'ya ilişkin politikaları konusunda Müslüman çoğunluğun taleplerine karşı farklı tutum geliştirene dek bu saldırılar sürecektir. Terörizmle savaş, hiçbir zaman bitmeyecektir ve Irak gibi ülkelerin işgal edilmesi bu durumu ortadan kaldırmak yerine gerginlikleri daha da arttıracaktır. Bu bağlamda savaş sonrası Almanya ile Japonya'nın karşılaştırılması yanıltıcı olacaktır, zira İslâm, taktikleri nasıl olursa olsun asla faşizmin bir çeşidi değildir. Bu yüzden onunla uzlaşmak zorundasınız; tıpkı Güney Afrika'da ve Amerika'nın Güneyinde beyazların siyahlarla anlaşması gibi.

İran devrimi üzerine yazı yazan bir yorumcu kısa süre önce şöyle demişti: "Modern dünya yirminci yüzyıl boyunca dinin bireyin özel hayatından sökülüp atılması için uğraşıp durdu. Fakat son yıllarda, işgal ettikleri kamusal alanı tehdit eden, toplumla didişen ve ona karşı mücadele eden dikkat çekici

dinlerin yeniden güçlendiğini görmekteyiz" (Khosrokhavar 2002: 7). İran devriminin çok geniş etkileri olmuştur, zira onun sadece İslâm için değil, aynı zamanda küreselleşme, özellikle de petrol şirketleri, Şah gibi devlet başkanları ile Amerikan çıkarlarının birleşmiş hali olarak görülen Amerikan küreselleşmesine karşı verilen mücadeleler için küresel bir önemi bulunmaktadır. Burada 'petro-İslâm' anahtar rolündedir; İslâmî devrimin zengin petrol yataklarına sahip İran'da meydana gelmesi ve el-Kaide'nin liderinin bir petrol ekonomisinin çocuğu olması tesadüfi değildir. Ne gariptir ki, büyük enerji tüketimine sahip Batı dünyası, Orta Doğu petrolüne muhtaçtır; bu ise söz konusu ülkeleri (ya da liderlerini) zengin etmekte ve ekonomilerinin ihtiyaç duyduğu petrol arzını muhafaza etmek için siyasî müdahaleye zemin hazırlamaktadır. Başka bir ifadeyle bunlar, hem ekonomik ve hem de siyasî olarak İslâmî (özellikle de Arap) direnişin ve 'terörizmin' zeminini sağlamaktadırlar. Bu ülkelerin rejimine yönelik şikayetlerden birisi de yöneticilerin, Kur'ân'ın emrettiği gibi zenginliği fakir müminlere dağıtmak istememeleridir. Varolan büyük refah uçurumu, tüketim çılgınlığı, Amerika'nın Kutsal Topraklardaki siyasî ve askeri hakimiyeti ve herşeyden önemlisi ABD'nin İsrail'in Yakın Doğu'yu işgalini desteklemesi gibi konular, Batı şehirlerinde de uzantıları olan hararetli tartışma konularıdır. İran ve el-Kaide çoğu zaman bu etkilere karşı duran (bunu da petrolden kazandıkları dolarlarla yapmaktadırlar) iki cesur güç olarak görülürler. ABD bunları şer ekseninin parçaları olarak görürken, onlar da ABD'yi 'büyük şeytan' olarak görürler.

İslâmî grupların kolayca 'terörist' olarak damgalanmaları, onların siyasî ve sosyal gündemlerinin gözden kaçırılmasına yol açmıştır. Bu gündemler arasında Filistin ve Keşmir'in ba-

ğımsızlığı, Batılı güçlerin petrol zengini ve aynı zamanda İslâm'da kutsal bir yeri olan Arap yarımadasından çıkarılması gibi konular bulunmaktadır. Bu mücadeleler çoğu zaman hiçbir askeri güç olmadan yapılmaktadır (örneğin İsrail'in nükleer silahları ve son model uçakları var iken Yakın Doğu'nun İslâmî güçleri bunlardan mahrumdur)[2]. Bu silahlı güç mahrumiyeti, derin bir adaletsizlik hissiyle birleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Arap isyanında T. E. Lawrence gibi kişilerin teşvik ettiği Araplar, Osmanlı İmparatorluğundan kurtulup ulusal bağımsızlık peşinde koşmuşlardır. Araplar, Temmuz 1915 ile Ekim 1915 tarihleri arasında Mısır İşgal Valisi Sir Henry McMahon ile Mekke Emiri Huseyin ibn Ali arasında yapılan yazışmalarda verilen sözler arasında Filistin'in bağımsızlığının da bulunduğunu iddia ederler. 1917 yılında Lord Balfour'un Lord Rothschild'e verdiği deklarasyonda Filistin, 'Yahudi halkının millî vatanı' olarak gösterilmiştir; bu deklarasyonda 1914 verilerine göre 85 bin Yahudiye karşılık sayıları 605 bini bulan diğer halkların hakkına dokunulmayacağı da yer almaktadır. Milletler Cemiyeti'nin Haziran 1919'da imzaladığı Antlaşına'nın 22. maddesi, eski Osmanlı eyaletlerinin, mandasına girdikleri güçlerin yardımıyla 'şartlı bağımsızlığını' öngörüyordu. Batılı fetih güçleri, yani Britanya ve Fransa, Yakın Doğu'daki çıkarlarını ve herşeyden önemlisi Süveyş Kanalı'nı kontrol etmek amacıyla Filistin, Lübnan ve Suriye'nin Milletler Cemiyeti tarafından kendi mandaları altına alınmasını sağlamışlardı. Britanya daha sonra belli bir ölçüde Yahudi göçüne izin vermiş ancak bu göç, 1930'lardaki Nazi zülmu ve 1940'lardaki soykırımdan dolayı oldukça artmıştı. Ne var ki, nüfusun çoğunluğu bu durumu hiçbir zaman kabullenmemiş ve 1920 yı-

---

2. Bir Hamas üyesinin yakın geçmişte söylediği gibi (*The Guardian*, 11 Haziran 2002).

lının Suriye Kongresi, Balfour Deklarasyonunu kesin bir dille reddederek Faysal'ı, Filistin'i de içeren birleşik bir Suriye'nin kralı olarak seçmiştir. Bu girişim, aynı yıl San Remo konferansında ittifak güçlerinin bu Osmanlı topraklarını yarı-sömürge mandaları olarak paylaşıp Kral Faysal'ı Suriye'yi Fransa'ya vermeye zorlamasıyla akamete uğramıştır. Yine aynı yıl Filistinlilerin Yahudi yerleşimcilere karşı ayaklanması, Arapların bağımsızlık çabalarının akamete uğramasından dolayı hayal kırıklığı yaşamalarının bir sonucu olarak görülmüştür.

İsrail'in Yakın Doğu'ya nüfuz etmesi, Avrupa Yahudi cemaati adına gerçekleştirilen başka tür bir Haçlı Savaşı olarak görülebilir. Eğer Hıristiyan güçler ve özellikle de Britanya, bölgenin bir kısmını Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 'manda' olarak almasaydı bu mümkün olmazdı. 1917'deki Balfour Deklarasyonu, Yahudilere sürgündeyken uzun süre rüyasını kurdukları 'Gelecek yıl Kudüs'te' ya da en azından Tel Aviv'de buluşma imkânını vermiştir.

Britanya mandası altında Yahudi göçleri ve toprak satın almalar dış finansal destekle devam etmiştir. Ama toplumlar arası ihtilaflar da devam etmiştir. 1935 yılında Britanya otoriteleri, Arapların on dört ve Yahudilerin de sekiz sandalye sahibi olacağı bazı 'demokratik' kurumlar ihdas etmeye çalışmış, ama bu öneri kendi lehlerine olmasına karşın Yahudiler tarafından reddedilmiştir. Zira Yahudiler, çoğunluk idaresinin göçü ve dolayısıyla gelecekteki egemenliklerini engelleyeceğini düşünmüşlerdir. Ancak bu gerçekleşirse 'demokratik' olabileceklerdi. Ülkenin Yahudi millî vatanı olmasından korkan Araplar sonraki yıl bir başka isyan daha başlatmışlardır. Bu isyanın nedenlerine ilişkin yapılan araştırmaların sonucu olarak eşitlik önerilmişti; Milletler Cemiyeti'nin de ilke olarak benimsediği bu çözüm, on yıl içinde bağımsız bir Arap devleti öngörüyor-

du. Ama iki taraf da anlaşmazlığa düşerek ya hep ya hiç demiştir. 1939 yılına gelindiğinde Yahudiler nüfusun yüzde 30'una ulaşmış ve bu da Araplar'ı kızdırmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere ve ABD, her iki tarafa özerklik önermesine karşılık yeni kurulan Birleşmiş Milletler, Kudüs'e uluslararası bir statü vermek suretiyle eşitlikten yana tavır koymuştu.

Dolayısıyla, bir Filistin devletinin kurulması talebi yeni bir şey değildir; yaklaşık seksen yıldır konuşulan bir konudur. Bu konuda yapılan müzakereler genelde Filistinlilerin hayal kırıklıklarıyla sonuçlanmıştır, zira İsrail'in daha başlangıçtan itibaren askeri güç dahil güçlü bir dış desteği bulunmaktaydı. İsrailliler, şiddet kullanma konusunda daha organize idiler; bu, önceleri 'terörist' saldırılarla kendini gösterirken daha sonra yeni İsrail devleti ile şiddet kullanımı devam etmiştir. Onlar aynı zamanda Yakın Doğu'da başkalarının işine burnunu sokan kişiler olarak da görülmüşlerdir; tıpkı Fransız ve İngiliz mandacıların petrol için buralara burnunu sokması gibi. İsrailliler Avrupa ile futbol oynamış (Asya ile değil), Avrupa şarkı yarışmalarına katılmış ve Amerika'ya dayanan demokratik bir Avrupa devleti olarak görülmüştür. Bu arada İslâm ise öteki yani düşman ve sürekli ortalığı karıştıran unsur olarak kabul edilmiştir.

Bu İslâm görüşü geçmiş tutumlara dayanmaktadır. Batılılar, Haçlı Savaşlarını son derece meşru görürken Cihadları, kâfir olarak bize yönelen şiddet eylemleri olarak görmüşlerdir. Halbuki her ikisi de kutsal savaşlardır. Taraflar birbirlerini doğru inanca sahip olmayan inançsızlar (kâfirler) olarak görmüştür. Bu durum, günümüzde kimin terörist olduğuna ilişkin tartışmalarda varlığını devam ettirmektedir. Lakin kadın ve çocuk demeden binlerce sivili öldüren hava bombardımanlarından daha dehşet verici birşey var mıdır acaba? İslâm, terörizme ba-

ğımlı bir din olarak görülmenin yanısıra sosyo-kültürel olarak geri bir sistem olarak da görülmüştür; halbuki İslâm ile Yahudilik ve Hıristiyanlığın kökleri aynıdır. Buna rağmen İslâm genelde Yahudi-Hıristiyan medeniyetinin dışında tutulmuştur. İslâın ülkeleri ekonomik olarak belki Batı'da Endüstri Devrimiyle gelen üretim araçlarındaki değişiklik yahut matbaanın icadıyla ortaya çıkan iletişim tarzları gözönünde bulundurulduğunda, Avrupa'dan geri kalmış olabilir, ama Batı bu gelişmeler ortaya çıkmadan önce İslâm bilim ve teknolojisinden ve hatta sanatından çok şey öğrenmiştir. Hatta Batı'da yakın zamana kadar kınanan İslâm'ın resim konusundaki tutumunun kaynağı Yakın Doğu dinlerinin ortak kutsal kitaplarında bulunmaktadır (Dördüncü Bölüm).

Bu kitabın çizgisi, büyük güçlerin yönetici çevrelerinde pek olumlu karşılanmayacaktır, zira bunların hepsi yakın zamanlarda Müslüman gruplarla mücadele eden güçlerdir. ABD'nin de hoşuna gitmeyecektir, zira ABD, 1500 yıl Müslüman toprağı olan bir yere İsrail (Yahudi) devletinin kurulmasına büyük destek vermiştir; keza Rusya ve Çin de bu kitabın çizgisinden hoşnut olmayacaktır, çünkü İslâm'ın yüzyıllardır güney Rusya ile kuzey-batı Çin üzerine bıraktığı etkiden dolayı buralarda gizli ve açık gerginlik ve çatışmalar bulunmaktadır. Buradaki tezim odur ki, evet, İslâm kendine has inanç sistemi olan farklı bir dindir, ama o Yahudi-Hıristiyan gelenekten çoğu zaman hariç tutulsa bile bu geleneğin asli bir parçasıdır. Bu nedenledir ki, Kudüs her üç din arasında her zaman sorun olmuştur. Yakın geçmişte Pakistan'dan (İngiltere'ye), Kuzey Afrika'dan (Fransa'ya) ve Türkiye'den (Almanya'ya) Avrupa'ya yönelen göçler olmasaydı bile yine de sekizinci yüzyıldan itibaren İslâm'ın siyasî, askerî ve dinî varlığı ile Avrupa'daki rolü ve onun için önemi büyük olacaktı. Yine İslâm'ın sekizinci asırdan iti-

baren teknoloji, mimari, klasik eğitim, matematik, kimya, ziraat, suyun kullanımı, felsefe, siyaset bilimi, seyahat edebiyatı, daha doğrusu genel olarak edebiyat alanlarındaki rolü ve ehemmiyeti Avrupa için son derece büyüktür.

Burada yapmak istediğim şey, Avrupalılara, İslâm'la alakalı olarak gördükleri sorunlar ne ise, bu sorunların yalnızca onların 'gerici' Öteki olarak gördükleri İslâm'a ait olmadıklarıdır. İslâm'ın Avrupa'daki etkisi, İspanya'nın ve Akdeniz'in sekizinci yüzyılda fethedilmesiyle başlamış, ondördüncü yüzyılda Doğu Avrupa'ya yayılmasıyla devam etmiş ve nihayet kuzey steplere doğru hareketlenmesiyle artmıştır. Bugün tüm Batılı ülkelerde milyonlarca Müslüman bulunmaktadır. Meydana gelebilecek potansiyel çatışmaları engellemek için bu dinin geçmişini, mevcut durumunu ve onun siyasî ve dinî gündemini anlamak durumundayız. İslâm gibi dünya çapında oldukça başarılı olmuş bir dinin -ya da herhangi bir dinin- amaçlarını ve sonuçlarını doğru değerlendirebilmemiz için ve ona inananları Ehl-i Kitap olarak ya da Avrupalı olarak görebilmemiz için onun hakkında peşin hükümlü olmaktan kaçınmamız gerekir.

Jack Goody

St John's College, Cambridge, 2003

Birinci Bölüm

Geçmişteki Karşılaşmalar

Avrupa'daki İslâm konusuna ilk ilgi duyuşum, Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki İslâm'a ve onun uzun yıllar yaşadığım ve çalıştığım yer olan Batı Afrika'ya olan etkisine ilişkin uzun süreli merakıma dayanmaktadır. Spesifik olarak bu merakın kökleri, Avrupa'daki birkaç ihtilafa ve günümüz dünyasında bazı ciddi tartışmalarda dinî inancın rolüne -ki bize göre çoğu tartışmacı bu role pek ehemmiyet vermemektedir- ilişkin duyduğum ilgide bulunmaktadır. Bu analistler, daha çok kişisel bir inanç olarak dini reddeden ve başkalarının da aynı şeyi yaptığını (ya da yapması gerektiğini) düşünen çevrelere mensup insanlardı. Bunun milliyetçilik gibi ideolojileri ele alan bazı önemli entelektüeller için doğru olduğunu biliyorum; örneğin bunların arasında dine hiç ilgi duymayan ya da çok az ilgi duyan ve dini daha çok etnisite ya da kimlik gibi empirik bir temele dayanmayan genel terimler altında değerlendiren Ernest Gellner ve Eric Hobsbawm bulunmaktadır. Dine karşı bu ilgisizlik, dinle arası soğuk olan Yahudiler ve kendi dinlerini hayatlarında uygulamayan Hıristiyanlar ve elbette 'tüm ulusal ya da ulusal-dinsel önyargı ve sınırlamalardan kurtulup ulusal azınlıkların ve etnik grupların kendilerini

geliştirmelerini' öngören 1917 Sovyet anayasasını benimseyen sosyalistler arasında yaygındı. Benzer amaçlar yani dinî özgürlük ya da dinden özgürlük gibi amaçlar, 1649 İngiliz Devrimi'nin, 1787 Amerikan Devrimi'nin ve 1789 Fransız Devrimi'nin (ve onun Napolyoncu haleflerinin) de hedefiydi. Bütün bunlara rağmen din yalnızca ulusal mücadelelerin önemli bir unsuru olmakla kalmadı, fakat aynı zamanda onları şekillendirdi de. Dinin direnme gücü muazzamdır; örneğin bunu SSCB'deki Ortodoks kilisesinin varlığında ve onun sonraki yeniden uyanışında açıkça görebildiğimiz gibi, Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı verilen mücadelede ve yine günümüzde Çeçenler'in Rusya'ya karşı verdiği direnişte de görebilmekteyiz. Benzer bir biçimde aynı direniş gücünü, Kuzey İrlanda'daki tarihî bölünme ve korkunç 'etnik temizlikte', Hindistan ve Pakistan'da, İsrail'de ve dinî inançların rol aldığı tüm direnişlerde görmekteyiz. Derin dinî boyutu kaale almadan salt 'terörizm' ya da 'etnisite' gibi yaftalarla ne günümüz Filistini'ni ve ne de New York'taki 9/11 olaylarını anlayabiliriz. İslâm, Arabistan'da yedinci yüzyılda ortaya çıktığından beri dün olduğu gibi bugün de hepimizin hayatını etkilemektedir.

Bu tarihî süreçle ilgili birşeyler söyleyeceğim elbette, ama öncelikle mevcut durumdan biraz bahsedeyim, zira bu konuya ileride ayrıntılı bir şekilde değineceğim. Bugün Almanya'da yaklaşık iki milyon (bunların çoğu Türkiye'den), İngiltere'de yine yaklaşık iki milyon (çoğu Hint alt-kıtasından), Fransa'da altı milyon (çoğu Kuzey Afrika'dan) ve Avrupa Birliği'nde yaklaşık onbeş milyon Müslüman yaşamaktadır; doğuya doğru yayılışını da hesaba katarsak sayı daha da artacaktır. Bu büyük sayıdaki azınlıkların, içerisinde yaşadıkları toplumlar için fevkalade önemli sosyal ve siyasal sonuçları bulunmaktadır. Özellikle de sadece dinleri değil, fakat aynı zamanda kültürleri de farklı olan, son zamanlarda gelen göçmenleri dikkate aldığı-

mızda bu daha da aşikardır, zira bu yeni göçmenler farklılıklarını ve gayrılıklarını muhafaza etmektedirler ve bu yüzden de yabancı düşmanlığına ve genelde ırkçı reaksiyon olarak adlandırılan ama aslında güçlü bir dinî önyargı barındıran hareketlere zemin hazırlamaktadırlar. Bu yeni göçmenler, kültürel çeşitliliğin kaynağı oldukları gibi ortak değerlerden ayrılışın da unsurlarını oluşturmaktadırlar. Göçü yasaklamak varolanları zaten etkilemeyecektir. Onların büyüklüğünün siyasal süreçler üzerinde bir etkisi olduğu düşünülebilir, ama tam tersine bunlar dağınıktır ve bizim demokrasi türümüz de bağımsız temsile izin vermemektedir. ABD'deki zengin Yahudi lobisinin aksine bu Müslümanlar, Yakın Doğu ve başka yerlere ilişkin politikalar üzerinde pek etkili olamamaktadırlar. Bununla beraber, bunların etkisinin yavaş yavaş hissedilmeye başlandığını da söylemeliyiz. İngiltere'de Müslümanlar, Keşmir için gösteriler yapmaktadırlar; bu eylemler, Müslümanların İngiliz siyasetine intibak etmek yerine kendi ülkelerine karşı kaygı duydukları şeklinde yorumlanmıştır (dikkat edilirse böyle bir suçlama, İsrail lehine gösteri yapan Yahudi gruplara karşı hiçbir zaman yapılmamıştır!). Dolayısıyla diyebiliriz ki, siyasal süreçleri doğrudan etkileme konusunda Müslümanlar hâlâ çoğunlukla etkisizdir. Bu etkisizliğin kısmi bir sonucu olarak Müslümanlar, Taliban ve el-Kaide'ye yardım etmektedirler; bunlardan önce de Afganların SSCB'ye karşı yürüttüğü ulusal mücadeleyi destekliyorlardı ki burada 'terörizm' ve 'aşırılık' kolayca ulusal bağımsızlık mücadelesinden doğmuştur.

İslâm ve Avrupa'nın tarihine baktığımızda İslâm dininin yedinci yüzyılda ortaya çıkmasından sonra Müslümanlar'ın Avrupa kıtasını üç koldan sardığını görüyoruz. Bunun sonucunda İslâm, Avrupa'yı Ortak Devir'de etkileyen Yakın Doğu dininin üç kolundan biri haline gelmiştir. Roma döneminde imparatorluğu Yahudiler (ve Kartacalılar) istila etmiş ve İtal-

ya, İspanya, Fransa ve başka yerlere dağılmışlardır. Aynı dönemde Hıristiyanlık da vardı, ama Hıristiyanlığın Roma'daki merkezinden çıkıp yayılması 313 yılında Konstantin'in Hıristiyan olmasıyla başlamıştır. Üç yüzyıl sonra da İslâm bu kıtada yayılmaya başlamıştır. Biraz önce bahsettiğim üç koldan biri Mağrib'den (Araplar), diğeri Balkanlar'dan (Türkler) ve sonuncusu da Kuzey Avrupa'dan (Moğollar) kıtaya yayılmıştır; bunların tarihleri de sırasıyla sekizinci, ondördüncü ve yine ondördüncü asırlardır. Her üç İslâm kolu da Batı Avrupa düşüncesine damgasını vurmuştur. Batı'da İslâmî eğitim, onun zenginliği ve askeri başarıları kabul görmüştür. Ama sonuncusu, yani askeri başarıları sadece askerlerde değil, normal halkın zihninde bile korkular bırakmıştır ki bunu günlük dilde kolayca görebiliyoruz. Tıpkı Doğu'dan gelen ilk fetihlerin, özellikle de Hunlar ve Vandallların Avrupa'nın günlük diline damgasını vurması gibi Moğol akını da İngilizce üzerinde etkili olmuştur. Örneğin İngilizce'de yaramaz çocuklar için kullanılan 'o gerçek bir Tatardır' manasına gelen bir ibare bulunmaktadır. Benzer bir biçimde, Türk fetihleri bize aynı çocuk için kullanılan 'küçük Türk' ibaresini bahşederken Mağribiler 'sokak Arabı' ibaresinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Üstelik hem Türkler ve hem de Mağribiler, kır ziyafetleri üzerinde etkilerini bırakmışlardır, zira bu ziyafetlerde Türkler ve Mağribiler de yer almışlardır[1]. Primo Levi'ye göre *musulman* sözcüğü Nazi toplama kamplarında 'pes eden' tutuklular için kullanılmıştı.

Bu uzun ve derin nüfuz ediş, Batı'da çoğu kez gözden kaçırılmıştır. Tarihçilerin Avrupa'nın bu yönüyle ilgili söyleyeceği çok şey vardır. Bu kıta aslında çoğunlukla onların eseridir, zira onlar bu kıtayı bir sınır bölgesi olarak görmüş ve onu Yunan

---

1. Bkz. Garcia 1969.

ve Roma gelenekleriyle ve onların dini olan Hıristiyanlıkla tanımlamışlardır. Varsayılan bir jeo-kültürel varlık olarak Avrupa, okullarda ana konular olarak okutulan tarih ve coğrafyanın ana merkezlerinden biridir; tabii ondaki İngiliz, Fransız ve Alman çeşitliliğini ele almadıkları zaman. Bu kıta tıpkı her eski ve yeni millet gibi özel bir tarih ve coğrafyaya sahiptir; tıpkı milletlerin mantıksız bir coğrafya ile birbirinden ayrıldığı Afrika'da son zamanlarda meydana gelen olayların gösterdiği gibi milletler, bağımsızlığını kazandıktan sonra tarihleri ve coğrafyalarıyla tanımlanmış ve meşrulaştırılmıştır. Aynı şey Avrupa için de geçerlidir.

Avrupa eski zamanlardan beri kendine has despotizmleri ve su medeniyetleri olan, kapitalizme ulaşmada başarısız, hatta bazılarına göre Hıristiyanlığa ve Protestan etiğe sahip girişimcilik ve kapitalizmde önde, Avrupalılar kadar icatta başarılı bir Asya ile bir karşıtlık içerisinde tanımlanmıştır. Bazılarına göre bu kıta her zaman esas itibariyle gerici bir kıta olarak kalmıştır. Avrupa, Hıristiyanlık ve modernlik hakkındaki tüm bu tanımlamalar, İslâm'ın Avrupa'daki rolünü görmezden gelmiş ve hatta çoğu kez zımnen bu rolü reddetmiştir. Örneğin, bir İspanyol tarihçiler okulu, Müslümanların Avrupa üzerindeki etkisini, İberyalıların 'tabiatına' dokunmayan yüzeysel bir etki olarak tanımlamıştır (Guichard 1994: 679).

Öte yandan, Doğu, kıtalar arasındaki sınır konusunda pek keskin olmamıştır. Yakın Doğulular, Avrupalılara *Efrenc* (Frenkler) adını vermişlerdir. *Uruba* (Avrupa) adı ancak ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Frenk terimi, Osmanlı idaresindeki Avrupalıları kapsamıyordu; başka bir deyimle, bu ad coğrafi bir ad değil, siyasî bir ad idi. Batı (*Garp*) terimi ise Rusya ve ABD'yi de içeren daha geniş kapsamlı bir addır (Heyberger 2002: 2).

Fakat Avrupa aslında coğrafi bir varlık bile değildir, zira Asya ile ancak bir noktadan, yani Boğaziçi'nin sularıyla ayrılmaktadır; bunun kuzeyinde, yani Rusya'nın steplerinde ayrılık olmadığı gibi tam bir karasal devamlılık bulunmaktadır. Aynı şeyin kültür ve hatta toplumsal düzen için de doğru olduğunu düşünüyorum. Çünkü Avrupa hiçbir zaman tamamen izole olmuş ve tamamen Hıristiyan kalmış bir kıta değildir.

Avrupa'yı Hıristiyan bir kıta olarak görmek yerine onu Yakın Doğu'dan neşet etmiş ve ortak bir mitoloji yahut kutsal kitaba sahip üç büyük (yazılı) dinin nüfuz alanında bulunan bir bölge olarak görmek daha yerindedir; geliş sırasıyla söylersek bu dinler Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'dır. Bu dinler, bizim olumsuz gördüğümüz, aşağıladığımız ve 'putperest' olarak bir kenara attığımız ama onbeşinci yüzyıla kadar varlıklarını Litvanya'da devlet düzeyinde ve sonraları halk düzeyinde -bazılarına göre Ortaçağ boyunca Avrupa'nın çoğu yerlerinde- koruyan bazı inançları ve pratikleri almışlardır.

Özel olarak İslâm'a dönersek diyebiliriz ki onun ortaya çıkışını, Hıristiyan Avrupa'ya el koyması olarak görmemek gerekir, zira Hıristiyanlık da aynı şeyi Yahudilik için yapmıştır. Bu üç dinin de varolmaya hakkı vardır ve bu genel (nesnel) anlamda hiçbiri Öteki olarak değerlendirilemez, zira hepsi Avrupa'nın, yani devraldığımız mirasın birer parçasıdır.

Mamafih, İslâm, sekizinci yüzyıldan beri Hıristiyan Avrupa için daima Öteki olarak kalmıştır. Diğer Öteki'nin, yani Yahudilerin onlara fiziksel olarak yakın oldukları doğrudur, zira bunlar tüccarlar ve sığınmacılar olarak her yerde dağınık olarak yaşamışlardır. Bu haliyle Yahudiler belki ahlakî ve ticari bir tehdit olarak görülmüştür, ama hiçbir zaman siyasal ya da askeri bir tehdit olarak görülmemişlerdir. Fakat İslâm sadece Öteki olarak değil, aynı zamanda her anlamda Batı kadar güçlü olan

bir varlık olarak görülmüştür. Müslümanlar, işe İspanya'yı işgal etmekle başlamış ve daha sonra Pireneleri bile aşmışlardır. Yani askeri olarak bu kadar güçlü idiler. Kültürel olarak da güçlü idiler, bunu Gırnata'da kurdukları Elhamra Sarayı'nda yahut Kurtuba'daki muhteşem camide açıkça görebiliriz; bunların dışında Müslümanlar Avrupa'nın değişik yerlerinde birçok ihtişamlı yapılar meydana getirmişlerdir. Müslümanlar kendileriyle beraber Avrupa'ya ihmal edilmiş olan klasik geleneği de getirmişlerdir; örnek olarak Aristoteles'in eserlerinin tercümesini gösterebiliriz. Müslümanlar ayrıca Ortaçağ bilim ve tıbbında da büyük ilerlemeler sağlamıştır. Hıristiyanlık döneminde Roma hamamları kullanılmamıştır; zira bu hamamlar ilk başlarda Yahudiliğin rituel banyosu ve İslâm'ın günlük abdestleriyle ilişkilendirildiği için Hıristiyanlığa ters şeyler olarak görülmüştür.

Bu toprak nüfuzlarının bir kısmı, insanların -çoğunlukla da Doğu'dan Batı'ya doğru- hareketleri şeklinde kendini göstermiştir. Tarih öncesi çağlarda bu böyle olmuştur, ama tarihin başlangıcından sonra da Hint-Avrupa bölgesi insanlarının ve Keltler, Finler, Macarlar ve tabii ki Hunlar ve diğerleri gibi Ural-Altay dillerini konuşan insanların göçleriyle şekillenmiştir.

Kültür de çoğunlukla aynı yönde hareket etmiştir; önce Yakın Doğu'dan Avrupa'ya ve daha sonra ise ters istikamette; fakat fiziksel hareketlerin olmadığı yerlerde bile sınırlar hep açık olmuştur; bu yüzden de kültür paylaşımı söz konusu olmuştur hep. Aslında kültür, tıpkı fetihler gibi, iki yönlü olarak hareket etmiştir. Rusya, Karadeniz'den Pasifik'e uzanan bir bölgeye yerleşmişken Avrupa kültürü (modernleşme) ve sömürge yönetimi de aynı yönde genişlemiştir. Ama önceleri hareket genelde Doğu'dan Batı'ya doğru olmuştur.

Doğu'dan Batı'ya doğru olan bu hareketi en iyi din alanında görmekteyiz, zira Yakın Doğu'nun üç ana yazılı dini, yani

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm, Akdeniz'in her iki yakası boyunca batı yönünde (ve tabii ki doğu yönünde de) hareket etmişlerdir. Dolayısıyla, İslâm da tıpkı Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi yabancı bir din değil, tam tersine uzun süreden beri Avrupa içinde yerleşmiş, onun siyaset ve kültürünü derinden etkilemiştir. Avrupa'nın, daha doğrusu Batı Avrupa'nın kendisini Hıristiyan olarak tanımlaması ancak Yahudi (ondan önce de Fenike) ve İslâmî unsurlarla bir karşıtlık içerisinde düşünülebilir. Dolayısıyla, İslâm'ın rolü üzerinde düşünürken onu, Doğu ve Batı'nın tarihindeki kıtalar arası unsurlar ve bu unsurların Doğu ve Batı'yı tanımlamadaki rolleri temelinde düşünmek gerekir; bu unsurlar arasında her iki kıtada da varolan Hunlar, hem Çin'e ve hem de Batı'ya saldıran Moğollar ve tabii Türkler yer almaktadır. Mao Tse-tung, Uzun Marş şiirlerinden birinde Türklerden şöyle bahseder:

Bizim tüfekli askerlerimiz ok gibi ileriye fırlar,
Tıpkı Türk göçebeleri Moğolistan'dan kovmak için
Gökten inen kadim Uçan General gibi[2].

Bu dünya dinlerinin vatanı olan Doğu, Avrupalılar için daima siyasî bir ilgi kaynağı olmuştur. Önce Grekler ve daha sonra da Romalılar orada büyük imparatorluklar kurmuşlardır; tıpkı Mısırlılar ve Farisiler (İranlılar) gibi. Ne var ki, Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla Doğu, özellikle de Filistin, dinin orijinal kaynağı ve haccın ilk merkezi haline gelmiştir; tıpkı Kudüs ve Mekke'nin Yahudi ve Müslümanların hac merkezi oluşu gibi. İnsanlar kutsal topraklara gitmek için zorlu yolculuklar yapmakla kalmamış, aynı zamanda orayı muhasara altına da almış-

2. İkinci Kuşatma, *The Poems of Mao Tse-Tung*, çev. W. Barnstone. Londra: Barrie & Jenkins, 1972.

lardır. Ancak İslâm'ın yedinci yüzyılda ortaya çıkmasıyla oralara ulaşmak zorlaşmıştı; Haçlı Seferlerinin arkasındaki nedenlerden biri de Müslümanların kendileri açısından 'kurtardıklarını' düşündüğü bu kutsal mekânları onlardan 'kurtarmaktı'. Dinî motiflere dayanan bu savaşlarda askerleri deniz aşırı görevlere teşvik edenler hep papalık ve dinî kurumlar olmuştur.

Öncelikle yapmak istediğim şey, tarihî olarak İslâm'ın oradaki durumunun nasıl değiştiğini göstermektir. İslâm, zaten daima orada olmuştur, zira Doğu'da Hıristiyan kimlik kavramsal olarak onun varlığı zemininde tanımlanmıştır. Bunu silahlı Avrupalıların Müslüman toprağını işgal etmesi demek olan Haçlı Seferlerinin seyrinde rahatlıkla görebiliriz. İkinci olarak, İslâm'ın Hıristiyan Avrupa üzerindeki ana toplumsal ve düşünsel etkilerine -sanatsal etkiler dahil- dikkat çekmek istiyorum. Bunu yaparken İslâm'ın Hıristiyan Avrupa'nın kendini tanımlamasındaki önemine, özellikle de farklılaştıkları alanlara değinmek arzusundayım. Ve son olarak ele almak istediğim husus, İslâm'ın günümüz Avrupa'sında oynadığı roldür; bu çerçevede hususen Kuzey Afrika, Yakın Doğu ve Hint alt-kıtasından Avrupa'ya gelen Müslümanlardan bahsetmek istiyorum.

İslâm'ın Avrupa'daki rolünün çoğunlukla ihmal edilmesinin (bkz. Lopez-Baralt 1994: 518; Guichard 1977; Torres ve Marcias 1998: 10) ve Hıristiyanlığın Yakın Doğu (*Orient*) karşıtlığı zemininde vurgulanmasının nedeni, Edward Said'in *Oryantalizm* (1978) adlı kitabında 'Doğu ile Batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayırıma dayanan bir düşünce tarzı' olarak tanımladığı (akademik geleneğin dışında) Oryantalizmin düşünüş biçimidir (1978: 2). Elbette kavramsal olarak daha önce de gördüğümüz gibi bu durum, Yunanlıların Avrupa ile Asya'yı karşılaştırmak suretiyle birincisini demokratik, ikincisini otokratik olarak görmesinden ve dolayısıyla ikisini sadece coğrafi

olarak değil, daha geniş kültürel terimlerle birbirinden ayırmasından beri böyle olmuştur. Tabii sonraki haliyle Doğu'nun (Said bununla Arapların yaşadığı Yakın Doğu'yu kastetmektedir) ekonomik, siyasal ve askeri açılardan sadece Batı'dan ayrıştırılmadığı, aynı zamanda Batı tarafından hakimiyet altına alındığı daha somut bir görüntü de bulunmaktadır; halbuki daha önceki asırlarda hem kültürel ve hem de siyasal olarak güç dengesi tam tersineydi, yani Doğu'nun lehineydi.

Said, *Oryantalizm* adlı eserinin girişinde şöyle der: "Doğu, sadece Avrupa'ya komşu değildir, aynı zamanda Avrupa'nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgelerinin mekânı, sahip olduğu medeniyet ve dillerin kaynağı, kültürel rakibi ve onun için Öteki'nin en derin ve en çok varolan imajlarından biridir de" (1978: 1). Said ayrıca Doğu'nun Avrupa'yı (ya da Batı'yı) tanımlamakta yardımcı olduğunu da belirtir. Avrasya toprakları düz bir eksende bölünmüş ve Batı, Doğu'dan ayrılmıştır. Ancak İslâm, coğrafi olarak sadece Doğu'nun bir unsuru değildir; o doğduktan kısa bir süre sonra Avrupa'ya nüfuz etmiş ve onun üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Dolayısıyla bu anlamda Öteki, coğrafi olarak hiçbir zaman ayrı olmamış, hep aramızda olmuştur; Said'in dediği gibi bu sadece Avrupa sömürgeciliği ile değil, aynı zamanda İslâm'ın Avrupa'ya nüfuzu (kolonizasyon) ile de irtibatlı olmuştur. İslâm sadece Şam ve Bağdat'ta değil, dönemine göre Barselona, Palermo, Tiran, Atina, Budapeşte, Kırım, Kiev, Ukrayna, Çeçenistan ve Kosova'da da kendini göstermiştir.

İslâm, doğduktan kısa bir süre sonra, yani 622 yılı civarlarında Avrupa'ya ulaşmıştır; bu tarih, Hicret'in başladığı tarihtir ki, bu tarihte Müslümanlar (yani Allah'ın iradesine 'teslim olanlar') Hz. Muhammed ile beraber zulme maruz kaldıkları Mekke'den Medine'ye göç etmişlerdir. Medine pazarları o dönemde Yahudi aşiretlerin elindeydi. Hz. Muhammed Medi-

ne'de aşiretlerin ittifakına dayalı bir sistem kurmuş ve bu ittifak, yedinci yüzyılın başlarında Yemen, Mekke ve Suriye (Şam ve Gaza) arasında gidip gelen ve Hindistan ile Habeşistan'dan Akdeniz'e mal getiren zengin tüccar kervanlara saldırma kuvvetine sahipti[3]. Hem Mekke ve hem de Medine o dönemlerde birer büyük ticaret merkezi idi; Mekke aynı zamanda siyasî kontrol merkezi olma özelliğine de sahipti; bu kentler, Yahudi ve Hıristiyan tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in Hatice adındaki ilk hanımı da bir tüccardı ve evlenmeden önce Hz. Muhammed onun yanında çalışıyordu; ayrıca Hatice'nin kuzeni Varaka, bir Hıristiyandı.

Hz. Muhammed, 'Ehl-i Kitap' olarak gördüğü Yahudiler ve Hıristiyanlarla temas halinde olmuştur hep; Ehl-i Kitabın başarıları takdir edilmesine rağmen yine de İslâm onları vergilendirmişti (*cizye* adı verilen bu vergi, onların İslâm'ı kabul etmelerine teşvik etmiştir). Ne var ki, İslâm'ın Arabistan'ın dışına taşması, Müslümanların Doğu Hıristiyanlarının merkezi olan İstanbul'u başkent edinmiş Bizans İmparatorluğu ile karşı karşıya gelmesine neden olmuştu. İslâm'ın her zaman önemli bir askeri yönü olmuştur; bunu daha ilk başlarda çöl kervanlarına yapılan saldırılarda görebiliyoruz. Arabistan çeşitli ittifaklar sonucunda Hz. Muhammed'in hayatının sonlarına doğru (M.S. 632) Müslümanların egemenliğinde birleşince zaten daha önce 630 yılında Suriye'ye saldırı başlatmış olan Müslümanlar -ki bu dönemde Hz. Muhammed ülkenin en güçlü insanı durumundaydı- Bizanslıların Fars (Sasani) İmparatorluğunu yenmesinden (627-8) güç alarak bir dizi fetih hareketine girişmişlerdir.

---

3. Bu ticaretin yarı-kişisel bir yeniden canlandırması için bkz. A Ghosh, *In an Antique Land* (Londra: Granta, 1992). Yine bkz. S. D. Goitein'in ansiklopedik eseri.

Müslümanların egemenliğindeki imparatorluğun yayılışı olağanüstü bir özelliğe sahiptir. Hz. Muhammed'in Mekke'den hicret etmesinden kırk altı yıl sonra onun takipçileri İstanbul sınırlarına dayanmıştır. İstanbul'u yedi kez kuşatmalarına rağmen Yunan ateşine karşı koyamamış ve kenti zaptedemeden geri dönmüşlerdi. Gibbon'a göre Müslümanlar bu kuşatmalarda yaklaşık 30,000 insan kaybetmişlerdi. Kentin Avrupa tarafından yapılan ikinci bir kuşatma (716-18) da Rum donanmasının ateşi tarafından geri püskürtülmüştür. Rum donanmasının kullandığı bu ateşin mucidinin yedinci yüzyılda yaşamış Suriyeli bir mühendis olduğu söylenmektedir. İstanbul'un fethi yedi yüzyıl beklemek durumunda kalmıştır; ta ki Türkler gelene kadar.

Önce kuzeye ve daha sonra da batıya, yani Kuzey Afrika yolu ile İspanya'ya yönelen bu hareket, Müslümanlar'ın Bizanslılardan aldığı Kutsal Toprakları yeniden ele geçirmek üzere harekete geçen Hıristiyanların Haçlı Savaşları düzenlemesine yol açmıştır. İkinci etki, Türklerin kuzeyden Bizans İmparatorluğuna saldırması ile başlamış ve daha sonra Balkanların içlerine girerek nihayetinde 1453 yılında o dönemde Doğu'nun Roma'sı olan İstanbul'u fethetmeleriyle son bulmuştur. Üçüncü olarak, daha kuzeyde Moğol Tatarları, Rusya'ya ve Orta Avrupa'ya girmişlerdir; bunlar önce 1237 yılında güney Rusya'yı işgal etmiş ve daha sonra da 1241 yılında Polonya ve Macaristan'a iki koldan saldırmış olmalarına karşın Büyük Han'ın ölümü üzerine geri çekilmişlerdir.

Güney Hamlesi

Bizans İmparatorluğuna karşı ilerleyemeyen Müslümanlar batıya yönelmiştir. Müslümanlar, Kuzey Afrika'ya Yahudi ve Hıristiyanlardan çok sonra gelmiş olmalarına rağmen Yahudiler

tarafından özellikle İspanya'da hüsn ü kabulle karşılanmışlardır; zira Yahudiler, Katolikliğin bir biçimini kabul eden Vizigotların yönetimindeki krallıkta ayrımcılığa uğramışlardı. Kuzey Afrika'nın fethi hızlı olmuş ve bu da birçok Berberi aşiretinin Müslüman olmasını sağlamıştır. Tarihî olarak, İslâm'ın Avrupa toprağı üzerindeki etkisi güneyden başlamıştır; 1622'deki Hicret'ten sonraki yüzyıl içerisinde genelde Berberilerden oluşan Müslüman kuvvetler, Atlantik'e ulaşmış ve Cebelitarık yoluyla İspanya'ya girmiş ve daha sonra da Akdeniz adalarını işgale başlamıştır. 711 yılının Nisan ayının sonlarında Araplar Atlantik'e ulaşmış ve Tarık bin Ziyad, Cebelitarık'ı aşarak İspanya'ya girmiştir. Yerel hanedanlığın dışlanmış bir kolu tarafından davet edilen Ziyad, 19 Temmuz'da Vizigot kralı Roderick'i devirmiş, bir ay sonra da kuşatma Kurtuba'ya dayanmıştır. Burada Müslümanlar'a Yahudiler yardım etmiş ve kenti korumuşlardır; Yahudiler, Müslümanlar vasıtasıyla Doğu'daki ve özellikle de Kudüs'teki dindaşlarıyla temas kurmuşlardır. İslâm egemenliğinde Yahudi ve Hıristiyanlar'a *zimmî* statüsü verilmiştir; bu statü, belli bir vergi karşılığında devlet tarafından tanınmalarını sağlamıştır. Yahudiler bu sayede geniş bir özerkliğe sahip olmuş ve çok az baskıya maruz kalmıştır (Zafrani 1996: 27). Bu durum, her düzeyde büyük bir ticari işbirliğinin gelişmesine vesile olmuştur; bunu Kahire'deki Geniza belgelerinde açıkça görebiliyoruz. İslâm topraklarındaki ticaretin çoğu tıpkı hayatın diğer alanlarında olduğu gibi Yahudilerin elindeydi. İslâm hakimiyetinin İspanya'dan Uzak Doğu'ya kadar yayılması bu ticareti ve özellikle de uzak mesafe ticaretini, örneğin Hindistan ve ötesinden ipek ve baharat ticaretini kolaylaştırmıştır.

Kuzey Afrika'nın fethi ve Arapların Akdeniz hakimiyeti, Avrupa için sonraki yüzyıllarda önemli sonuçlar doğurmuştur.

Pirenne ünlü bir tezde (1939) Avrupa'nın 400 yılında Roma İmparatorluğunun çökmesiyle düşmediğini, bilakis 600 yılına kadar en azından ticarette eskisi gibi devam ettiğini iddia etmiştir. Akdeniz'deki ticaret dengesini bozan ve Doğu ile Batı imparatorluklarının birbirinden ayrılmasına neden olan şey, Müslümanların sahneye çıkmasıdır. Kuzeybatıdaki Merovenj kralları güneydekilerden tecrit edilmişlerdi ama Avrupa Ortaçağı'nın iskeletini oluşturmuşlardı; bu da tedrici olarak Karolenj İmparatorluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştu. Hz. Muhammed olmasaydı Charlemagne düşünülemezdi.

Bu tezin arkeolojik ve tarihî kanıtlarının ayrıntılı bir incelemesinde Hodges ve Whitehouse (1983), Akdenizdeki ticari hayatın Alarik'in 410 yılında Roma'ya saldırmasına kadar devam ettiğini, fakat bunun azalan bir ölçekte meydana geldiğini ve klasik dönemden ortaçağa geçişin ancak ovalara dağılmış kırsal yerleşimlere mukabil, tepelerde inşa edilen savunma kaleleriyle başladığını iddia etmişlerdir[4]. Savaşlar ve vergiler artmış ve böylece 'sistem, tedricen çökmüştür' (Hodges ve Whitehouse 1983: 52). Araplar geldiğinde süreç hemen hemen tamamlanmıştı.

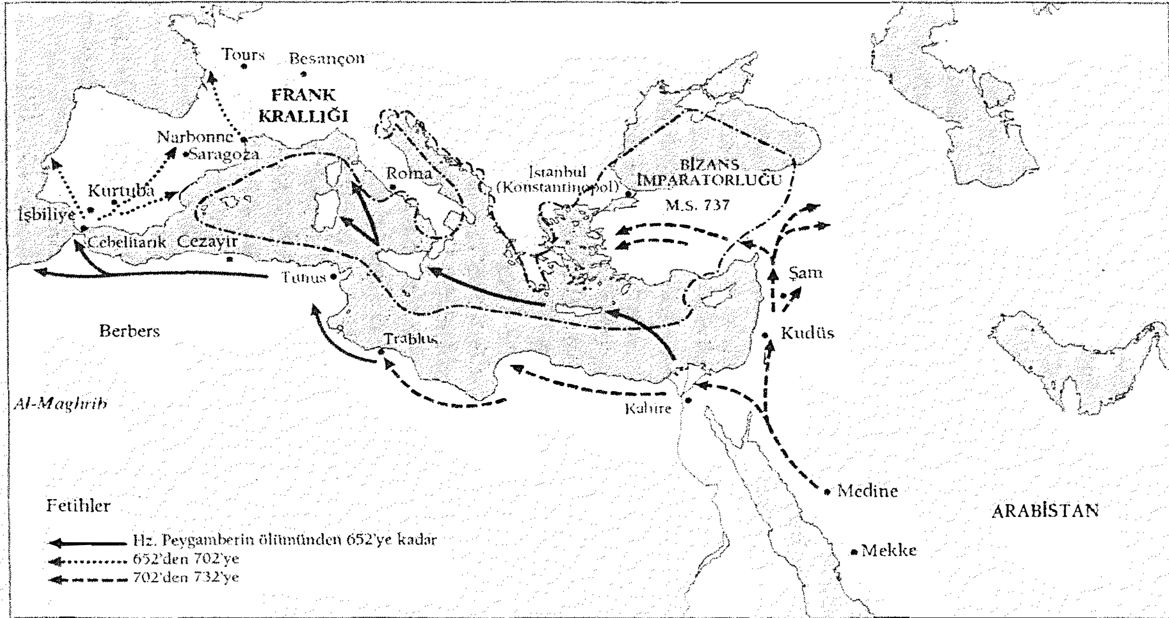
Dolayısıyla, büyük farklılıkların ortaya çıkmasının nedeni, İslâm'ın yayılışı değildi. Karolenjler zaten Akdeniz'den ekseri-

---

4. Daha kapsamlı bir inceleme için bkz. McCormick 2001. McCormick (2002), Pirenne tezinin bazı yönlerini eleştirir, ama 'sekizinci yüzyılın başlarında Akdeniz'de ticaret ve gemiciliğin dibe vurduğu ve daha sonra altıncı yüzyılın sonlarında ve yedinci yüzyılda Roma İmparatorluğunun ekonomik olarak çöktüğü konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Bu dönemde Batı Avrupa'yı Orta Doğu'nun daha gelişmiş ekonomilerine bağlayan ticaret ağları eskiye oranla gölge konumuna düşmüşlerdi; tabii eğer hâlâ işlevsel idiyseler' (s. 27). Bu dönemde önem kazanan şey, sekizinci yüzyılda Yakın Doğu'ya yapılan köle ticareti idi; 'Avrupa, Avrupalıları köle olarak Arap dünyasına satarak ticaret ekonomisinin büyümesi için gerekli olan finansmanı sağlamıştır' (s. 53).

yetle kopmuştu; bu irtibatın yeniden kurulması ancak Ren vadisinin kuzeyindeki kaynakların sömürülmesiyle ve bir yandan Kuzey Denizi'ne, diğer yandan da güney Almanya'ya kolay ulaşılmasıyla mümkün olmuştu (Hodges ve Whitehouse 1983: 171). Karolenjler, el sanatlarında, özellikle de çömlekçilik, cam ve ipekte üretimi arttırarak uzun mesafeli ticareti geliştirmeye başlamışlardı. Bu ticaretin ana yollarından biri de Baltıklardan Volga'ya uzanan Viking yolu (bu yüzden de kürk ve köle ticaretini de içeriyordu), Bulgaristan ve Hazar Denizi'nden Abbasi İmparatorluğunun merkezine, yani Bağdat'a kadar uzanan uzun geçiş idi. Bu imparatorluk daha 750 yılında Pakistan'dan İspanya'ya kadar yayılmıştı. Avrupalılar imal edilmiş ürünleri gümüş sikkelerle takas etmek suretiyle Karolenj Rönesansı'nı finanse edecek zenginliği bulmuşlardı. Abbasiler, Emevileri Şam'dan kovduğunda bazıları İspanya'ya sığınmış ve burada Kurtuba'nın kontrolünü eline almışlardı. Abbasiler Akdeniz'den uzaklaşarak Bağdat'a doğru yönelmişlerdi.

Bu sıralarda Türkiye ve Irak topraklarında yaşayan Müslümanlar Afrika, Hindistan ve Çin ile ticaret yapıyorlardı; Buda'nın çok iyi bilinen bir figürünü de içeren bu ticari ürünler, İskandinavya'daki mezarlık kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla, İslâm'ın yükselişi ile Batı Avrupa'daki gelişmeler arasında bu dinin doğuşundan hemen sonra zaten dolaylı bir irtibat bulunmaktaydı. Ama aynı zamanda daha doğrudan bağlar da vardı; daha önce de söylediğimiz gibi, 710 yılına gelindiğinde Mağrib fethedilmişti ve İslâm Atlantik Okyanusu'na ulaşmıştı. O yılda bir Arap-Berberi ordusu, Endülüs adını verdikleri (710 yılında buranın adı Vandalya idi) İberya yarımadasının güneyine saldırı düzenlemişti.

1.1 Arapların (Berberi) Avrupa'ya akınları

İslâm'ın ilerleyişi ile Müslümanlar, sadece İspanya'daki Vizigot krallığını ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda bu krallığın Pireneler'in öbür yakasındaki bazı topraklarına da en azından geçici olarak el koymuştu. Narbonne 719 yılında düşmüş ve kırk yıl İslâm egemenliğinde kalmıştı. Narbonne, Nimes, Agde, Beziers, Carcassonne, Maguelone (Montpellier'in ataları) ve Elne piskoposluk mıntıkalarını içeren Septimanya bölgesi, bir 'Yahudi vilayetini' de içeren (Septiınanya'da toprak ağalarının üçte biri Yahudi idi) bir manda haline gelmişti. Burada Franklarla Toulouse merkezli çarpışmalar meydana geliyordu; gerçi Aquitaine kuzeye saldırıya geçmeye hazırlandığında Müslüman güçlerin dikkatini çekmişti. Araplar ayrıca Garonne'nin kuzeyinden Rhone'un ağzına kadar olan bölgede güney Fransa'ya da yerleşmişlerdi. Ancak Karolenj tarihçi Paul the Deacon, Müslümanların Gaul bölgesine 720 yılında 'kadınları ve çocuklarıyla beraber yerleşmeye' (Guichard 1994: 683) geldiklerini haber vermektedir. Aquitaine Dükü'nün kızı Müslüman bir yönetici ile evlendirilmiştir. Müslüman kuvvetler daha sonra Tours bölgesinin sınırlarına ve Burgundy'nin asma bahçelerine kadar dayanmıştır; ki bu bölgede Lyons ve Besançon kentleri de bulunmaktaydı. Edward Gibbon'a göre eğer bu ilerleyiş devam etseydi 'şu anda Oxford'un okullarında Kur'ân-ı Kerîm tefsirleri okutuluyor ve onun kürsülerinde sünnetli insanlara Muhammed'in vahyinin kutsallığı ve hakikati öğretiliyor olacaktı' (Gibbon 1887: 52. bölüm, s. 88). Kuzeyde ise Müslümanlar, Tours'daki Aziz Martin türbesinde birikmiş olan hazineyi yağmalamayı amaçlıyorlardı; halk arasında piskopos Aziz Galien'in Hıristiyanların 'putperestlere' karşı kazandığı zaferde payı olduğu söylenmektedir. Ne var ki, 732 yılında Charles Martel, işgalcileri Tours ile Poitiers arasında yenilgiye uğratmış ve Müslümanların yenilgisi (Charles, 'balyoz' ünvanını bu zaferden sonra kazanmıştır), Katolik alemin-

de geniş bir sevinç uyandırmıştır. Charles, Narbonne'u altı yıl sonra kuşatarak zaferini pekiştirmek istemiş ve düzenlenen sefer sonucunda bölgedeki şehirler harap olmuştur; bu ise Frank karşıtı duyguların güçlenmesine neden olmuştur. Bu kampanya daha sonra Charles'ın oğlu Kısa Pepin tarafından da devam ettirilmiş ve Pepin yerel halkı sindirerek Narbonne'u 759 yılında Araplar'dan geri almıştır (Saynes et al. 1986: 73-74).

Güney Fransa Müslümanlar tarafından kısa bir süre işgal edilmesine karşın onların doğu Akdeniz'deki daimi varlığı daha kalıcı etkiler bırakmıştır. Bölgenin ilk katedralinin merkezi olan Maguelone'nin kıyılarındaki yerleşim, kilometrelerce içeride olan Montpellier'ye taşınmıştı. Yer isimleri tüm kıyı kesiminde iz bırakmaya devam etmiştir; örnek olarak Saint-Tropez yakınlarındaki bir köy kalesi, Lodeve (Gibre ve Gibret) yakınlarındaki bir çift tepe ve Peyra Sarrasina adındaki bir yerleşim bölgesindeki onbeşinci yüzyıla ait kayıtlar gösterilebilir[5]. Güney Fransa kıyıları boyunca 'les tours Sarrasins' görülebilir; bunlar tıpkı İngiltere'nin güneydoğusundaki Martello kuleleri gibi insana eski tehditleri hatırlatmaktadır.

Mağribilerin Provans'taki faaliyetleri, Büyük Otto'nun Kurtuba sarayında görevlendirdiği bir elçiliğin gözetimi altındaydı. Büyük Otto, Ren nehrinin denize döküldüğü yerden Saint-Tropez Körfezine kadar olan bölgedeki saldırılardan Kurtuba sarayını sorumlu tutuyordu ve bu da Köln ile karşılıklı elçi alış-verişine yol açmıştır. Elçiler ayrıca İstanbul ile Kurtuba arasında da gidip gelerek Basileus'tan hediyeler getiriyorlardı; bu hediyeler arasında Endülüs'te farmakolojinin gelişmesinde büyük önemi haiz olan Yunanca bir botanik anlaşması -Dioscorides imzalı- da bulunmaktadır. 765 yılında Charlemag-

---

5. Bkz. Martin 1990: 1. cilt, s. 20. Daha genel bir inceleme için bkz. Reinaud 1836.

ne'nin (Şarlman) babası ve İspanya'da Abbasi taraftarlarını destekleyen Pepin döneminde zaten Avrupa güçleri ile karşılıklı elçi bulunduruluyordu. Şarlman'ın kendisi oraya 797 yılında bir elçi göndermiş ve bunu Mısır Valisi'nin de içinde bulunduğu Doğu'dan gelen üst düzey bir heyet izlemiştir; bu heyet zengin hediyelerle gelmiş ve bu hediyelerin içinde bizatihi Halife Harun Reşid tarafından gönderilen ünlü bir beyaz fil de vardı. Aynı zamanda kapsamlı bir ticari alış-veriş de mevcuttu; bu da Müslüman İspanya'sında büyük bir ticaret ve deniz filosunun doğmasına neden olmuştur. Bu filo, *dâru's-sina'a* adı verilen yerlerde inşa edilmiştir; bugün birçok Avrupa dilinde yer alan 'arsenal' sözcüğünün kökeni bu ifadedir.

Büyük çaplı ihtida hareketleri Müslümanların gündeminde olmamıştır. Hıristiyanların Mozarablar (musta'rib) olarak yaşama hakkı vardı ki bunlar Müslümanların inancından ziyade onların dillerini ve gelenek-göreneklerini kabul etmiş kimselerdi. Bunlar hem fetihten önce ve hem de fetihten sonra özellikle Toledo (Tuleytula) civarlarında yaşıyorlardı ve İspanyol toplumunun önemli bir unsurunu oluşturuyorlardı. Onikinci yüzyılın başlarında Aragonlu I. Alfonso, Gırnata'yı kurtarıp onları Hıristiyan ülkesine katmak amacıyla tehlikeli bir saldırı başlatmıştır. Onların kendine has ibadetleri vardı ama Papa VII. Gregori'nin yaptığı reformlar (1073-85) sonucunda ibadet tarzları bastırılmıştı. Endülüs, Kurtuba'ya yerleşen ve 929 yılında orada halifelik ilan eden Suriye Emevi hanedanlığı tarafından yönetilen bağımsız bir emirlik (daha sonra halifelik) idi (756-1031). Bu hanedanlık, Bağdat'taki Abbasi İslâm yönetimi tarafından destekleniyordu. Emeviler, Endülüs'ü çok daha sonra yönetmeye başlamışlardı. İngiliz kraliyet ailesinin peygamber soyundan geldiğini iddia etmesi, Hıristiyan bir kişi olan Maria de Padillo'dan dolayıdır.

Emeviler, ekonomi ve siyaset başta olmak üzere birçok bakımdan başarılı olmuşlardır, ama geniş çerçeveli bir yazılı ifade hürriyeti, Endülüs'teki Emevi hanedanlığını yerel krallıklara (*taifeler*) bölmüştü. Bu küçük krallıklar, Kurtuba'daki halifeliğe benzer bir biçimde örgütlenmiş ve çok sayıda şair ve yazarı desteklemiştir. Bunun sonucunda onbirinci yüzyılda İspanyol İslâm kültürü muazzam bir gelişme göstermiştir. Ancak bu durum, aslen Senegalli Sanhaca Berberileri olan Murabitler ve yine Berberi olan Muvahhidlerin reformcu hanedanlığının ortaya çıkmasıyla değişmiştir.

Murabit ve Muvahhidlerin işgalleri, salt askeri harekâtlar biçiminde değildi. Burada güçlü bir 'tezkiye' unsuru, yani Mağribe egemen olan Maliki hukukunun aslına dönme amacıyla reform hareketleri de bulunmaktaydı. Buralarda tarikatların yükselmesi, Berberi işgalcilerin en azından başlangıçta ısrar ettikleri katı hukuk anlayışını değiştirme hareketiyle irtibatlandırılmıştır. Bu tarikatlar, İslâm dünyasının tümünde yaygınlaşmaya başlamış ve özellikle de eserleri yoğun bir ilgiye mazhar olan fakih ve kelamcı Gazali'nin (ö. 1111) ismiyle irtibatlandırılmışlardı.

Kuzey Afrika'nın Romalıları gibi Mağrib'in önceki fatihleri, kıyıları işgal etmiş ve onları kuzey üslerinin yararına (özellikle de hububat açısından) sömürmüşlerdi. İmdi, kıyılarda Bizanslılarla rekabet halinde olan Araplar, Berberi topraklarının içlerine doğru ilerlemişlerdir. Büyük Sahra Çölü'nde deve çobanlığı yapan Sanhaca Berberileri, burada çıkardıkları tuzu altınla mübadele ediyorlardı ve böylece Büyük Sahra'nın içlerinde yaşayan siyahi nüfusla, özellikle de Audagost'taki Gana Krallığı ile -ki onlar buraya 990 yılı civarlarında gelmişlerdi- kervan ticaretine girişmişlerdi. Onların lideri, 1035 yılında Mekke'ye hacca gittikten sonra Libyalı bir öğretmenle beraber muhtemelen Senegal Irmağı'ndaki bir adada inzivaya çekilmiş

ve burada münzevi bir hayat yaşamaya başlamıştır. Bu hareketin kurucusu, İslâm reformu açısından Tunus'un Kayrevan'ındaki Libyalı fakihten etkilenmiş ve bu da hareketin kuzeye doğru yayılmasına yol açmıştır. Ama bunun bir başka nedeni de ticaretlerinin dayandığı kuzey kervan yollarının Zenate Berberilerinin kotrolüne geçiyor olmasıydı.

Bu münzeviler (Marabular), Murabit hanedanlığını kurmuş ve 'sapık' Sanhacalara karşı cihad ilan etmişlerdi. Böylece Fas fethedilmiş, hatta Cezayir'e bile ulaşılmıştı. Bunlar, 1086 yılında Endülüs'teki Müslüman liderlerin kuzeyde Toledo'yu zapteden Hıristiyan güçlere karşı istedikleri yardıma cevap vermişti. 1110 yılında Endülüs'teki tüm küçük Müslüman devletler, Murabitlerin kontrolüne geçmiş ve böylece Avrupa'da Afrikalı bir devlet doğmuş oluyordu. Bu hanedanlık, Bağdat ve Kahire'de öğrenim görmüş bir başka Atlas Berberisi olan İbn Tumert tarafından şarap kullandıkları, müzik aletleri çaldıkları ve halk arasında peçe takılmasında ısrar etmedikleri için sapık ilan edilmiştir. İbn Tumert 1125 yılında küçük bir grup müridiyle beraber hanedanlığa başkaldırmış ve böylece 1147 yılında Muvahhidler (Allah'ın birliğine inananlar) hem Mağrib'de ve hem de Endülüs'te Murabitlerin yerini almıştır.

Muvahhid yönetimi, mali olarak başarılı bir yönetimdi ve birçok kamusal iş yapmıştır; örneğin bu yönetim, büyük şehirler için su kemerleri yapmış ve sulama alanlarını genişletmiştir. Bu yönetim, Gırnata çevresindeki önemli ipek endüstrisinden dolayı dut ticaretini teşvik etmiştir. Yine seramik, kağıt, el sanatları, dokumacılık, hububat ve meyve ve sebze alanında uluslararası ticaret yaygın idi. Bu ticari ilişkiler, İtalyanların Akdeniz ticaretinde daha da aktif olmaya başladıkları bu dönemde ülkeler arasında daimi elçilikler açılmasına ve yazışmaların sıklaştırılmasına yol açmıştır. Bu rejim, kendisinden önce-

kilere nazaran daha 'saf' idi, zira önceki rejimlerin bazı anıtlarını yıktırmıştı. Bu rejim ayrıca Batı İslâm sanatında tüm canlı resimlerini de yasaklamıştı. Bu yönetim Fez şehrini ele geçirdiği zaman 'daha önce süslenmiş olan camiyi suda yıkamış gibi süsünü sildirmişti' (Dodds 1994b: 612). İlk başlarda binalarda hat kullanılmasına bile ihtiyatlı yaklaşmışlardır. Onların kanaatlerince Hz. Muhammed'e göre şiir, 'Şeytan'ın Kur'ân'ı' idi ve ayrıca resim yapanlar bedenine dövme yapan kadınlar, tefecilik ve büyücülükle geçinenler gibi görülüyordu (Bürgel 1998: 11vd). İlim bile tamamen serbest değildi; Müslümanlar'ın büyük çoğunluğu klasik ilmi hoş karşılamış olsalar da bazı ortodoks Yahudi ve Müslümanlar Eski Yunan bilgeliğine karşı çıkmışlardır. Ve normalde Müslümanlar, Yahudilere karşı hoşgörülü olmalarına karşın saf Muvahhidler, onları Endülüs'ten kovmaya çalışmışlardır. Fakat katı Muvahhid yönetimine Cezayir'dekiler gibi bazı tasavvufi hareketler karşı çıkmışlardır.

Muvahhidîler yönetiminin yıkılmasıyla beraber Hıristiyanlar güneyi, yani Kurtuba ve Seville'yı yeniden ele geçirirken Endülüs'ün son kalesi, Gırnata civarlarında bir 250 yıl daha yaşamaya devam etmiştir. Kuzey Afrika'da Cezayir ve Oran gibi bazı kıyı şehirleri, bağımsız birer korsan cumhuriyet haline gelmiş ve Hıristiyanlara karşı kutsal savaşlarına devam etmişlerdir; tabii bu arada Hıristiyanlar da batı Akdeniz'e egemen olmaya başlamışlardı. Bu saldırılar, İspanyol misillemeleri ve işgalleriyle karşılanmıştır; bu da Türkler'den yardım istemeye yol açmıştır; Türkler'in müdahalesi ise Fas dışında bağımsız bir Kuzey Afrika'nın ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Avrupa'ya girişin tek kapısı İspanya değildi. 912-13 yıllarında İtalya'ya yönelen bir başka kol görmekteyiz. Önce doğuya ve daha sonra da Asya'nın Hindistan, Çin ve Afrika ile olan ticaretinde önemli bir rolü olan Mısır'a doğru yönelen Tu-

nus'taki Şii Fatımiler, Mağrib'den Avrupa'ya girmeye çalışmış fakat Sicilya'nın bir deniz üssü olmasının dışında başarılı olamamışlardır. Arapların Kuzey Afrika'daki fetihleri, uzun süreden beri Akdeniz adalarını tehdit etmeye başlamıştı.

Akdeniz'deki deniz hakimiyeti, bu denizde ada üslerine sahip olmaya dayanıyordu. Hıristiyan deniz filolarına Müslümanların yönelttiği tehdit, sekizinci asrın sonlarından onbirinci asrın başlarına kadarki sürede dayanılmaz hal alınıştı; bu dönemde Müslümanlar, Kıbrıs'tan Balear adalarına kadar bir dizi adaya sahip olmuş ve güney İtalya ile güney Fransa'da ise tutunacak yerler elde etmişlerdi (Pryor 1988: 101). Müslümanlar denizdeki ilk büyük zaferini, 655 yılında Kıbrıs'a düzenledikleri bir seferden sonra kazanmışlardır. Bundan sonraki bin yıl süresince Müslümanlar, Hıristiyanların Doğu'dan değerli malların ticaretini yaptıkları Akdeniz'deki kıymetli deniz ticareti yolunu tehdit altında bırakmışlardır. Batı Akdeniz hakimiyeti için anahtar konumda bulunan Balear adaları, 902 yılından 1229 yılına kadar Müslümanların kontrolü altındaydı. Müslümanlar ayrıca Doğu Akdeniz'in anahtarı olan Girit adasını 824 ile 961 yılları arasında ellerinde tutmuşlardır.

535 yılında Bizanslılar tarafından fethedilmiş olan Girit adası ise 902 yılında Müslümanlar'ın eline geçmiştir; gerçi Müslümanlar bu adaya ancak 652 yılında gelebilmişlerdir; bu yüzden Bizanslılar hep burayı yeniden ele geçirmenin ümidini taşımışlardır. Öte yandan Müslümanlar, Sicilya'nın güneyinde bulunan Panteleriya adasını -o dönemlerde Bizanslıların elindeydi- 700 yılında almış olmalarına karşın 827 yılına kadar bu adayı tamamen işgale kalkışmamışlardır. O yılda küçük bir kaçak kuvveti, Bizanslılardan aldıkları Girit'e gelmişti. İtibar görmeyen Bizanslı bir amiralin davetiyle büyük bir güç, Sicilya'ya gönderilmiş ve Palermo 831'de düşmüştür. Sicilya'nın işgali,

İfrikiyye'den (Afrika) Aglebî hanedanlığıyla hız kazanmış ve çetin bir mücadeleden sonra ada hakimiyet altına alınmış ve böylece doğu ve batı Akdeniz arasındaki geçiş de kontrol altına alınmıştır. Bu hanedanlık, buradan İtalya'nın içlerine kadar uzanmış ve Brindisi, Torrento, Adriyatik limanları, Sorrento ve Campania'yı ele geçirmiş ve hatta 846 yılında Roma'ya kadar ulaşmışlardır. Bunlar kuşatma ve saldırı mahiyetinde seferlerdi; ama Beneventolu Lombards da Bari şehrini kurtarmak amacıyla onlardan yardım istemişti.

847 yılından 871 yılına kadar yirmi yılı aşkın süre boyunca Bari kenti, küçük ve bağımsız bir İslâm emirliğinin başkentliğini yapmıştır. Bunlar, daha da kuzeye ilerlemiş ve St. Peters'i kuşatarak 846 yılında Roma'nın sınırlarına dayanmışlardır; bu da Karolenjlerin Araplara missilemede bulunmasına yol açmıştır; ne var ki, Araplar, 915 yılına kadar Karolenjler için tehdit oluşturmaya devam etmiştir. Napoli ve Salerno daimi saldırılara maruz kalmış ve Monte Cassino ile Volturno gibi büyük manastırlar yağmalanmıştır. 915 yılında Araplar nihayet kovulmuş ve Akdeniz'deki Hıristiyan ticareti yeniden canlanmıştır (Hodges ve Whitehouse 1983: 168).

Fatimi lideri Halife el-Kâîm, Cenova ve Fransız kıyılarına saldırmak amacıyla filosunu harekete geçirmiştir (Terrasse 2001: 73). Bu hareket, Bizanslıların karşı atağa geçmesine neden olmuş ve onlar da saldırmıştır; bu ise Girit'in Şii Fatimilerden yardım istemesine yol açmıştır. Fatimiler'in bu yardıma karşılık vermeleri mümkün olmadığı için bunun yerine 963 yılında Sicilya'ya saldırmışlar ve İtalya anavatanındaki Turmina'yı zaptetmişlerdir. Bunun sonucunda Bizanslılar, Fatimiler'in Sicilya ve Kalabriya'yı ellerinde tutmalarını kabul ederek onlarla bir anlaşma imzalamıştır. Sicilya, İslâm egemenliğinde öncelikle Tunus'lu Aglebilerce yönetilmiştir. Bu maceralardan

sonra Fatimiler, Abbasiler'in egemenliğindeki Mısır'ı fethedip rüyalarını gerçekleştirmek istediler. Nihayet Mısır'ı 969 yılında zaptedip Kahire'yi 972 yılında kendilerine başkent yaptılar.

Onbin Arap, Berberi ve İspanyol Müslüman Sicilya'ya getirilmiş ve Palermo başkent yapılmıştır. Onların egemenliğinde ticaret canlanmış ve şehir, dünyanın en büyük şehirlerinden biri olmuştur (Finley et al. 1986: 52). Araplar camiler, bahçeler ve saraylar inşa etmiş, kırsal bölge yaşamını yeniden düzenlemiş, sulama sistemini yenileyerek genişletmiş, turunç, şeker kamışı, keten, pamuk, ipek, kavun, karpuz ve hurma gibi yeni ürünler getirmiştir. Bu ürünlerin gelmesiyle beraber onların işlenmesi için gerekli olan araç-gereç ve ustalıklar da gelişmiştir; bunu özellikle daha sonra Avrupa ve onun sömürgelerinin 'modernleşmesi'nde önemli bir rol oynayacak olan şeker kamışı işlemede ve ipek dokumacılığında görmekteyiz[6]. Bu ortamda vergilendirme meşrulaştırılmış ve hoşgörü yaygınlaşmıştır. Ne var ki, bunların hepsi 1072 yılında Palermo'yu ele geçiren Normanlar'a kalmıştır. Burada yaşayanlar arasında Müslümanlar'ın dışında sonradan Müslüman olan birçok kişi de bulunmaktaydı (başka birçok yerde olduğu gibi); bu ise Müslümanların nüfus açısından çoğunluk oluşturmasını sağlamıştır. Ancak ada, buranın pek de yabancısı olmayan Normanlar tarafından yeniden ele geçirildiğinde 1060 yılından itibaren Hıristiyan aslına geri dönmüştür. Malta adası da Sicilya'nın kaderini yaşamıştır; fakat Tunuslu Araplar, o ülkede dillerini bırakmış ve bu da Sicilya İtalyancası ile karışmıştır. Burası Normanlar tarafından ele geçirildikten sonra Türkler onu almak için 1565 yılında sefer düzenlemişlerse de başarılı olamamışlardır. An-

6. İtalya'da ipek dokumacılığı önce Lucca'ya, daha sonra ise Lyons ve Kuzey Avrupa'ya yayılmıştır. İpek dokumacılığı ilk dönemlerde güney İspanya için son derece önemliydi. Şeker, İtalya ve İspanya'ya yayılmakla kalmamış, oradan Madeira, Brezilya ve Karayiplere de yayılmıştır.

cak burası Hıristiyanlar tarafından yeniden fethedildikten sonra bile dil varlığını korumaya devam etmiştir. Kültürel olarak, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki karşılaşmayla ilgili dramatik ifadeleri, bugün bile halk arasında, özellikle de İspanya'da her yıl düzenlenen festival ve karnavallarda bulabilmekteyiz. Bunun yanında, Müslüman-Hıristiyan diyalogu da gelişmiştir. Sid, her iki taraf için de savaşmıştır; Yahudi ve Müslümanlar Müdecarlar olarak Hıristiyan krallıklarda yaşamaya devam etmişlerdir. Toledo'da fetihten sonra Yahudiler, Arapça ve İbranice metinleri önce Latince'ye ve daha sonra da İspanyolca'ya çevirmişlerdir. Müslüman Müdecarlar, kırsal bölgelere yeniden yerleştirilmiş ve bunlar buralarda Hıristiyan toprak ağalarının tarlalarında sulama işleriyle uğraşmışlardır. Müslümanlar tıpkı Yahudiler gibi dinlerini yaşamışlar, ancak sık sık kıyımlara uğramış, Türkler, kendilerini kurtarmak üzere İspanya'ya saldırmaya davet etmelerinden kuşkulanılınıştır.

Onuncu yüzyıl, birçok Endülüs başarısının zirveye çıktığı yüzyıldır. Gırnata bu dönemde büyük bir ipek (Dickie 1994) ve diğer tekstil ürünleri üretim merkezi olmuştur. Gırnata'nın binaları arasında Pamuk Tüccarları Camii gibi muhteşem bir yapı bulunmaktadır. Gırnata o dönemde muhtemelen tüm Avrupa ve Afrika'nın en büyük şehri idi. Bu şehir aynı zamanda Suriyeli sulama çarklarıyla sulanan ve bu yüzden yılda çift ürün alınan verimli topraklara da sahip olduğu gibi Büyük Sahra Çölündeki altın ticaretinden de faydalanıyordu. Kurtuba da bir düşünce merkezi hüviyetindeydi ve Saksonlu bir rahibe bu şehri "dünyanın süsü" olarak tasvir etmişti. Bu şehirde ud sanatçısı Bağdatlı Ziryab, kendi müzik okulunu kurmuş ve hem mutfağı ve hem de masa adabını "medenileştirerek" bazı özel içecekler için testi yerine cam bardakların kullanılmasını tavsiye etmiş ve diş macununu halka tanıtmıştır.

Hıristiyan-Arap ilişkilerinin tarihinde göze çarpan bir nokta ise ticaret, esir alma ya da satın alma yoluyla yapılan insan mübadelesidir. Avrupa'dan getirtilen kadın köleler, Müslüman kral ve prenslerin cariyeleri olmuş ve bunlar da şarkıcı kızları hediye olarak Hıristiyan yöneticilere yollamışlardır. Türkler ise Çerkez köleleri cariyeleştirmiş ve bu haliyle sözkonusu cariyeler yöneticilerin anneleri haline gelme özelliğini kazanmıştır. Cariye hareketi aslında tek yönlü bir hareket idi, zira Hıristiyanlarda resmi olarak tek eşlilik vardı ve kölelik de yaygın değildi (fakat Mayorca için bkz. Abulafia 1994); ama şarkıcı kızlar tabii ki sınırlardan içeri giriyordu. Ortaçağ üzerine yazılmış romantik eserler bize şövalyeler ve savaşçılar ile prensesler arasındaki romantik evliliklerden çokça bahsederler. Bunu özellikle Bizans ve Suriye gibi iki farklı dine mensup ülkelerin sınır boylarında ve İslâm toprakları içinde Hıristiyan bir bölge olarak yer alan Ermenistan'da görebiliriz. Bu düzeyde alış-veriş genelde tek yönlü ve pek yaygın değildi. İnsan mübadelesiyle yakında irtibatlı olan bir başka husus ise din değiştirme (ve Batı'da Vaftiz'in büyülü etkileri) meselesidir. Bunu *Arap Geceleri* adlı eserde Kral Ömer ile Konstantinople Kralı'nın kızı olan Sofya örneğinde -ki Sofya, Kral Ömer'e bir de erkek çocuk vermiştir- açıkça görebiliriz.

El Sid Kampeador, Arapça efendi demektir ve bu isim, Kastilya ve Leon kralı VI. Alfonso'nun vasalı olan Rodrigo Diaz de Vivar'a (ö. 1099) verilmiştir. Bu şahıs, saray entrikaları nedeniyle sürgüne gönderilmiş ve o da Saragossa'nın Müslüman Kralı'na hizmet etmiştir; fakat daha sonra Hıristiyan toplumuna yeniden katılmış ve Valencia Kralı'nın muhafızı olmuş ve Kralı, Kuzey Afrika'dan Hıristiyanlarla savaşmak üzere çağrılan Berberi Murabitlere karşı korumuştur. Onun yaptıkları, onüçüncü yüzyılda Kastiliya dilinde yazılmış ilk şiir olan *Sid*

Şiiri'nde anlatılmıştır. O ayrıca Corneille'nin *Sid* (1637) adlı oyununun da kahramanıdır.

Portekiz'in İslâmlaşması da birinci hicret asrında başlamıştır. Arap orduları ve onların Berberi müttefikleri, 710 ile 732 yılları arasında İberya'yı geçerek Fransa'yı işgal etmiş ve böylece Akdeniz medeniyetinin yeni bir tarzda tekrar yeşermesine neden olmuşlardır. Müslümanlar, kuzeydeki bazı Hıristiyan şeflikleri dışında tüm ülkeyi işgal etmişlerdir. Buradaki nüfusun çoğunluğu ihtida etmiş ve gençler büyük İslâm şehirlerinde çalışmaya gitmişlerdir. Din savaşları, güneye inip Müslümanları oradan atmak isteyen kuzeydeki Hıristiyanlarla devam etmiştir; bunlara Afrika'dan gelen Murabitler karşılık vermiştir. Buna rağmen Burgundili Henry, Oporto'yu ele geçirip oraya yerleşmiş ve oradan egemenlik alanını genişletmiştir. Elgarbe (Batı) 1250 yılından sonra yeniden ele geçirilmiş ve ancak bu tarihten sonra Müslümanlar bu bölgeden çıkarılmıştır.

Bu dönem, tersi istikamete, yani doğuya yönelen Haçlı Savaşları'nın meydana geldiği dönemdir. Papa II. Urban, 1095 yılında Klermont Konsili'nde Bizans İmparatorluğu'nun Selçuk Türkleri'nin tehdidine karşı istediği yardım davetine icabet etmiştir. Selçuk Türkleri bu sırada Anadolunun batısına kadar yayılmış durumdalardı ve Ukrayna'daki Kıpçak Türkleri de daha yeni Hıristiyan olmuş Rusya'yı Bizans'tan koparmışlardı[7]. İlk Haçlı Savaşı, bir yıl sonra başlamış ve 1099 yılında Kudüs'ün fethiyle sonuçlanmıştır. Haçlı Savaşları 200 yıldan fazla sürmüştür; fakat bu arada 1187 yılında Selahaddin Eyyübi komutasındaki Müslümanlar, Kudüs'ü geri almışlardı. Bu andan itibaren Asya'daki Avrupalılar, kıyı bölgelerinde sıkışıp kalmış-

7. Kıpçak Hanlığı daha sonra Cengiz Han'ın torunu olan Batu (ö. 1255) tarafından kurulmuştur.

lardı. Fakat Müslümanların o yılda Hattin'de kazandığı zafere rağmen Sarasenler, Kudüs'e ve diğer kutsal yerlere gelen Hıristiyan hacılara karşı hoşgörü göstermişlerdir. Bu hoşgörüye karşın papalar, Hıristiyanları, düşmanlara ekonomik katkı sağladığı için (zira hacılar vergi vermek zorundalardı) bu ziyaretlerden men etmeye çalışmışlardır. Benzer bir biçimde, Müslüman tüccarlar da gayrimüslimlerle alış-veriş yapmaktan men edilmişlerdi. Fakat ne Müslümanlar ve ne de Hıristiyanlar bu yasağa pek uymamışlardır. Yine de Müslümanların Avrupa'daki ticareti Hıristiyanlarınkinden daha azdı (Constable 1194: 766).

Haçlı Savaşları terkedildi ama Avrupa, gözünü Yakın Doğu'ya dikmeye devam etti. Sonraları Napoleon'un Mısır'ı işgal etmesiyle daha şiddetli olaylar yaşanmıştır. Bu işgalin, Rosetta Taşı'nın tarihinin ve akademik birliklerin kurulmasının ötesinde bilgi sistemleri üzerinde ilginç etkileri olmuştur. Yine İngilizler de Süveyş Kanalı'na saldırmışlardır. Bunların dışında daha barışçıl işgaller de olmuştur. Böylece bilgi toplama, Batı'nın Doğu'ya nüfuz etmesinin başlıca nedenlerinden biri haline gelmiştir. Bu çerçevede örnek olarak Kingsley'in (*Eothen*'in yazarı, 1844) Kutsal Topraklar'a ziyareti ve Babil'in Aslan Kapısı gibi tarihi eserleri Avrupa müzelerine taşımak amacıyla yapılan seferler sayılabilir. Yine Batı'nın Doğu ile ilgilenmesinin nedenleri arasında arkeoloji, linguistik, tarih, antropoloji ve tabii ki petrol arama gösterilebilir.

Haçlı Savaşları'nın etkileri çokça tartışılmıştır. Örneğin Prutz (1883), Haçlı Savaşları'nın tarihsel ve kültürel öneminin eşsiz olduğunu ve Batılı şövalyelerin Doğu'nun harikalarını meraklı Avrupalılara açtığını belirtmiştir. Buna karşılık, Runciman (1969), Haçlı Savaşları'nın birkaç milyon Avrupalı insanın hayatına mal olduğunu -tıpkı Konstantinople'un barbarca olan son işgalinde olduğu gibi (1204)-, fakat buna karşılık hiç-

bir aydınlanmaya neden olmadığını iddia etmiştir (Metlitzki 1997: 4). Ona göre bu savaşlar ancak Doğu'nun refahını taklit etme merakının artmasına neden olmuştur.

Binaenaleyh, Hıristiyan dünyası ile İslâm dünyası arasındaki birçok siyasî ilişki, Haçlı Savaşları ya da cihadlar gibi ihtilaflar ve karşıtlıklar temelinde izah edilmiş olsa da ticaret ve yakınlık dolayısıyla insanlar arasında kaçınılmaz bir karşılıklı münasebet (özellikle de kültürel iletişim açısından) de doğmuştur. Herşeyden öte bu savaşlar her iki tarafta esirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Haçlı Savaşları sırasında birçok savaş esiri zaptedilmiş ve bunlardan hali vakti yerinde olanlar -örneğin Arslan Yürekli Richard, (Hıristiyanların Selahaddin'e cevabı, Sarasenlerin Başı simgesinde olduğu gibi Batı'da geniş kitlelerce kutlanan) gibi- fidye ile serbest bırakılırken yoksul olanları ise Müslüman efendileriyle bir şekilde anlaşmak zorunda kalmışlardır. Haçlı Savaşçıları, Suriye'nin kıyı bölgelerine yerleştikleri zaman yiyecek ve diğer hizmetler için yerel halk ile iletişim kurmak zorundaydılar. Bunlar aynı zamanda muhaliflerinin tıp ve hijyen alanındaki üstün yeteneklerinden de faydalanmışlardır. Bazı ilk işgalciler, Arap Müslümanlarla evlenmiş ve onların gelenek ve göreneklerinden birçoğunu kabul etmiştir. Özellikle Templar şövalyeleri, İslâm ile yakın ilişkiler kurmuştur; bu nedenle de 1318 yılında baskıya uğramışlardır. Ve başka gruplar da Filistin'i kendi yurtları yaparak kutsal mekânları kâfirlerden geri almışlardır. Hatta bu mekânları kendi muhayyilelerinde dönüştürmüşlerdir bile. Haçlı Savaşçılarının efsanesine göre Taş Kubbe, İncil'de geçen Kutsalların Kutsalı'dır ve El-Aksa Camii de Hz. Süleyman'ın Mekânı'dır (Howard 2000: 181).

Endülüs'ün Hıristiyanların egemenliğine girmesi, ancak Gırnata'nın 1492 yılında yeniden fethedilmesiyle mümkün olmuştur. Bu şehirde yaşayan Mağribiler'e ilk başta dinî özgürlük

verilmişse de -her şehrin çeşitli koşullarla teslim olduğunda yapıldığı üzere- daha sonra din değiştirmeye zorlanmışlar ve bu da 1499-1500 yıllarında ve yine 1568 yılında isyanlara neden olmuştur. Mağribilerin üç yıl sonra yenilgiye uğratılması üzerine kendilerine ya dinlerini değiştirme ya da ülkeyi terketme seçenekleri sunulmuştur. Çoğu Mağribi dinini değiştirmiş ama bunlardan oluşan Morisko topluluğu Hıristiyanlar tarafından hiçbir zaman tam kabul görmemiştir. Sonraları II. Philip yönetiminde bazı toprakları müsadere edilmiş ve 1567 yılında çıkarılan bir emirle asli isim ve giysilerini kullanmaları ve Arapça konuşmaları yasaklanmıştır. Yine onların gelenek ve göreneklerı yasaklanmış, mezarları kapatılmış ve hatta hamamlarını kullanmaları bile engellenmiştir (zira bu hamamların günlük abdest alma yerleri olduğundan korkulmuştur). Gerçekten de Elhamra'nın güzel hamamları tamamen yok edilmiştir. Hıristiyanların da bu hamamları kullanmaları engellenmiştir (De Castro 2002: 204). Yine Müslümanların domuz eti yasağına riayet etmelerine ve kuskus yemelerine yasak getirilmiştir (De Castro 2002: 207). Ne var ki bunlar, kendi mutfaklarında 'Moriskolar gibi yemeye' devam etmişler ve hatta bazı gelenekleri Kastilyalılar tarafından da tatbik edilmiştir. Bu yasaklamalar sonucunda Moriskolar hep isyan halinde olmuş ve Türkler'den ve Kuzey Afrika'dan yardım istemişlerdir. Ancak iki yıl sonra isyan bastırılmış ve bu insanlar İspanya'ya ve başka uzak yerlere dağıtılmışlardır[8]. Bu arada, bu topluluk, İspanya'yı işgal etmeleri için değil de Doğu'da yaşayan Hıristiyanlara misilleme tehdidinde bulunmaları için Memluk hakimiyetindeki Mısır'a bir elçi yollamıştır. Bunun üzerine İspanya endişeye kapılmış ve Ferdinand, Peter Martyr adında özel bir elçiyi Memluk sultanına göndererek bunu yapmamalarını temine çalışmıştır. Mo-

8. Dağılmanın yarı kurgusal bir incelemesi için bkz. Amin Maalouf, *Leo the African*, çev. P. Sluglett. Londra: Quartet, 1988.

riskoların yardım çağrıları karşılık bulamayınca bu sefer II. Beyazıd yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğundan yardım istenmiştir; fakat yardım istekleri yine karşılıksız kalmıştır.(*) Ne var ki, bu yardım istekleri, Türklerin, İspanya'daki Müslüman kardeşlerinin zor durumda olduklarını farketmelerine yaramış ve Türklerin İnebahtı'daki yenilgileri dahil doğu Akdeniz'e yaptıkları tüm seferlerin arkasında bu yardım istekleri de bulunmuştur. Ancak bütün bu çabalar tüm Moriskoların 1609 yılında ülkeden atılmasını engelleyememiştir.

İspanya'nın Hıristiyanlar tarafından yeniden fethedilmesinden sonra da Müslümanlar sadece Endülüs'te değil, aynı zamanda Valencia'da da varlıklarını muhafaza etmişlerdir. Müslümanlar Valencia'da yaklaşık 300 yıl boyunca vergi verdikleri ve topraklara iyi baktıkları için asil bir toprak ağası tarafından korunmuştur. 'Morisko Valencia'sı manevî yönü itibariyle İslâm'ın bir parçası olarak kalmaya devam etmiştir... burada adeta millet içinde millet olarak kalmışlardır' (Lynch 1965: 208). Ayrıca Müslümanlar burada nüfusun önemli bir kısmını oluşturmuş ve bu yüzden diğerleri onların sayısal egemenliğinden korkmuşlardır. Hatta onların 1609 yılında ülkeden kovulmalarının nedenlerinden birisi de sahip oldukları sayısal çoğunluktur.

1492 yılından sonra Hıristiyan Avrupa'nın Akdeniz limanlarıyla (ve hatta Colley'e göre (2002: 229) 1262-3 yıllarında Norveç'le) olan ticari ilişkileri güçlenmiştir. Marsilyalılar, Tunus'ta şarap ticareti yaparken Montpellier ile Narbonne arasındaki ticari ilişkiler oldukça gelişmişti (Colley 2002: 228). Avrupalılar özellikle Normanlar'ın Sicilya'ya yerleşerek Tunus'tan vergi istemesiyle -Anjoulu Charles'ın 1266 yılında iktidar olmasıyla el-

---

* Burada bir bilgi hatası olmalı. Yahudilerin yardım talebi II. Beyazıd tarafından kabul edilmiş ve İspanya'dan geldikleri için Sefordim (İspanyol) Yahudileri olarak adlandırılmışlardır. (Etkileşim Yay.)

Mustansir vergi vermeyi reddetmiştir- Akdeniz'de giderek güçlenmiştir. Hıristiyanlar bazı antlaşmalar yardımıyla Kuzey Afrika'daki limanlara ulaşmış ve buralarda "fabrikalar" kurmuşlardır. Müslümanlar açısından ise kaçaklar ve mahkumlardan oluşan önemli bir Hafsi Hıristiyan militan topluluğu vardı ki bunlar Mağrib'in tarihinde önemli bir rol oynamışlardır.

Kuzey Afrika genellikle kendine yetecek kadar buğdaya sahip olmuş ve hatta nüfusunun çoğu mültecilerden oluşan Endülüs'e ihraç bile etmiştir. Fas da zeytin, hurma ve şeker kamışını ihraç edecek durumdaydı. Fas ayrıca deri ve kaliteli merinos yününü de özellikle Cenova'ya ihraç ediyordu. En azından onuncu yüzyıldan itibaren Gırnata, ipek üretimiyle ilgilenmiş ve onu İtalyan ipeğinin sonradan devreye girmesine kadar Avrupa'ya ihraç etmiştir.

Müslümanlar ülkeye dağıtıldıktan sonra genelde zorla din değiştirmiş insanlar, Yeni Hıristiyanlar ya da Moriskolar olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Müslümanlar'ın din değiştirme ya da ülkeyi terketme seçeneğiyle karşı karşıya kaldıkları 1502 yılında Kastilya'da başlatılan bu politika, daha önce de ifade ettiğimiz gibi doğu Akdeniz'de varlığını hissettirmeye başlamış olan Osmanlı Türkleri'nden duyulan korkunun bir eseriydi (Lynch 1965: 206). Zira İspanya o dönemde hâlâ Mağrib'den gelen saldırılara maruz kalıyordu; bu yüzden Moriskoların deniz bölgelerine ulaşmalarına izin verilmiyordu. Benzer bir kaderi, Gırnata'nın ele geçirilmesinden kısa bir süre sonra ülkeden kovulan Yahudiler de yaşamıştır. Daha sonra 1609 yılında din değiştirmiş Müslümanlar bile aynı kaderi yaşamıştır. Bu dönemde İspanya, sadece Akdeniz cephesinde değil, Orta Avrupa üzerinden de kendini sürekli Türklerin tehdidinde görmüştür. Ama aynı zamanda güçlü bir ideolojik unsur da her zaman vardı. Engizisyon, 1478 yılında başlamış, Yahudiler

1492 yılında (Kristof Kolomb da bu yıl Amerika'yı keşfe çıkmıştı) ülkeden kovulmuş ve bunları 1609 yılında Müslümanlar izlemiştir (Müslümanların İspanya'nın kırsal ekonomisinde hayati bir rolü vardı). Bu olaylardan sonra İspanya, Amerika'dan gelen kazançlara rağmen düşüşe geçmiştir.

Müslümanların Kuzey Afrika'yı işgal etmesi, nüfusun büyük çoğunluğunun ihtida etmesine yol açmıştır. Yahudiler, Mağrib'de yaşamaya devam etmiş ve Müslümanlar onlara çoğu zaman Hıristiyanlardan daha iyi davranmışlardır. Bu nedenle, Müslümanlarla beraber İspanya'ya gelen birçok Yahudi, daha sonra buralardan sınır dışı edilince Kuzey Afrika'ya gitmiştir. Ve İspanya'da tıpkı Akdeniz bölgesinin her yerinde olduğu gibi birçok kişi din değiştirinıiştir. Yeniden fetihle beraber İspanyol yöneticiler, iki arada bir derede kalmışlardır. İlk başlarda Müslüman köylülerin tarım alanında hayati bir rolü vardı, zira bunlar tarımsal sulama konusunda bilgi sahibi idiler ve dahası nüfus olarak da fazla idiler. Öte yandan, Mağribilere karşı dinî mücadele de devam ediyor, bu mücadele halktan büyük destek görüyordu; bunu festival zamanlarında Hıristiyanlar ile Mağribiler arasındaki savaşları konu edinen halk tiyatrolarında açıkça görebiliriz.

İnsanlar ve dinlerin dışında ayrıca Asya kökenli ilim ve icatlar da Avrupa'da ve özellikle de İspanya'da Müslümanlar vasıtasıyla yayılmıştır. Öyle ki İspanya, Yakın Doğu'nun karışık olduğu dönemlerde Müslüman ve Yahudi bilginler için güvenli bir liman haline gelmişti. Bu konuyu daha sonra kültürel etkiler başlığı altında ayrıca değerlendireceğim.

Orta Yol

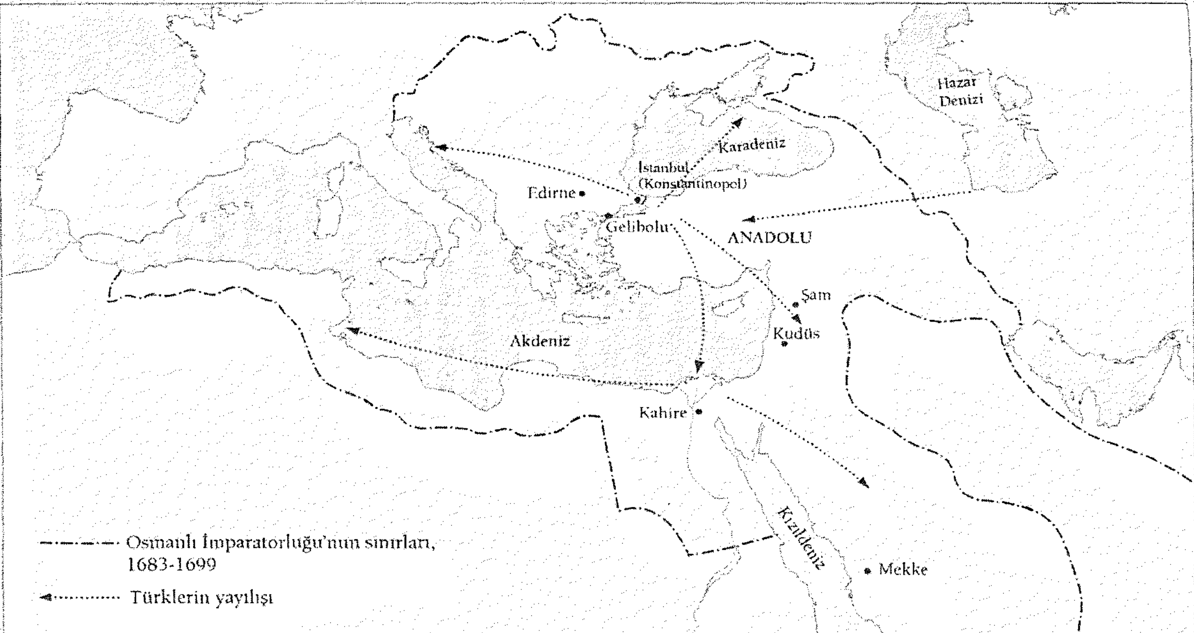
Akdeniz'de Arapların dışında bir de İslâm'ın ikinci büyük kolunu oluşturan Türkler vardı. Selçuklulardan ve daha son-

ra neo-Moğollardan müteşekkil olan Türkler 1055 ile 1405 yılları arasında daimi bir surette Orta Asya'dan göç etmeye devam etmişlerdir. Selçuklular, muhtemelen tarikatlar vasıtasıyla onbirinci yüzyılından itibaren Sünni İslâmı benimsemişlerdi. Selçuklular önce Horasan'ı (İran) ve daha sonra da 1055 yılında Bağdat'ı fethederek Suriye'ye ilerlemişlerdir; bu süreçte Ermenistan dağlarında Bizans direnişiyle karşılaşmışlardır. Osmanlı Türkleri, Anadolu'da kurulmuş ve 1326 yılında Konstantinopolis yakınlarındaki Bursa'yı kendilerine başkent yapmış toplama bir kabileydi. Türkler, Konstantinopolis'daki muhalif fraksiyonların davetiyle Doğu Trakya'ya geçmiş ve Avrupa yakasında Edirne'yi kendilerine ikinci başkent yapmışlardır. İslâm'a son derece bağlı olan Türkler daha sonra Yunanistan ve Balkanlar'a girmiş ve en sonunda II. Mehmed'in (Fatih) komutasında Konstantinopolis'i alınışlardır.

Rönesans efsanelerinden birine göre bilimin yeniden doğuşunda doğu Akdeniz'den kaçan Yunanlıların büyük etkisi olmuştur. Marlowe, Racine ve diğerleri Türkleri zorba olarak görmüştür; zaten Batı'da doğu despotizmine ilişkin oluşmuş bir önyargı mevcuttu. Fakat bu anlayış, karşılıklı iletişimi engelleyememiştir. Hem elçiler ve hem de tüccarlar karşılıklı gidip gelmeye devam etmiştir. Avrupalı sanatçılar çeşitli ziyaretler yapmıştır; örneğin Gentile Bellini sultanın portresini yapmak üzere İstanbul'a davet edilmiştir. Başka etkiler de mevcuttu (Jardine ve Brotton 2000). Fatih Sultan Mehmed'in kendisi de zaten bir Rönesans adamıydı. Sultan Mehmed'in en sevdiği yazarlardan biri de Livy idi; onun eserlerini sultana İtalyan Cyriac of Ancona okuyordu (Burke 1998: 58). Ama Türkler aynı zamanda büyük bir tehdit idiler ve öyle de görülüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu hakkında bir kitap yazan Giovio,

bu kitabı Türklere karşı bir Haçlı Savaşı'nın düzenlenmesi için yazmıştır (Burke 1998: 210).

Avrupa ana kıtasında Türkler önce 1354 yılında Gelibolu'ya yerleşmiş ve sonra 1362 yılında Edirne'yi alarak, oradan Meriç vadisini geçerek Balkanlar'a ulaşmışlardır. Türkler daha sonra Bulgaristan'ı ve Yunan yarımadasının önemli bir kısmını fethetmişlerdir. Bunu takiben 1398 yılında Sırbistan'ı toprakların katan Türkler, Eflak'ı vergiye bağlamışlardır. Macaristan ve Habsburg topraklarına zaman zaman saldırılar düzenleyen Türkler, 1396 yılında Niğbolu'da zafer kazanmış olmalarına rağmen 1402 yılında Timur ve onun Moğol ordusuna Ankara'da yenilmişlerdir. Bunun üzerine Türkler dikkatlerini Akdeniz'e çevirmişlerdir. Fakat Konstantinopolis'in düşmesiyle Türk ordusu Balkan yarımadasındaki konumunu güçlendirmiş ve orada Macar etkisine son vermiştir. Türkler 1417 yılında Arnavutluk'ta bulunan bir ticaret kasabası olan Cirokastra'ya yerleşmişlerdir. Yunanistan ile Orta Avrupa'yı birbirine bağlayan Hıristiyanlıktan ihtida etmiş birçok Müslüman'ın bulunduğu Arnavutluk'ta Türkler, büyük bir kale ve birçok tüccar evi inşa etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Polonya'daki birleşik devletlerden oluşan Kagiellonyan hanedanlığına saldırmış ve Kaffa (1475), Kilya ve Akkerman (1484) gibi birer ticaret merkezi olan şehirleri fethetmiştir; bu olay, Polonya'nın Doğu ile olan ticaretini tamamen kesmiştir. Polonya aynı zamanda Kırım Tatarları'nın da saldırısına uğramıştır. 1475 yılında Osmanlı egemenliğine giren Kırımlı Tatarlar genelde köle edinmek için saldırılar düzenlemiş ve Kızıl Rutenya ile Küçük Polonya'yı yağmalamışlardır. Tatarlar, 1498-9 yıllarında Krakov ve Moldovya'ya ulaşmışlardır. Çar III. İvan, onbeşinci yüzyılın sonlarında ve onaltıncı yüzyılın başlarında komşusu Litvanya'ya saldırmak amacıyla Kırım Türkleriyle ittifak kurmuştur.

1.2 Osmanlı İmparatorluğu

Kanuni Sultan Süleyman başa geçince güneybatı Avrupa'ya yeniden seferler düzenlenmeye başlamıştır. Tuna Nehri üzerindeki güçlü bir kale olan Belgrad 1521 yılında alınmıştır. Hıristiyanların doğu Akdeniz'deki başlıca tutamak noktası olan Rodos ise bir yıl sonra düşmüştür. Bunun üzerine Akdeniz dünyası alarma geçmiştir. Buna rağmen Protestanlar, Almanya'daki Katoliklere taviz vermemek amacıyla Habsburgluların Türklere karşı verdiği mücadelede onlara yardım etmeye pek yanaşmamışlardır. Durum, 1529 yılında Avusturya kralının Türkleri saldırmaya tahrik etmesiyle zirveye çıkmıştır (Fisher-Galati 1959: 36). Bunun üzerine gerçekleşen Viyana kuşatması aslında Türklerin Almanya'yı işgal etme planlarının bir parçası değildi; Türkler Viyana kuşatmasıyla, Macaristan'a karışmamaları için -zira Babıali burada alternatif bir lideri destekliyordu-Habsburglulara bir uyarı vermek istemişlerdir. Buna rağmen Viyana kuşatması, dönemin Avrupa liderlerini en azından bir Haçlı Seferi düzenlemek için bir araya getirmiştir. Genel olarak halk müdahale etmeme eğilimindeydi[9], ama İmparator V. Charles 1530 yılında Augsburg'da hem dinî "hataları" görüşmek ve hem de "Türk korkusundan doğan kötülükleri yok etmek" üzere bir liderler meclisi düzenleme çağrısı yapmıştır (Fisher-Galati 1959: 42).

Girit, Kıbrıs ve Mora'yı kontrol altına alan fatihler, bir yüzyıl sonra Konstantinopolis düşene kadar saldırılarına devam etmişlerdir. Bunu takiben Türkler Balkanlar'a beş yüzyıl hakim olmuşlardır. Belgrad 1521 yılında ele geçirilmiş, Macaristan 1526 yılında Mohaç Meydan Muharebesiyle mağlup edilmiş ve üç yıl sonra Viyana kuşatılmıştır. Tüm bunların neticesinde

9. Bu konudaki Alman kanaati, *Dialogus de bello contra Turcos* (Leipzig 1529) başlıklı yazıların (*Flugschriften Zeitungen*) ve şarkıların içeriğinden anlaşılabilir.

Türkler, Macaristan ve Transilvanya'nın ekseriyetini ve Eflak ile Boğdan prensliklerini kontrol altına almıştır. Türkler, Balkanların ekseriyetinde 1878 yılındaki Berlin Kongresi'ne kadar en azından ismen hakimiyetlerini korumuşlardır.

Türklerin Doğu Avrupa'daki kuşatmalarına ilişkin hatıralar, Macaristan ve Sırbistan gibi milletlerin hafızalarında canlılığını korumaktadır. Macarlar için birçok Macar'ın hayatını kaybetttiği Mohaç Meydanı adı yaşamaya devam etmektedir. Yine Sırbistan'da Kosova'daki Karakuşlar Meydanı hâlâ canlıdır. Fakat Batı Avrupa'da tehdit daha az hissedilmiştir. Gerçekten de Mohaç Meydan Savaşındaki yenilgiden önce Macarlar, Almanya ve Avusturya'yı kendilerine yardım etmeye ikna etmekte zorlanıyorlardı. Ancak Endülüs'ü daha yeni, yani 1492 yılında yeniden ele geçiren İspanya'nın durumu farklı idi.

Türk donanması, batı Akdeniz'de 1520'li yılların sonlarında İspanyol karasularına saldırıların sürdüğü bir dönemde görünmeye başlamıştır. Sultan, İspanya'nın Mağribileri küçük düşürmesini affetmek niyetinde değildi. 1529 yılında korsan Barbaros, Cezayir'e akın düzenlemiştir. Osmanlılar, I. Francis yönetimindeki Fransa'dan yardım alıyorlardı, fakat Barbaros 1534 yılında İspanya Seferinin amiralliğine atandı ve kendisine Tunus'u kuşatma emri verildi. Barbaros komutasındaki İspanyol donanması Sicilya kıyılarını ve güney İtalya'yı dövmeye başlamıştı. Fakat bunun üzerine İmparator V. Charles karşı saldırıya geçmiş ve Barbaros'u mağlup ederek Tunus'u yeniden ele geçirmiştir.(*) Ancak bu zaferlere Fransızlar karşı saldırıyla cevap vermiş ve bu da Türkler'in Akdeniz'deki hücumlarını arttırmasına ve Slovenya ile Hırvatistan'a yeni saldırılar düzenlemelerine yol açmıştır.

---

* Yazarın sözünü ettiği olay 21 Temmuz 1535 tarihinde gerçekleşmiştir. (Etkileşim Yay.)

Genelde Kuzey Afrikalı korsanların ve Türk donanmasının hakimiyetinde bulunan Akdeniz'de Türkler ile Hıristiyanlar arasında daha önce birtakım büyük çatışmalar meydana gelmişti. Deniz korsanları, ülkeleri tarafından örneğin Trablusgarb'da denizde yaşamaya zorlanmışlardı. Bunun neticesinde korsanlar, Sicilya'dan hububat taşıyan İspanyol gemilerine saldırmışlardır; ancak korsanlar 1560 yılından itibaren heryere saldırmaya başlamışlardı. Batı Avrupa bile Kuzey Afrikalıların İngiliz kıyılarına kadar varan saldırıları ve bazen de ticaretlerinden dolayı onlardan haberdardı. II. Philip, aynı yıl Trablusgarb'a saldırmaya niyetlenmiş ancak bunun yerine Cerbe'ye akın yapmıştır. Ancak burada Türk donanması tarafından feci bir yenilgiye uğratılmıştır. Bunun neticesinde II. Philip, Türkleri yenmek amacıyla yeniden silahlanmaya ve Venedik ve Papalık ile ittifak kurmaya karar vermiştir, zira Türkler 1571 yılında Kıbrıs'ı Venediklilerden almış ve bu yüzden Venedikliler şeker, tuz, pamuk, bakır ve şarap kaynaklarından mahrum kalmışlardı.

Modern dönemin başlarında Doğu'nun ilminin "tüm Batı'nın gözü olan" Venedikliler yoluyla taşındığı söylenir. Akdeniz'in bir İslâm gölü olduğu dönemde Avrupa'nın Yakın Doğu ile irtibatını asırlarca Venedik sağlamış ve böylece Avrupa, Doğu ile ticarete devam etmiştir. Dolayısıyla, Venedik her zaman İspanya'nın müphem bir müttefiki olarak kalmıştır, zira bu ülke güney Rusya ve Balkanlar'dan gelen hububata bağımlı idi ve bu hububat da Türklerin kontrolündeki Boğaziçi'nden geçmek zorundaydı. Bu ülke doğu Akdenizle ancak Türklerin izniyle ticaret yapabiliyordu. Öte yandan, Venedik, 1570 yılında İnebahtı Körfezi'nde Türkleri yenilgiye uğratan ve Doğu'dan gelen deniz tehdidine geçici olarak son veren müttefik donanmasına silahlı gemileriyle destek vermiştir. Fakat Türkler üç yıl içerisinde kendilerini toparlamış ve İspanyollar'a Tunus'ta bü-

yük bir ders vermişlerdir. Bu zafer, Akdeniz'd e nisbî bir yumuşamaya neden olmuş ve bu da Philip'in yüzünü sürekli bir kavga içerisinde olduğu genelde Protestan olan Benelüks (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg) ülkelerinin bulunduğu Kuzey Avrupa'ya çevirmesine yol açmıştır.

Türkler sadece bir cephede savaşmıyorlardı; bu arada Avusturya-Macaristan'a da saldırıyorlardı. Protestan İngiltere de İspanya için sorun olmaya başlamıştı. Zira papalığın yasaklarından kurtulan İngiltere bu sıralarda sadece Turkiye'deki değil[10], aynı zamanda Fas'taki Müslüman güçlerle -Fas, Elizabeth'in teknik yardımıyla Büyük Sahra Çölünü aşarak Nijer'i fethetmiştir- flört halindeydi. Elizabeth, onaltıncı yüzyılın sonlarında Faslılara Katolik Portekizlilere karşı kullanmaları için silah satmıştır. Ama bu tür ittifakların tek nedeni devlet meseleleri değildi. İslâm, mabetlerde resim bulundurmayı yasaklamakla, evliliği kutsal bir şey olarak görmemekle ve manastır hayatını reddedetmekle Protestanlığa daha yakın görülüyordu (Colley 2002: 122). Elizabeth, Türklerle ittifak peşindeyken ortaya atılan iddiaya göre Protestanlar ile Müslümanlar, İspanya Kralı'nın tatbik etttiği "putperestliğe" karşı çıkmada hemfikir idiler. Ne ilginçtir ki, Müslümanlar ile Protestanları bir araya, onların ikon nefreti getirmiştir. Elizabeth'in tavrı, Protestanlar arasında geniş karşılık bulmuştu. Örneğin Luther, Türkler'e karşı savaşmayı Hıristiyani bulmayarak reddetmiştir (Fisher-Galati 1959: 8); ona göre kâfirlerin Avrupa'ya saldırısı aslında Tanrı'nın günahkârlara ceza vermesini ve İsa karşıtlarının, yani papalığın çürümüşlüğünün cezalandırılmasını temsil etmektedir. Tabii burada siyasî etkenler de yok değildi. Bu dönemden çok önce, yaklaşık 1212 yılında Kral John'un Fas ile ittifak kurarak Fransa'yı arkadan vurmaya çalıştığına dair riva-

10. Türkler, bronz top teçhizatları için İngiliz kalayına ihtiyaç duymuşlardır.

yetler dolaşmaktaydı. Bu imkân her zaman vardı. Bu sefer de Elizabeth, sultanın Armada[11] için İngiltere'ye saldırmasını engellemek amacıyla İspanya'ya saldırmasını istiyordu.

İttifak arzusu her zaman tek taraflı değildi. Protestanlar, Türklerle ittifak arayışındayken, Moriskoların içine düştüğü zor durum, Türkleri Katoliklere (bu durumda İspanya'ya) karşı Protestanların yardımını istemeye hazır hale getirmişti. Moriskoları -ki çoğu Fas'tan gelmişti- Fas'a askeri olarak yardım eden Elizabeth teşvik etmiştir. Esasında Sallee kenti çoğunlukla onlardan oluşuyordu. Moriskolar, Fas kralı el-Mansur'un Büyük Sahra Çölü'nü aşıp Songai krallığını yenerek oradaki altını alıp planlarını gerçekleştirmesi için ona yardımda bulunmuşlardır. Elizabeth öldüğünde onun halefi olan I. James, dinî inancı kuvvetli biriydi ve isyana, özellikle de "kâfirlerin" isyana teşvik edilmesi fikrinden korkuya kapılarak önceki anlayışları değiştirmişti. Fakat I. Charles, 1620'li yıllarda İspanya'ya karşı Faslıların yardımını istemişti; 1704 yılından itibaren İngiltere, Cebelitarık ve Malta'yı güvenlik altına almak amacıyla sırtını Faslı ve Cezayirlilere dayamıştır.

Elizabeth dönemine gelindiğinde haçlı ruhu zaten büyük oranda ölmüştü, fakat bu arada Akdeniz'de Müslümanlar ile özellikle yünlü ürünlerde ve silahlarda önemli bir ticari ilişki gelişmişti. Buna karşılık Müslümanlar da İngiltere'ye şeker ve meyve ihraç etmiştir. Ama ilişkiler sadece ticaretle sınırlı kalmamıştır; saldırılar da devam ediyordu. Bu dönemde Müslüman gemileri, malları ve insanları yakalamak amacıyla Kanal'a girerek kıyıları çevrelemişlerdi. 1630'lu yıllarda Cezayirli deniz korsanları, batı İngiltere ve İrlanda'daki kıyı köylerine saldırmış ve bu arada Fas da İngiltere'nin esir tuttuğu Faslıları

11. İlk İngiliz elçisi İstanbul'a 1582 yılında Armada hazırlandığı sırada gönderilmiştir.

fidye ile kurtarmak amacıyla büyük bir diplomatik atak başlatmıştı (Colley 2002: 115). 1600 yılı ile 1640'lı yılların başları arasında Kuzey Afrikalı korsanlar, Akdeniz ve Atlantik'te 800'den fazla İngiliz ticaret gemisine el koymuş ve yaklaşık olarak 12,000 kişiyi yakalamışlardır. İngiltere de Akdeniz'de benzer ve hatta Müslüman korsanlardan daha yoğun saldırılarda bulunmuştur. Bu çatışmalar sürecinde çoğu İngiliz olmak üzere birçok insan esir alınmış, bunlardan bazıları fidye ile serbest bırakılırken bazıları Kuzey Afrika'ya gönderilmiş ve bazıları da köle olarak çalıştırılmıştır. Bu arada İslâın'a ilgi de artarak devam etmiştir. Bu ilgi neticesinde Oxford ve Cambridge'de ilk Arapça kürsüleri açılmıştır.

Onaltıncı yüzyıl, Müslüman güçlerle ve özellikle de Türkiye ile artan bir diplomatik misyon ilişkisine sahne olmuştur. Sultan, sadece Avrupa'daki Protestanlardan değil, aynı zamanda Katoliklerden de pahalı hediyeler kabul etmeye başlamıştır. Doğu'dan gelen elçiler ve başka şahsiyetler Batı'yı ziyaret etmeye başlamışlardır. Haçlı ruhu ölmüş ve bunun yerine daha çok ticaret arzusu geçmiş olmasına karşın Akdeniz'de meydana gelebilecek bir İslâm saldırısı korkusu Batı Avrupa'da daha az olmak üzere varlığını devam ettirmiştir. Zira çatışına ve ihtilaflar devam ediyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, VI. James İngiltere'de tahta çıktığında Elizabeth'in politikalarını tersine çevirmiş ve İspanya ile barış yapmıştır. Bunun üzerine ticaret gemilerine saldırı düzenlenerek ınissilemede bulunulmuştur. 1610 yılı ile 1630'lu yıllar arasında Devon ve Cornwall, ticaret gemilerinin beşte birini Kuzey Afrikalı korsanlara kaptırmıştır. Sadece 1625 yılında Plymouthlu yaklaşık bin gemici ele geçirilmiş ve bunların çoğu da kıyılardan 30 mil içeride yakalanmışlardır (Colley 2002: 49). Bu başarısızlıklar, hükümete karşı memnuniyetsizliğin artmasına yol açmış ve bunun üzerine I. Charles, donanmanın korsanlar karşısında-

ki durumunu düzeltmek amacıyla halktan zorla para toplamıştır.

Müslümanlar aynı zamanda edebiyatta da büyük bir rol oynamışlardır. Örneğin İngiltere'de Marlowe'un *Tamburlaine* (*Timurlenk*) adlı eseri ve Shakespeare'in *Othello*'su (Venedikli Mağribi) ve başka oyunlar bu dönemde ortaya çıkmışlardır. Yine Fransa'da Racine'in *Bajazet*'i (*Beyazıd*) bir klasik haline gelmiştir. Benzer bir biçimde, İspanya edebiyatında yeniden fetih hikayeleri ve özellikle de Sid hikayesi büyük yer kaplar. İspanya edebiyatında aynı zamanda Hıristiyanlar ile Mağribiler arasındaki çatışmalara ilişkin halk anlatılarını da bulabiliyoruz. İngiltere'de Thames Irmağı'nda, Hıristiyan güçler ile Müslüman güçler arasındaki deniz savaşları yeniden canlandırılmıştır (Matar 1999: 145). Bu Jakoben gösterilerde Haç (St. George'un), Hilal'i mağlup etmiş bir şekilde takdim edilir. Kraliçe Elizabeth döneminde sahnede Müslümanların temsil edilmesi son bulmamıştır. 1715 yılında Covent Garden Theatre'de 'bir Barbarlık olayı' sahnelenmiştir. Bu oyunda esaretinden kurtuldukları Kuzey Afrika'daki esaret durumlarını el ve ayaklara takılan zincirlerle temsil etmişlerdir.

Şimdi de Orta Avrupa'ya bakalım. Babıali'nin güçleri, onun yüzyıllarca Avrupa siyasetinde daimi bir unsur olarak varolduğunu ve İstanbul'un fethinden sonra Arap ya da Moğol İslâm'ından daha önemli olduğunu gösterir. Türkiye de iç siyasette potansiyel bir unsur olarak varolmuştur, zira bir taraf diğer Hıristiyan güçlerin desteğini aldığında diğer taraf, İstanbul'dan yardım istemiştir. Macaristan'da Habsburg Staathalder Ferdinand, kendini devlet başkanı ilan edince bir başkası, Zapolya da Osmanlı desteğini arkasına alarak aynı şeyi yapmıştır. İmparator V. Charles, 1539 yılında Protestanlarla anlaşma yapmakta başarısız olunca Osmanlılarla anlaşmaya yanaşmıştır.

Aynı şeyi başka bir zamanda Ferdinand ve Fransız kralı I. Francis de imparatora karşı yapmıştır. Bu arada Kraliçe Elizabeth ise Katolik güçlere karşı Osmanlı ile ittifak kurmak amacıyla bir elçi yollamıştır. Almanya'da Türkler'in Viyana'ya ve ötesine saldırı tehdidine karşı koymak amacıyla vergi toplanma ihtiyacı, Luthercilerin imparatordan Katoliklere karşı taviz koparma fırsatını doğurmuştur. Müslümanlar (Türkler) bu yolla onsekizinci yüzyıla kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na etki etmişlerdir. Dinî Reformasyon hareketleri Avusturya-Macaristan İmparatorluğu için bir tehlike ve dolayısıyla onun direnme kapasitesine karşı bir tehdit oluşturmaktaydı. Protestanlar da Müslümanlarla çatışma halindeydi zaman zaman ama Müslümanların ilerleyişine karşı asıl direnişi gösterenler Katolik güçler olmuştur.

Protestanların 1521 yılından sonra Almanya'da tanınma çabaları, 1555 yılında Augsburg'da bir meclisin toplanması sonucu zaferle sonuçlanmıştır. Protestanların bu zaferinin arkasında dış tehditler büyük rol oynamıştır. Bir yandan, Batı'da I. Francis egemenliğindeki Fransa'dan ve diğer yandan Doğu'da Osmanlılardan Habsburg'un Avrupa'daki hegemonyasına sürekli tehditler yönelmiştir. Doğu'da sorunun kaynağını her iki tarafın da iştahını kabartan ve daimi Türk saldırısı altında bulunan Macaristan oluşturmuştur. Bundan dolayı şöyle denilmiştir: "Lutherciliğin 1555 yılında Almanya'da güçlenmesi ve meşruiyet kazanmasının temelinde herşeyden çok Osmanlı yayılmacılığı bulunmaktadır" (Fischer-Galati 1959: 117).

Osmanlılar, batı yönünde Hıristiyanlar'a karşı Balkanlar'da ve Macaristan'da ilerlemeye devam etmiş ve 1683 yılında Viyana sınırlarına dayanmışlardır. Osmanlılar, 1682-1699 yılları arasında Avusturya ve Polonya ile giriştikleri uzun süreli çatışmalar sonucunda nihayet 1698 yılında yapılan Zenta Savaşı

sonucu yenilgiden kurtulamamışlardır. Bu savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu ile "Kutsal İttifak" arasında 1699 yılında yapılan Karlofça Antlaşması'ndan sonra karşı saldırı başlamış ve bu saldırıların sonucunda Avusturya, Macaristan'ın, Transilvanya'nın, Hırvatistan'ın ve Slovenya'nın büyük kısmını yeniden ele geçirmişken Venedik, Dalmaçya ve Mora'yı almış ve Polonya da Podolya'yı kazanmıştır. Ruslar'ın Osmanlılara karşı ilerlemesi, Büyük (Deli) Petro ile bu zamanlarda, yani onyedinci yüzyılın sonlarında başlamıştır. Rusların baskısı Katerina ile devam etmiş ve Katerina, Dinyester Irmağı'na kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları almıştır. 1774 yılında yapılan bir antlaşma [Küçük Kaynarca] ile Rusya, Karadeniz bölgesindeki toprakları almakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğundaki tüm Ortodoks Hıristiyanların hamisi olma özelliğini kazanmıştır; bu son söylediğimiz, önemli tarihî ve kültürel neticeler doğurmuştur. Rusya ve Avusturya bundan sonra Osmanlı'nın Avrupa'daki kol ve kanadını kırmaya çalışmış ve böylece 1812 yılında Besarabya (Bucak) Rusya'ya katılmıştır. Ne var ki, Türkiye, Napolyon Savaşı'nın sonunda Balkanlar'ın bir kısmında kontrolü yeniden eline almıştır. Fakat daha sonra Osmanlı'nın Avrupa'daki varlığı yavaş yavaş yok olmaya devam etmiş ve nihayet Kırım Savaşı (1853-56) patlak vermiştir; Batılı güçler bu savaşta Rusya'ya karşı Osmanlılar'a destek vermiştir. Ancak Rusya'nın Türkiye'yi 1878 yılında mağlup etmesiyle Ayastefanos Antlaşması imzalanmış ve Balkanlar yeniden düzenlenmiştir; bu antlaşma ile Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlığını kazanmış olmasına karşın bu antlaşmanın şartları Batılı güçlerin baskısıyla aynı yıl Berlin'de toplanan bir kongrede değiştirilmiştir. Daha sonra 1911-12 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Balkan ittifakı ile yaptığı Balkan Savaşı neticesinde Osmanlı, Avrupa'daki tüm topraklarını İstanbul'u çevreleyen dar

bir şerit dışında kaybetmiştir. İşte onlara bugün hem Avrupalı ve hem de Asyalı kimliğini kazandıran bu toprak şerididir. Türklerin Avrupa Birliği'ne alınması, kahir ekseriyeti Hıristiyan olan Avrupa'ya büyük bir İslâm gücü katacaktır.

Türklerin egemenliği altındaki topraklarda yaşayan Hıristiyanlara Rum (Rumeli ya da Roma kökenli bir kelimedir bu) denilirdi; bunlar devşirme yoluyla Osmanlı idaresinde de görev alıyorlardı. Arnavutlar, diğer Balkan nüfusundan ayrı tutuluyordu; bunun sebebi yalnızca onların Slavik olmayan bir dil konuşmaları değil, fakat aynı zamanda onbeşinci yüzyılda Türklerin etkisiyle büyük oranda Müslüman olmalarıydı (gerçi dağlık bölgelerde yaşayan bazı Arnavut kabileleri Katolikliği benimsemişlerdi). Balkanların geri kalan kısmı ya Yunan Ortodoks Kilisesi'ne bağlı idi veya karışıktı. Türkler'in Viyana'da yenilgiye uğratılmaları, onların Avrupa'daki gerileyişlerinin başlangıcı olmuştur. Bu süreç Türkler'in 1821 yılında Yunanlıların yaptıkları Bağımsızlık Savaşıyla (bu savaşta şair Byron bir kahraman haline gelmiştir) önce Yunanistan'dan ve daha sonra da 1877-8 Rus Savaşı ile Bulgaristan'dan çekilmeleriyle devam etmiş ve nihayet Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Osmanlı, Balkanlar'daki tüm topraklarını kaybetmiştir. Türkler, Yunanistan ile nüfus mübadelesine girerek etnik temizlik yapmış ve bu mübadele ile Yunanistan'daki Müslümanlar Türkiye'ye ve Türkiye'deki Hıristiyanlar da Yunanistan'a -bazı istisnalar haricinde- göç etmişlerdir. Fakat başka yerlerde, örneğin Arnavutluk, Kosova, Bosna-Hersek ve Makedonya ile Bulgaristan'ın (burada daha çok Tatar ve Çerkez kökenli Müslümanlar bulunmaktadır) bazı bölgelerinde Müslümanlar bugüne kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Müslüman Türkler'in Avrupa üzerinde en çok baskı hissettirdiği dönem, onaltıncı yüzyılın başlarında görülen Rönesans

ve Reforınasyon dönemidir. Türklerin Avrupa'da ilerleyişi ile Avrupa'daki bu gelişmelerin bir ilgisi var mıydı? Eski Yunana duyulan ilginin kaynağında 1438 yılında önce Ferrara'da ve daha sonra da Floransa'da toplanan Roma ve Yunan Ortodoks Kiliseleri Konsili bulunmaktadır; bu konsilin toplanmasının en önemli nedeni, Türkler'in oluşturduğu baskı idi. Konstanopolis'i tehdit etmeye başlayan Türkler'e karşı koymak amacıyla Doğulu İmparator John Paleologos'un teşvikiyle kiliseleri birleştirme çabası başarısızlığa uğramış olmasına karşın 700 civarındaki toplantı delegesi arasında yer alan birçok Yunan bilgini, "klasik metinlere, klasik tarihe, klasik sanat ve felsefeye ve özellikle de hümanistlerin büyük kahramanı olan Platon'a (Eflatun) olan ilgiyi kamçılamıştır" (Hibbert 1979: 68). Bu bilginlerden bazıları Floransa'da kalmış ve burada Cosimo Medici, Platon üzerine verilen derslere devam ederek bir Platon çalışmaları akademisi kurmuştur. Bu şahıs ayrıca yaklaşık onbin kitaptan oluşan bir Latin ve Yunan eserleri kütüphanesi de tesis etmiştir.

Rönesans'ın İslâmî Doğu'nun ihtişamına bir tepki olarak doğduğuna dair bir görüş mevcuttur. Bu görüşe göre İslâmî Doğu, Batı'ya derin bir klasik metinler bilgisi de dahil olmak üzere refah ve medeniyet modelleri sunmuştur. Bu metinlere geri dönüş, bunlar ister İspanya veya ister İstanbul kanalıyla gelmiş olsun, Doğu Avrupa'ya nüfuz etmiş olan hem Ortodoks, hem de Katolik kiliselerinin karşı olduğu Osmanlı ve Moğol toplumları karşısında geçmişe müracaat etme arayışı idi. Klasik geçmişin geri dönmesi, Avrupa'nın Eski Yunan ve Roma'daki başarılarına dikkat çekecek ve Yakın Doğu'daki Hıristiyan Yahudi kökenleriyle ve oradaki Müslümanların varlığıyla yüzleşmeyi sağlayacaktı. Gerçekten de klasik dünyaya dönüş, İslâm'ın Avrupa kültürüne yöneltti̇ği tehdide bir cevap olarak görülmüştür. George Sarton'a göre hümanistlerin Eski Yunan

ve Roma sevgisi, onların İslâm'a duyduğu nefretle yeşermiştir. Arap dünyasının kültürünü karşılamak amacıyla antikitenin yeniden canlandırılması, birçok cephede yürütülmüştür. Sarton'a göre Rönesans, 'kısmi etkilere (özellikle İbn Sina ve İbn Rüşd'ün temsil ettiği etkilere) karşı bir tepki idi. Arap karşıtı duygular, Petrarch döneminde zirveye çıkmıştı' (Stimson 1962: 103).

Klasik dünya, gelecek için yeni bir model sunmuştur. Dinî olanın seküler olan tarafından sınırlandığı bu modelde dine daha dar bir rol biçilmiş ve diğer bilgi eylem formlarına daha büyük ufuklar açılmıştır. Klasiklere dönüş, dinî metinlerin şekillendirdiği dünya tasarımının sınırlarını daraltmayı ve Galile, Bacon, Bilim Devrimi, Aydınlanma, Newton, Darwin ve seküler düşünüşe kapı açmayı kolaylaştırmıştır. Hümanistik ve bilimsel bir dünya görüşü, tarihin bazı dönemlerinde İslâm'da da kendine yer bulmuştur, zira onların medrese eğitimi tamamen dinî bir eğitim değildi. Müslümanlar'ın da kendi içlerinde muhalifleri ve aykırıları vardı. Klasiklerin yeniden canlandırılması ve Bilimsel Devrim dolaylı olarak İslâm'a da borçludur, zira İslâm'da bu gelenekler kısmen varlığını muhafaza etmişlerdir. Rönesans, kısmen Arapça yoluyla Eski Yunanca'dan yapılan çevirilerle mümkün olmuştur (Lopez-Baralt 1994: 509).

Reformasyon ise Müslüman Doğu ile daha güçlü ve daha olumlu bağlantılar kurmuştur. Protestanlar ile Türkler arasında ticari, siyasî ve ideolojik ilişkiler vardı. I. Francis gibi Katolik yöneticiler de İstanbul ile dirsek temasında olmuş ve sultana pahalı hediyeler yollamışsa da (Jardine ve Brotton 2000), Protestanlar, düşmanla ticareti yasaklayan papalığa kendilerini bağlı hissetmemiş ve Vatikan'ın dünya tasnifini kabul etmemişlerdir. Batı Afrika'da Protestan güçler tarafından ticaret ya-

pılan Danimarka silahları, Müslümanlara ve diğer düşman güçlere satılmıştır. Esasında Hollanda, İngiltere, kuzey Almanya ve İskandinavya gibi Protestan ülkelerin İspanya ve Portekiz'in açtığı pazarlara nüfuz etmede başarılı olmalarının bir nedeni de onların Müslüman ve pagan rejimlerle ticari ve diğer ilişkileri kurmada daha serbest olmalarıdır.

Kuzey Girişi

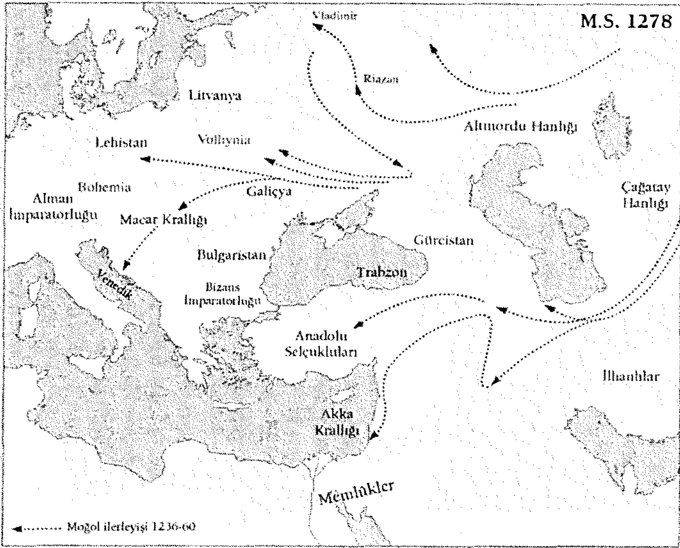
Tatarlar'ın Ukrayna'ya ilerleyişi, İslâm'ın üçüncü büyük kolunu oluşturmaktadır. Bu kol da tıpkı önceki gibi Ural-Altay ve Türkçe konuşan insanların Orta Asya steplerinden Avrupa'ya yaptıkları bin yıllık akının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu hareketin daha sonra en azından Hıristiyani formunda yeniden kısmen dirilen Roma İmparatorluğu üzerinde oldukça dramatik sonuçları olmuştur. Moğollar Avrupa'ya vardıkları zaman Araplar, 661 yılında Türk Hazarları yenerek Rusya'ya, 737 yılında da Kafkasya'ya başkentleri yıkıldığında girmişlerdi. Yaklaşık üç yıl sonra Hazarlar Museviliği benimsemiştir. Bu durum, Kiev devletinin 988 yılında Hıristiyanlığı benimsemesinden iki yüzyıl önce meydana gelmiştir. O dönemde daha Müslüman olmayan Türk göçebeler ve daha sonra da Kıpçaklar, onbirinci yüzyılda Rusya'nın güney steplerine nüfuz etmiş ve bunları Müslüman tüccarların Kırım ve Yukarı Volga bölgesindeki şehirlere girmesi takip etmiştir. Steplerde batıya doğru yapılan bu ilk hareketleri, Moğollar ve Büyük Han komutasındaki Altınordu devleti izlemiştir. Büyük Han, 1223 yılında Hıristiyan Kiev'e girmiş ve Kalka Irmağı çevresinde kümelenen değişik prensliklerden oluşan ittifakı yenilgiye uğratmıştır.

Moğol İmparatorluğunu Cengiz Han kurmuş ve 1206 yılında bu imparatorluğun başına geçmiştir. Onun ilk hedefi

güneyinde bulunan Çin olmasına rağmen batı yönüne gönderdiği bazı elçilerin öldürülmesi üzerine bu yöne doğru sefere çıkmıştır. İntikam almak üzere yol çıkan Moğol güçleri, Afganistan'ı geçerek 1223 yılında Kafkasya'ya varmış ve burada o yıl bir Rus-Kıpçak gücünü mağlup etmiştir. Fakat Cengiz Han, 1227 yılında öldüğü için Cengiz Han'ın torunu Batu -Kıpçak Hanlığını kuran Batu, Moğol İmparatorluğunun batı bölgesinin komutanlığını üstlenmiştir- komutasındaki Moğollar, Doğu Avrupa'yı 1236-7 yılının kışına kadar işgal etmemişlerdir. 1240 yılına gelindiğinde tüm Rusya'yı fetheden ve bu arada Rusya'nın en büyük şehri olan Kiev'i yağmalayan Batu komutasındaki Moğollar, 1241 yılında Silezya ordusunu (şu anda Polonya sınırları içerisindeki bir bölge) mağlup etmiş ve iki gün sonra da bir Macar gücünü yenmiştir. Batı Avrupa'yı işgale hazırlanan Batu, imparatorluğun başının [Ögedey Han'ın] öldüğünü haber almış ve bunun üzerine seçimlere katılmak üzere ülkesine geri dönmüştür. Onun güney Rusya'da kurduğu devlet, haleflerince 200 yıl idare edilmiştir. Altınordu devleti, özellikle de Gazneli Mahmud (1295-1304) yönetiminde İslâm'ı kabul etmesinden sonra -gerçi bunların İslâm'ı kabul etmeleri Kiev'in düşmesinden hemen sonra, daha Berke (1257-67) zamanında başlamış ve bu yüzden de daha çok İran geleneğine dahil edilmişlerdir- Avrupa siyasetinde büyük bir rol oynamıştır. Yeni fatihler, ülkelerine Kırım, Tuna Nehri'nden Ural Nehri'ne kadarki Polovtsiyan steplerini, Moldova ve Sibirya'nın bazı bölümleri ile Asya'daki bazı bölgeleri katmışlardır. Bu Tatarlar, Moskova'ya karşı saldırıya hazırlandıklarında kendilerine destek veren Timur (Christopher Marlowe'un övdüğü Timurlenk) ile temas içerisinde olmuşlardır; ne var ki, Timur sonunda muhtemelen Doğu-Batı yollarını kontrol altına almak amacıyla Tatarlar'a da saldırmıştır.

Adları maceracı yahut özgür insan anlamına gelen *Kazak* Türkleri, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki dağlık bölgelerde yaşamışlardır. Onbeşinci yüzyılda *Kazak* ismi aslında Dinyeper bölgesinde yaşayan yarı-bağımsız Tatar grupları (ve o bölgede göçebe hayatı süren köylüler) için kullanılmıştır. Bu gruplar kendilerine has askeri toplumlar oluşturmuş ve bunun karşılığında Rus hükümetinden imtiyazlar elde etmişlerdir. Bunu onaltıncı yüzyıl Polonyası'nda da görebiliriz. Rus şemsiyesi altında Sibirya'nın sömürgeleştirilmesini gerçekleştirenler Kazaklar'dı.

Altınordu devleti batıya doğru Baltık kıyılarında ilerleyerek Litvanya ve Polonya'ya ulaşmış ve 1241 ile 1242 yılları arasında bu bölgenin çoğunu yönetmiştir. Yine bu devlet, Chmielnik Savaşı'nda Polonya'yı ve Legnica'da ise Teutonik Tarikatına mensup Sibiryalı şövalyeleri mağlup etmiştir. Altınordulular 1242 yılında yeni bir han seçmek üzere Moğolistan'a geri dönmüş ancak sonraki elli yıl boyunca Küçük Polonya'nın doğusundaki Krakov merkezli Kızıl Ruthenia'nın efendisi olmuşlardır. 1240 yılında yerli pagan Litvanyalı kabileler, 1251 yılında Dük Mindayas tarafından Hıristiyanlığı benimseyen bir devlet haline getirilmiştir; gerçi genel olarak halkın din değiştirmesi yüzyıldan fazla bir zaman almıştır. Buna rağmen bu devlet, Baltık bölgesinin tümüne sahip olmak isteyen Prusyalı Teutonik şövalyelerinin saldırılarına direnebilmişlerdir. Litvanya Hıristiyan olmadan önce Litvanyalılar, Töton Şövalyeleri Tarikatının Haçlı Savaşına muhatap olmuş 'Sarasenler' olarak adlandırılıyordu (Christiansen 1980: 169). Batı yönüne giden diğer bir grup olan Wendler, 1147 yılında St. Bernard tarafından 'Haçlı savaşları' olarak yürütülen yeni tarz seferlerin hedefi olmuşlardır; bu yeni tarz seferler, günahtan arınmak için Kutsal Topraklar'a gitmek yerine ucuz bir yol olarak görülmüştür.

1.3 Moğol İmparatorluğu

Litvanya devleti, doğuya doğru genişlemiş ve Kiev Rusya-sı'nın bazı topraklarını almış ve Moğol Tatarlarının tehditlerine karşı kendilerini korumaya almak isteyen bazı Ruthena prenslikleriyle birleşmiştir. Zira Litvanya'nın Kiev ve Podolya'yı kazanarak Ukrayna'nın büyük kısmına egemen olması ancak 1363 yılında Sinye Vody (Mavi Su) Savaşı'nda Moğol ordusunu yenmeleriyle mümkün olmuştur. Bu devlet, daha önce Altınordu devletinin hakimiyetinde olan tüm topraklara egemen olmak istemiş fakat bu amaçları, 1399 yılında Vorsk Savaşı'ndaki yenilgilerinden dolayı gerçekleşmemiştir. Buna rağmen Litvanya devleti, Baltık'tan Karadeniz'e -ki Karadeniz kıyısında 150 kilometre uzunluğunda toprakları bulunuyordu- kadar uzanan topraklara sahip olmuştur.

Litvanya, kendisi gibi uluslararası sahnede önemli bir rol oynayan Polonya ile yakın ittifak içerisinde olmuştur. Polonyalı Jan Sobieski (Viyana'da Türklerin hakkından gelen kişi),

Osmanlı Türkleri'ni, 1673 yılında isyan eden Kazakların düşmanla işbirliği yapması sonucu Hotin Savaşı'nda yenmiştir; başarılı Viyana savunmasından sadece on yıl öncesine rastlayan bu savaş, Viyana savunmasına ilham kaynağı olmuştur.

Tatar egemenliği döneminde Rus Hıristiyan toplumu, Moğol idarecilerinin İslâm'ı benimsemelerine rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kültürel olarak bu hakimiyet fazla sıkı değildi. Bu dönemde herhangi bir Türk ya da İslâm felsefi, dinî, edebi ya da ilmi metnin İslav dillerine çevrildiğine dair bir kanıt bulunmamaktadır. Fakat siyasî ve ekonomik olarak durum farklıydı; bu alanlarda Hıristiyan İslavlar ve Müslüman Tatarlar, daimi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Hatta İslâm ile karşılaşma, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir tür akrabalığa da yol açmıştır; aynı şey yabancılarla evlenmeyi tercih eden Türkiye'deki sultanlar için de geçerli idi.

Cengiz'in imparatorluğu çöktükten sonra Türkleşmiş bir başka Moğol işgalcisi olan Timur onu diriltmeye çalışmıştır. Ama onun kuzeye müdahalesi fazla uzun soluklu olmamıştır. Timur, Moskova'ya yardım etmiş ve daha sonra onu işgal etmiş ve Gürcistan ile savaşarak onu ve onu çevreleyen toprakları ele geçirmiştir. Sonunda Timur, I. Bayezid (Racine'in 1672 tarihli oyunundaki *Bajazet*) yönetimindeki Osmanlı Türkleri'ni de 1402 yılında Ankara yakınlarında yenmiş ve hatta Rodos Şövalyeleri'nden İzmir'i bile almıştır. Altınordu devleti 1430'lu yıllara gelindiğinde dağılmış ve bu devletten üç hanlık -Kazan, Astrahan ve Kırım hanlıkları- doğmuştur. Kırım, 1475 yılında Osmanlı'ya bağlanmıştır. Gerçi Rusya hâlâ onlara vergi veriyordu ama sonraları bu iş gönülsüz bir hal almaya başlamıştı. Sonunda Korkunç Ivan, Rusya'daki Tatar-Moğol hakimiyetine son verme zamanının geldiğini düşünerek 1552 yılında Kazan'ı işgal etmiş ve üç yıl sonra da Astrahan'ı ele geçirerek alarak Hazar

Denizi'ne giden yolu emniyete almıştır. Onaltıncı yüzyılda Rusya, kuzeyde Sibirya ormanlarına doğru hızla yayılarak oradaki avcı ve balıkçı nüfusu hakimiyeti altına almış ve kürk arayışında Kazakların da yardımını alarak 1639 yılında Pasifik'e ulaşmıştır. Rusya böylece yüzyılın sonunda Kamçatka yarımadasına ulaşmış ve hatta onyedinci yüzyılın ortalarında Amur Irmağı dolaylarında Çin'in alanına girmiştir. Rusya kısa süre sonra tüm Sibirya'yı sömürgeleştirmiştir; gerçi Afganistan'a kadar olan İslâm Orta Asyası ondokuzuncu yüzyıla kadar fethedilememiştir. Sovyet rejiminin dinlere karşı olan tutumuna rağmen buralar Müslüman idarecilere ve İslâm kültürüne terkedilmiştir.

Rus yayılmacılığı döneminde Tatar Konfederasyonu, bugün Rus Avrupası olarak bildiğimiz bölgede varlığını devam ettirmiştir. Hatta Ukrayna'da 1664 yılında yeni bir lider olan Peter Doroşenko bilinçli bir şekilde Osmanlı korumasına girmiştir. (Litvanya ile ittifak kurmuş olan) Kırım da 1783 yılına kadar Osınanlı koruması altında varlığını sürdürmüştür. Türkler onlarla bazı büyük askeri operasyonlara girişmiş ve bu da Polonya ve Moskova'nın anlaşma yapmasına neden olmuştur. Tatarlar, SSCB hakimiyetinde bile Kırım nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmaya devam etmiştir. Ancak Tatarlar, 1945 yılında İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar ile ittifak yaptıkları iddiasıyla zorla Orta Asya'ya dağıtılmışlardır.

Deli Petro 1694 yılında tek lider konumuna yükselince ilk hedefi, Osmanlıların desteklediği Kırın Tatarları'nın saldırı tehditlerine karşı Rusya'nın güney sınırını güvenlik altına almak olmuştur. I. Petro'nun 1695 yılında Azak Denizi'nde kendine yer açına girişimi deniz gücünün eksikliğinden dolayı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine I. Petro, Batılı devletler gibi güçlü bir donanma oluşturarak bir yıl sonra Azak'ı almıştır. I. Petro, Türkleri yenmek için Batılı teknolo-

jiyi kullanması gerektiğinin bilincinde olduğu için bir yıllığına Hollanda ve İngiltere'ye gitmiştir. O ayrıca Rusya'nın Hazar Denizi'ndeki egemenliğini İran'a rağmen genişletmiştir (1723). Bu yayılmayı, Karadeniz'in Kırım'a kadar olan kuzey kıyılarını alan ve Ural Dağları'nın ötesine uzanan Büyük Katerina (1762-96) da devam ettirmiştir. Rusya yeni yüzyılda Napolyon'un yenilgisine katkıda bulunduğu için itibar kazanmıştır. Rusya daha sonra Doğu'da Müslüman güçlere karşı da zaferler kazanmıştır: 1826 yılında İran, 1828-9 yıllarında Türkiye ve 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Kafkaslar'a karşı zaferler kazanmıştır. Rusya, yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'da ilerlemiştir; bu dönemde Gürcistan 1801 yılında gönüllü olarak Rusya ile birleşmiş, İran ise 1813 yılında Bakü yarımadası dahil kuzey Azerbaycan'ı ve 1828 yılında ise Ermenistan'ın Erivan vilayetini devretmiştir. Ancak Müslüman Çeçenler, 1834 ile 1859 yılları arasında yirmibeş yıl boyunca Rus yayılmacılığına karşı direnmiştir. 1840'lı yıllarda Rus egemenliği Kazakistan'ı da içine almış ancak bu daha çok himaye şeklinde kalmıştır. Uzak Doğu'da ise Rus-Amerikan birlikteliğini Alaska'daki kürk arayışında ve bu amaçla kuzey Kaliforniya ABD'nin bir parçası olana dek burada bir Rus kalesi kurulmasında bulabiliriz.

Böylece Avrupa'daki Moğol ve Türk ilerleyişi tersine çevrilmiştir; gerçi İslâm bazı durumlarda güçlü kalmaya devam etmiştir. Bu tersine çevrilişin bir sonucu olarak Orta Asya'daki Müslüman ülkeler, Avrupa egemenliğine girmiştir. Bu ülkeler ilk önce Emperyal Rusya'nın ve daha sonra da Sovyetler Birliği'nin egemenliğine girmiş, fakat 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını yeniden kazanmışlardır. Hindistan, Güney Doğu Asya ve Yakın Doğu'da da İslâm ülkeleri Avrupa'nın sömürge güçlerinin hakimiyetine girmiş, fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kontrolün zayıflaması, bağım-

sızlık hareketlerinin ortaya çıkması ve sömürge sürecinin sona ermesiyle bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Yakın Doğu ve Afganistan, gelişmiş ülkelerin ihtiyaç duyduğu yakınlarındaki petrol kaynaklarından dolayı Batılı güçlerin göz hapsinde kalmaya devam etmiştir. Fakat buralarda da dış güçlerin, özellikle de gayrimüslim güçlerin hakimiyetine karşı direniş kuvvetini muhafaza etmiştir.

Genel olarak, Ortaçağın sonlarında vuku bulan Doğu Avrupa'daki Moğol-Tatar işgali, insanların yer değiştirmesine, işgal ettikleri bölgelerin boşalmasına ve daha da önemlisi kralların ve büyük prenslerin göreli özerkliklerinin zayıflamasına yol açmıştır (Wallerstein 1974: 977). Fakat bu işgallerin özellikle Hıristiyanların çok şey öğrendiği hijyen ve suyun kullanımı konusu başta olmak üzere ev alışkanlıkları üzerinde de büyük etkisi olmuştur. Ibn Fadlan, Volga boylarındaki Bulgar Hanlığı'na diplomatik bir misyon çerçevesinde görev yaptığında uğradığı bir İsveç Rus'una ait dükkan hakkında yazarken şöyle der: "Hayatımda bu kadar düzgün fizikli insanlar görmedim'. Fakat 'bunlar tıpkı başıboş merkepler gibi Tanrı'nın en kirli yaratıklarıdır aynı zamanda"[12]. Dinî nedenlerden dolayı su, hijyen ve temizlik Müslümanlar için hep daha önemli olmuştur[13]. Bu açıdan Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki farkı, Howard'ın şu yorumunda bulabiliriz: Ortaçağ Venedik'inde banyo ve yıkanmaya yapılan referanslar son derece azdı, fakat doğu Akdeniz'deki Venedik sömürgelerinde banyo ve yıkanma son derece önemli idi. Ona göre bu farklılık, sadece iklim ve suyun mevcudiyetinden kaynaklanan bir farklılık olmayıp 'do-

12. J. Bronsted'den alıntı, *The Vikings* (Harmondsworth: Penguin, 1965, s. 264-5).

13. Namaz kılmak için temizlenmek lazım ve günde beş vakit namaz kılmak lazım. Batı Afrika'da sık sık elinde ibriklerle taharet yapmaya giden Müslümanları görmek mümkündür.

ğu dinlerinde kişisel temizliğe verilen büyük önemden kaynaklanmaktadır' (2000: 10).

Bu Üç Kolun Kültürel Etkileri

Yukarıda yazdıklarımız çoğunlukla ve zorunlu olarak Müslümanlar'ın Avrupa'ya fiziki nüfuzları hakkında olmuştur. Fakat biz aynı zamanda bu hareketlere eşlik eden kültürel etkilere ve tabii başka yollardan örneğin tüccarlar, hacılar, elçiler ve diğer seyyahlar kanalıyla gelen kültürel etkilere de bakmalıyız. Batı'ya akın eden her İslâm kolunun kendine has sosyo-kültürel sonuçları olmuştur. İspanya ve Sicilya İslâmı'nın Avrupa üzerindeki etkilerini herkes biliyor. Hellenistik düşünce İslâm'ın etkisiyle yeni sorulara kapı açmıştır. Batı'da Averroes olarak bilinen filozof İbn Rüşd (d. Kurtuba 1126; ö. Muvahhid hanedanlığının başkenti Merakeş, 1198), bir kadı ve tabib idi ve Aristoteles'in eserleri üzerine yazdığı şerhler Ortaçağ Avrupası tarafından çok önemsenmiştir. Bunun dışında Musevi filozof İbn Meymun (Maimonides) gibi Arapça yazan başka önemli filozoflar da vardı. Yine el-Hamra sarayı bu dönemde Gırnata'da inşa edilmiştir.

Kırgızistan'da 751 yılında yapılan Talas Savaşı'nda esir alınan bir grup Çinli teknisyenin öğrettiği tekniklerin yardımıyla başlayan kağıt üretimi, bilim ve edebiyatın hızla gelişmesine yol açmıştır. Fakat kağıt üretimi tekniklerinin Çin'den Moğollar tarafından Yakın Doğu'ya getirildiğini söyleyenler de vardır. Her halükârda, sekizinci yüzyılda Semerkant'ta kağıt üretimi başlanmış ve 935 yılında Şam'dan kağıt ihracatı bile yapılmaya başlamıştı; fakat kağıt üretimi ondördüncü yüzyıla kadar Hıristiyan Avrupa'da pek yaygınlaşmamıştır.

Kağıt üretimi, 1000 yılında Sicilya'ya ve 1151 yılında ise İspanya'nın Valencia bölgesine yayılmıştır. Bu dönemde ayrıca

su çarklarıyla kağıt hamurları işlenmeye başlamıştı (bu işlemin Bağdat'ta 950 yılında başladığını biliyoruz). Rönesans döneminde özellikle alfabeye uyarlanan baskı makinalarının çıkmasıyla kitapların basılıp dağıtılması için hayati bir öneme sahip olan bu işlemler, İngiltere'ye çok sonraları, 1490 yılında ulaşmıştı (İtalya ve Fransa'ya biraz daha önce gelmişti). Kağıt diğer malzemelerden çok daha ucuzdu, bu yüzden geniş bir kullanım alanı vardı; örneğin Kahire'deki bazı Geniza müsveddeleri için de kullanılmıştır. Kağıdın taşınması kolay olduğu için bundan devâsa kütüphaneler meydana gelmiştir. Selahaddin Eyyübi tarafından ele geçirilen Fatımi kraliyet kütüphanesinin 1.6 milyon kitap ihtiva ettiği söylenmiştir (Howard 2000: 59). Kitap üretimi artmış ve Yunanca, Orta Farsça ve Süryanice'den Arapça'ya tercümeler teşvik edilmiştir. Sonraları Hıristiyanların Toledo'yu yeniden ele geçirmeleriyle, Yahudi bilginler tarafından Latince'ye tercümeler yapılmıştır. Kağıt üretimin başlamasıyla kitap neşriyatının artmasının yanında eğitim talebi de artmıştır. (Ondokuzuncu yüzyılda Dozy (İng. Terc. 1913), Kurtuba'daki hemen herkesin okuma yazına bildiğini söylemiştir, ancak bu doğru değildi).

Bilimsel olarak önemli olanın çoğu transfer edilmişti. Ondukuzuncu yüzyılda bir din olarak İslâm'ın aşırı muhafazakâr ve kaderci olduğu için ekonomik ve diğer tür ilerlemelere (ya da rasyonaliteye) engel olduğu düşünülmüştü. Uzun vadede bunun yanlış bir etnosentrik yargı olduğu görülmüştür; özellikle de onsekizinci yüzyılın sonlarında başlayan sanayi devrimi öncesindeki uygulamalar için. Her halükârda bu yargı, herkesin inancının aynı olduğunu ima ediyordu. Matematiksel bilgiyi geliştiren kişi, İspanya'ya eğitim için giden Gerbert of Aurillac (yaklaşık 945-1003, daha sonra Papa II. Sylvester) olmuştur. Bu kişi, bugün de Arabi sayılar dediğimiz sayıların ve

özellikle de Hindistan'dan (oraya da muhtemelen Çin'den gelmiştir) alınan sıfır sayısının kullanılmasını içeren bir aritmetik kitabı yazmıştır. Bu yüzden bilimsel çalışmalarda ve günlük hayatta kullanılan hesaplama karmaşık Roma sistemine nazaran oldukça basitleşmiştir. Matematik alanında, el-Harizmi -'algoritma' adı onun isminden gelmektedir- Hellenistik ve Sanskritçe'deki matematiksel kavramları yaratıcı bir biçimde birleştirmiştir. 'Cebir' sözcüğü onun büyük bir kitabının (İntegral ve Denklem Kitabı) başlığından gelmektedir. Benzer bir biçimde, 'alkol' ve bugünkü kimyanın kendisinden doğduğu 'simya' sözcükleri de Arapça kökenlidir. İslâm toplumunda büyük tıp bilginleri de vardı ki bunların çoğu Yahudi idi ve bazıları da Sicilya'da yaşıyordu. Sicilya, İtalya kıyısında bulunan Salerno'daki ve muhtemelen de güney Fransa kıyısında bulunan Montpellier'deki ilk Hıristiyan Ortaçağ okullarına model teşkil etmiştir. İki yazar yakın geçmişte Müslümanların bilimsel başarılarını şu şekilde dile getirmiştir:

> Müslüman bilginler, ekliptiğin açısını, dünyanın büyüklüğünü ve ekinoksun presesyonunu ölçmüş, optik ve fizik alanında ise ışığın kırılması, yer çekimi, kapiler çekme ve alacakaranlık gibi fenomenleri izah ederek gök cisimlerinin incelenmesi için gözlemevleri kurmuşlardır. Yine Müslüman bilim adamları, ilaçlar, şifalı bitkiler ve şifalı gıdalar alanında ilerlemeler sağlamış, staj sistemleri olan hastaneler inşa etmişlerdir. Yine tıp alanında bazı hastalıkların sebeplerini bularak bunlara doğru teşhisler koymuş ve yeni hijyen anlayışları geliştirmişlerdir. Müslüman bilim adamları ayrıca yeni buldukları cerrahi aletlerle yaptıkları ameliyatlarda narkozu kullanmış ve anatomide cerrahi bilimini geliştirmişlerdir. Benzer bir biçimde Müslümanlar, atları ve sığırları bilimsel bir şekilde beslemenin yöntemlerini bulmuş, yeni tür çiçek ve meyveleri üretmek üzere yeni aşılama tarzları ortaya koymuş, yeni sulama, gübreleme ve toprak işleme teknikleri geliştirmiş ve denizcilik bilimini ileriye taşımışlardır. Müslüman bilgin-

> ler kimya alanında ise potas (kalya taşı), alkol, gümüş nitrat, nitrik asit, sülfürik asit ve cıva klorid gibi kimyasal maddeleri keşfetmişlerdir. Müslümanlar ayrıca dokuma, seramik ve metalürji sanatlarını yüksek bir düzeye getirmişlerdir (Nakosteen ve Szyliowicz 1994, vol. 18, 16-17).

Daha Charlemagne zamanında "yeni Arap farmakolojisi... Alplerin her iki yakasındaki uygulayıcılarının elinde yükselmeye başlamıştı"; dolayısıyla daha o dönemde azaruın, amber ve kâfur (bu ilaç, Güney-Doğu Asya'daki Yahudi tüccarları tarafından satın alınıyordu) gibi ilaç isimleri yerleşmeye başlamıştı (McCormick 2001: 714). Arap ilaçlarının ilk olarak İtalya'ya gelişi, 800 yılı civarındadır. Salerno'daki tıp okulunda bu ilaçların kullanılmaya başlanması ise onuncu yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Bu alışverişler, Venedik ile İslâm dünyasını birbirine bağlayan yeni Adriyatik ticaret yolunun önemine işaret etmektedir.

İslâm bilimi hem İspanya'da ve hem de Sicilya'da gelişme göstermiştir. İspanya'da bu bilimin merkezi Kurtuba idi. Kurtuba'da onuncu yüzyılda kültür, ikinci İspanya Emevi Halifesi II. el-Hakim (961-76) himayesinde gelişmiştir. II. el-Hakim, tüm İslâm aleminden buraya kitaplar ve bilginler getirtmiştir. Kurtuba, müzisyen, şair ve benzeri ilim adamlarını teşvik eden Emevi idarecileri sayesinde hem Endülüs'ün başkenti ve hem de onun entelektüel merkezi olmuştur. Burada eğitim ücretsizdi ve ilim adamlarına Avrupa'nın ilk üniversite koleji olarak adlandırılan Ulu Cami'de ders vermeleri sağlanmıştır. Bu okullar daha sonra medreselere dönüşmüştür. Medreseler, önce onbirinci yüzyılda Yakın Doğu'da ortaya çıkmış, daha sonra onüçüncü yüzyılda her yere yayılmış, hastane ve kimsesizler yurdu gibi kuruluşlarıyla yüksek öğrenim okulları haline gelmişlerdir. Vernet, bunları 'gerçek üniversite koleji' olarak adlan-

dırınıştır (1994: 949). Medreseler daha sonra Batı İslâm toplumlarına gelmişse de bu türden kuruluşlar, 1349 yılına gelindiğinde Gırnata'da zaten mevcuttu. Bu dönemde Gırnata'nın yetmiş kütüphanesinden biri olan Alkazar'daki kütüphanede 400,000 kitap olduğu söylenmektedir; ki bu dönemde Avrupa'nın en büyük kütüphanelerinden biri olan İsviçre'deki St. Gall manastırında sadece 600 kitap bulunuyordu. Aradaki fark muazzamdı (Hillenbrand 1994: 121). Kurtuba'nın yollarında ve sokak köşelerinde lambalar bulunurken, Londra'da sadece bir tane asfaltlı yolun bulunduğu tarihten yaklaşık yedi asır önce, yağmurlu bir günde Paris sokaklarında çamura batmadan yürümenin mümkün olduğu tarihten asırlarca önce Kurtuba'da yollar asfaltlanmış ve sokak köşelerine lambalar konulmuştur (Lopez-Baralt 1994: 511).

Hanedanlığın çökmesi ve ülkenin küçük krallıklara bölünmesiyle bu krallıklar arasındaki rekabet artmış, böylece bilim ve sanat daha da gelişmiştir. Toledo'nun 1085'te düşmesiyle buradaki bilimin çoğu Batı Avrupa'ya taşınmıştır. Müslümanların, yani Mozarabların hakimiyetinde yaşayan Hıristiyanlar, Arapça'yı öğrenmiş ve din adamlarının hoşuna gitmese de Latince ekseriyetle unutulmuştur. Yeniden fetihle beraber Batı, Arapça bilgisini elde etmeye başlamış, birçok kuzeyli bilim adamı, oraya gelerek kentin büyük bir Arapça metinler tercüme merkezi haline gelmesine neden olmuştur. Kur'ân'ın Latince'ye ilk tercümesini -taraflı bir tercümedir bu- bir İngiliz olan Robert Kelton 1143 yılında yapmıştır. Doğrusu bu tercüme Kur'ân'ın Arapça dışındaki herhangi bir dile çevrilişinin ilk denemesidir. Bu şahıs, Hipokrat ve Galen'in fikirlerinin büyük taşıyıcılarından biri olan 'Haly Abbas'tır. Bu arada cerrahi aletlerin tasvirinde temayüz etmiş bir hekim olan Endülüslü ez-Zehravi (Albucasis), büyük eserini 1000 yılında tamamlamış ve 'Avrupa tıbbında devrim yaratmıştır' (Howard 2000: 54).

Diğer büyük merkez ise 902-1071 yılları arasında Arap hakimiyetinde kalan Sicilya'daki Palerıno'dur. Fakat bu etki Norman kralları döneminde de sürmüştür. II. Frederick, çeşitli bölgelerde yaşayan Arap bilginlerle yazışmış ve Norman İngilteresi'nden bilginlerle de temas kurmuştur. Bu temaslar, II. Henry ve Eleanor of Aquitaine sarayını kozmopolit bir kültür merkezi yapmıştır; örneğin bu sarayda *Arabum studia* (Arap Araştırmaları) için oldukça ilgili olan Adelard of Bath gibi bilginler bulunmaktaydı. Bu şahıs, Öklid'in Elementler'ini ve el-Harizmi'nin astronomi tablolarını Arapça'dan çevirmiştir.

Bir anlamda Batı Avrupa'daki ilmi canlanma Rönesans'tan çok önce başlamış olup bu canlanma Müslümanlara ve onların yaptıkları çevirilere çok şey borçludur. 1200 yılından itibaren Aristoteles'in doğa felsefesi ve bilim alanındaki yazıları yoğun bir biçimde çevrilmiş ve bu çevirilerin önemli bir kısmı da Arapça'dan İbn Sina ile İbn Rüşd'ün Aristoteles üzerine yazdıkları şerhlerden yapılmıştır. Birçok papa, Aristoteles'in *Metafizik* ve *Doğa Felsefesi* adlı eserlerini yasaklamış olmalarına rağmen bu yasak hiçbir zaman etkili olamamış ve bu eserler, Batı'nın Platon'un etkisinden kurtulmasına hizmet etmiştir (gerçi o dönemde Platon'un sadece *Timaeus* adlı eseri mevcuttu). Otoriteden ziyade deney ve deneysel yöntem, ön plana çıkarılmıştır. Bilim ise 'Arabicorum studiorum sensa' ve 'Sarasenlerin görüşleri' olarak takdim edilmiştir (Metlitzki 1977: 49).

Arap biliminin Hıristiyan Avrupa'ya nakledilmesi, onikinci yüzyıldaki Latin mütercimler eliyle yapılmıştır. Tercümeler özellikle astronomi ve astroloji alanında daha yoğun yapılmıştır; bu iki alan genelde birbirinden ayrılmazdı o dönemde, zira astroloji onlara göre yıldızların insanlar üzerindeki etkisini inceleyen bir disiplin olarak görülüyordu. Kopernik, Toledo'da

Bilge Alfonso yönetiminde yapılan asronomi çevirilerinden etkilenmiştir. Batlamyus'un *Almagest* adlı eserine dayanan yıldız tabloları (atıf, Chaucer'in Wife of Bath'inde yer almaktadır), Bağdat'ta geliştirilmişti fakat onların buradan transferi birçok İngiliz bilginin Arap araştırmalarıyla ilgilendiği İslâmî Batı'da meydana gelmiştir (Metlitzki 1977: 77). Chaucer bu ilmi sadece *The Canterbury Tales*'de ve özellikle de onun içinde yer alan *The Squire's Tale* adlı hikayede değil -Tatar topraklarındaki Saray'da oturan bir kralın Rusya'ya korku saldığını anlatan bir hikaye- aynı zamanda usturlâb üzerine yazdığı eserinde de kullanmıştır; bu eserin kökenleri, Bağdat'taki Abbasi sarayında çalışan önemli bir Yahudi astronom olan Maşallah'ın (ö. 815) bir eserinin Latince tercümesinde yer almaktadır. Gerçekten de astronomi üzerine yazılmış eserler, Kurtuba'dan Pekin'e kadar tüm Avrasya dünyasında elden ele dolaşmışlardır.

Simya (*Alchemy*), adından da anlaşılacağı üzere, Batı'ya Müslümanlar tarafından nakledilmiştir. Sınıfsal olarak din bilimlerinden sonra gelen empirik 'dünyevî' bilimler arasında sadece 'bilimlerin bilimi' olan simya, kendisi için çalışılabilirdi (Metlitzki 1977: 90). 'Sırların sırrı' olarak görülen simya, hem manevî ve hem de empirik bilginin klavuzu olarak görülüyordu. Chaucer'in *Canterbury Tales* adlı eserindeki Canon'un Yeoman'ı karakterinin örneklediği gelenektir; bu da İslâm biliminin Rönesans öncesi dönemde Ortaçağ Avrupa'sı üzerindeki muazzam etkisine tanıklık etmektedir.

Arapça tıp metinlerinin Avrupa üzerindeki etkisi de büyük olmuştur; bu etki özellikle İtalya ve İspanya'da görülmüş, oralardan da Avrupa'nın diğer bölgelerine -Almanya, Fransa, İngiltere ve diğer küçük ülkelere- yayılmıştır. Endülüs'te tıp, beslenme ve tarım alanında meydana gelen bu ilmi gelişmeler onikinci yüzyıl ile ondördüncü yüzyıl arasındaki dönem-

de zirveye ulaşmıştır. Bu metinler elbette Galen ve Hipokrat'a dayanıyordu ama sadece bunlarla kalmıyordu, zira bu metinler yerel ürünlere ve özellikle de pirincin kullanılmasına uygulanıyordu.

Salerno'nun tıp alanındaki şöhreti, 870 yılından itibaren görünmeye başlamıştır. Bu şöhret hiç kuşku yok ki onun Palermo ve İslâm alemine yakın olmasıyla irtibatlıdır. Fakat Afrikalı Konstantin'in eserlerinin geniş kitlelerce bilinmesi ancak onikinci yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Konstantin, birçok ülkeyi, örneğin Arabistan, İran, Hindistan, Habeşistan'ı dolaşmış ve sonunda Montecassino manastırına gelmiştir. Bu şahıs, Yunanlı ve Arap bilim adamlarının bazı eserlerini tercüme etmiştir. Bunların arasında Hipokrat, Galen, ibn İshak, ibn Abbas ve diğerleri bulunmaktadır[14]. Bu şahsın Arap tıp bilimini Batı alemine taşıyan ilk kişi olduğu söylenmiştir. Onun eserleri onikinci yüzyılda Gerard of Cremona'nın tercümeleriyle Arapların egemenliğindeki İspanya'ya ve oradan Avrupa'ya ulaşmıştır.

Yeniden fethedilmiş İspanya'da büyük ilim merkezi Toledo'nun düşmüş olması Hıristiyan Avrupa'nın Müslümanlardan kalma teknik kitaplara, Hint tıbbı sayı sistemine ve Yunan matematik eserlerinin Arapça versiyonlarına ve tabii başka eserlere daha kolay ulaşmasını sağlamıştır. Gerard of Cremona, Toledo'da 1150 yılından öldüğü 1187 yılına kadar yaşamış ve Yahudi mütercimler ile Latin yazarlardan bir takım kurarak Arapça'dan Latince'ye yaklaşık doksan kitap tercüme ettirmiştir. Müslümanlar, Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı olduklarından her zaman daha hoşgörülü olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki, Müslümanların egemenliğindeki İspanya ve Mağrib'te önemli bir Arap-Yahudi kültürü yeşermiştir. Bazı Araplar, bu toprak-

14. De Martino 1988: 50. Konstantin, bir Joannis Saraseni ile çalışmıştır.

ların kaybedilmesinden sonra buralarda yaşamaya devam edip mütercimlik işiyle uğraşmışlardır. Diğer tercümeler Sicilya'da ve İspanya'nın başka bölgelerinde yapılmıştır. Adelard of Bath gibi bilginler, kendi araştırmalarında özellikle de Öklid geometrisi ve İslâmî trigonometri konusunda bu bilgi hazinesinden faydalanmışlardır.

İslâm'ın en büyük etkisi ise tarımda görülmüştür. Bu alanda Avrupa'nın öğreneceği çok şey vardı. Araplar, su kontrolü, tarımsal sulama ve toprağın işlenmesi konusunda uzman idiler. Bu dönemde tarımsal sulama geliştirilmiş ve sulama çarklarıyla kanallardan gelen sular tarlalara aktarılmıştır. Mısır, su değirmenleriyle öğütülüyordu, böylece büyük bir işgücü kaybı önlenmiş oluyordu. Müslümanlar aynı zamanda şeker ve onun işlenmesini de Akdeniz'e taşımış, Mısır'da pamuk işleme ve Güney Avrupa'da ise ipek ve ipek dokumacılığını geliştirmişlerdir; tüm bunların kaynağı aslında Hindistan ya da Çin idi. Müslümanlar ayrıca bu bölgeye Doğu'dan narenciye meyveleri (örneğin limon, mandalina, Sevilla portakalları ve greyfurt gibi meyveler) ve hurma ile şeker gibi diğer tarım ürünlerinin getirilmesine de aracılık etmişlerdir.

Daha diğer enerji biçimlerinin ortaya çıkmadığı o dönemde değirmenlerin işletilmesinde ve üretimde su gücünün kullanılması da fevkalade önemliydi. Fakat herşeyden öte su, İspanya topraklarını dönüştürmüştür, zira bu dönemde İspanya'nın kuru topraklarında büyük ölçekli sulamalar vasıtasıyla yazın su isteyen pirinç ve diğer benzeri tarım ürünleri doğudan getirilerek yetiştirilmeye başlanmıştır. Böylece Endülüs, büyük ve düzenli bir sulama sistemi geliştirerek su ve rüzgar değirmenlerini kullanmaya başlamıştır. Fakat bazı yazarların iddialarının aksine onlardan önce Vizigotlar ve onlardan da önce Romalılar, su gücünü geniş bir biçimde kullanmışlardır; gerçi

bu kullanım, kırsal bölgelerden ziyade şehirlerde gerçekleşmiştir (Levi-Provençal 1931: 166; Glick 1970).

Romalılar İspanya'da sulama sistemini kullanmışlarsa da esas itibariyle kuru tarım yapmışlardır. Zira Romalıların su çalışmaları genelde şehirler içindi. Fakat Araplar geldiğinde Hindistan'da yetişen ve su isteyen tarım ürünlerini Doğu'dan Batı'ya kaydırmışlardır. Bu tarım ürünlerinin dışında bir de muz ve karpuz gibi ürünler vardı. Bu da o dönemde sulamanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Ortaçağ Avrupasında su değirmenlerinin kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Su değirmenleri Avrupa'da ilk olarak M.Ö. birinci yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve M.S. dördüncü yüzyılda yaygınlaşmış, fakat M.S. 1000 yılından itibaren ise ekmek yapımında kullanılan buğdayın daha önce olduğu gibi dövülerek un yapılmasının zor olmasından dolayı su değirmenlerinin kullanımı daha da artmıştır (Parrain 1964). Müslümanlar sulama sistemini daha da geliştirmiş ve bu alanda kullanılan yerel terimlere isimlerini vermişlerdir (örneğin 'noria' adındaki su değirmenleri bunlardan biridir)[15]. Su ayrıca mimari alanların, örneğin havuz ve çeşmelerin dekorasyonunda ve kişisel temizlikte de önemli bir rol oynamıştır. İpek dokumacılığı da önce Palermo'ya ve daha sonra da Endülüs'e yayılmıştır. Bazılarına göre İspanya, ipek ile sekizinci yüzyılda, başkalarına göre ise onikinci yüzyılda tanışmıştır. İpek Sicilya'dan 1480 yılında Lucca ve Lion'a ve oradan da tüm Kuzey Avrupa'ya yayılmıştır.

Güney İspanya'da tarım, onbirinci yüzyıl ile onüçüncü yüzyıl arasında halifeliğin siyasî olarak yıkılıp yerine küçük kral-

15. Birçok İspanyol güzel kokulu bitki ismi Arapça'dan alınmıştır (tıpkı İngilizce'deki '*jasmine*' gibi).

lıkların kurulduğu dönemde 'Endülüs tarım devrimi' adı verilebilecek bir süreçten geçmiştir. Onuncu yüzyılda Endülüs'te bir bilimsel ziraat okulunun kurulmasıyla önceki geleneklere dayanılarak yazılan tarımla ilgili yazılar boy göstermeye başlamıştır. Ayrıca bu dönemde bilimsel deneyler için kullanılan botanik bahçelerinde yeni bitkilerin yetiştirilmeye başlandığını ve eski bitkilerin de geliştirildiğini görmekteyiz. Bu bahçelerden ilki, Kurtuba yakınlarında birinci Emevi halifesi tarafından kurulmuştur.

Böylece tarım, daha gelişmiş bilimlerle, örneğin botanik, (Dioscorides geleneğine dayanan) farmakoloji ve tıp gibi bilimlerle irtibatlandırılmıştır. Bilim adamları bu dönemde toprağın yapısını, kullanılan gübreleri, sulama sistemlerini -bu sistemlerin arasında mekanik saatin öncüsü sayılabilecek 'su saati' adı verilen araç kullanılarak yapılan sulama da yer almaktadır- araştırmışlardır (Vernet 1994: 950).

Claudio Lange bu konuda şöyle demiştir: 'Batı Avrupa'nın onbirinci yüzyıldaki yeniden fethinin manastırların kapalı kapıları arkasında üretilen dahiyane icatların, çalışma tekniklerinin ve Arapların işgal ettikleri topraklara ihraç ettikleri teknolojinin kullanılması neticesinde gerçekleştiği düşünülmektedir... Burada dikkat edilmesi gereken nokta, onbirinci yüzyılda Bizans, Çin ve Hint medeniyetleriyle beraber İslâm medeniyetinin zamanın Birinci Dünya'sını oluşturmasına karşılık Batı'nın Üçüncü Dünya düzeyinde kalmasıdır' (alıntı, Jayyusi 1994: xviii). Araplar ve Türkler bu katkıyı, Avrupa'yı işgal etmeden çok önce Yakın Doğu'da kurdukları yerleşik medeniyetlere dayanarak yapmışlar ve Avrupa da tabiatiyle bundan faydalanmıştır. Kuzey kolunu teşkil eden Tatar ve Moğollar daha çok göçebe yaşantılarına bağlı kaldıkları için yaptıkları katkı da sınırlı kalmıştır. Moğol işgalleri Asya'da ve özellikle

de Çin'de büyük yıkımlara neden olmuşken Avrupa zararın yanında fayda da görmüştür, zira bunlar onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda İpek Yolu'nu yeniden açmış ve böylece Doğu ile iletişim daha da sağlamlaşmıştır. İpek Yolu, Roma döneminde kullanılmış ve Ortaçağ'da yeniden canlandırılmıştır. Barut ve roketler, Avrupa'ya muhtemelen bu yolda seyahat eden bir papalık elçisi vasıtasıyla ulaşmıştır, zira barut ve roketlerin Köln'de 1257 yılında kullanıldığını görmekteyiz ki bu yıl, elçinin dönüşünden bir yıl sonraya rastlamaktadır. Avrupa'da baruta ilişkin ilk açıklamaların bir rahip olan Roger Bacon tarafından yazıldığını görüyoruz; buna karşılık, bir çeşit barutun Çin'de M.Ö. 900 yılından beri bilindiğini ve barutun hazırlanmasına ilişkin açıklamaların 1040 yılında yazılan bir kitapta yer aldığını biliyoruz. Ateşli silahların da ilk önce Çin'de ortaya çıktığını (Pracey 1990: 48) ve oradan Moğollar vasıtasıyla Avrupa'ya taşındığını görüyoruz (zira Müslümanlarda ilk başlarda bu silahlar yoktu). Savaş toplarını ilk üretenler Avrupalılardı; ama kısa bir süre sonra toplar Osmanlı Devleti'nde de üretilmeye başlanmıştır.

Bazı başka önemli icatlar ise Asya ile Avrupa arasındaki iletişimin varlığına değil, Avrupa ile Asya'da paralel gelişmelerin meydana geldiğine işaret etmektedir. Örneğin Avrupa'daki rüzgar değirmenleri İran'dakilerden öylesine farklıydı ki bunların tamamen bağımsız bir icat olduğu düşünülebilir. Aynı şey maden eritme ocakları ve bazı tür baskılar için de söylenebilir, Needham bunların Çin'den transfer edildiğini iddia etmektedir (Pacey 1990: 51).

Doğu ve Batı'ya çoğunlukla tüccarlar (ki bunların ekseriyeti Yahudi idi) vasıtasıyla yapılan bir de fikir ihracatı söz konusu idi. Bu sürece katkı yapan etkenlerden biri de Müslüman ticaretinin yayılmasıydı (Vernet 1994: 945). Müslümanlar tica-

retlerini ekseriyetle Akdeniz ülkeleriyle, örneğin İtalya'da yer alan Venedik, Cenova, Pisa gibi devletlerin yanısıra Marsilya ve Barselona ile de yapmışlardır.

İslâm, Avrupa'nın genişlemesi sürecinde de önemli bir rol oynamıştır. Müslümanlar uzun süreden beri Hint Okyanusu ve Çin denizlerinde araştırmalarda bulunmuşlardır. 'Onbirinci yüzyılda ilk olarak Çin'de ortaya çıkan usturlap ve pusulalar, açık denizlerde seyahat ve harita çizimi için kullanıma sokulmuştur. Akdeniz sakinliğinden ziyade Hint Okyanusu'nun dalgalı denizleri için gemiler inşa eden Müslümanlar'ın bu tecrübesi Atlantik şartlarına uyarlanmıştır' (Birmingham 1993: 16). İslâm bu ve benzeri şekillerde Portekizlilerin 'Araştırma Çağı'ndaki liderliğinde başarı kazanmasına önemli katkılar sağlamıştır. İlk modern Avrupalı sömürge devleti olarak Portekiz, Müslümanlarla sürekli bir mübadele içerisinde olduğu için Portekiz burjuvazisinde geniş çaplı ticaret için bol para bulunmaktaydı.

Ayrıca, İslâm mimarisinin Sicilya ya da İspanya kanalıyla sivri uçlu kemerli süslemeleriyle dikkati çeken Avrupa Gotik mimari sanatının gelişmesi üzerinde etkili olduğunu söyleyenler de olmuştur (örneğin bkz. Brigs 1931, 1933). John Ruskin *Venedik'in Taşları* adlı eserinde seküler Venedik mimarisi üzerindeki Arap etkisinin iki safhasından bahseder; buna göre birinci safha, Müslümanların Bizans'a çok şey borçlu olduğu, onbirinci yüzyıla kadarki dönemi kapsarken, Arap etkilerinin daha belirgin olduğu ikinci safhada ise 'oklar ve kemerler daha keskin bir görünüm kazanmışlardır' (Howard 2000: 2). Howard ayrıca Venedik'in başta tüccarlar olmak üzere hacılar, seyyahlar ve diplomatlar yoluyla Doğu ile irtibatından dolayı binalarında işlenen birçok İslâm mimarisi özelliklerinden de bahseder. 1225-8 yıllarında başlayan Piazza San Marco mimarisi,

muhtemelen 706 yılında inşa edilen büyük Emevi Camii mimarisine sahip Şam'a dayanmaktadır. San Marco'nun dış cephesinde kullanılan renkli mozayikler bir başka özelliğe işaret etmektedir.

Öte yandan, Palazzo Ducale'nin baklava biçimindeki kremitlerden oluşan çatısı, hem Memluk mimarisi izlerini ve hem de İran'ın Moğol yöneticilerinin binalarında gördüğümüz mimarinin izlerini taşımaktadır, zira Venedik tüccarları için İpek Yolu son derece önemliydi. Birçok dekoratif şekil, Doğu ile yapılan temas sonucunda ortaya çıkmıştır: Gotik süsleme sanatında da bilinen altın yaprak ve lacivert boya süslemesi, daha sonra Şam ve Tebriz'deki uygulamalardan esinlenerek tüccar evlerinde de kullanılmıştır; Ca Dario'nun (1480'ler) dış cephesindeki 'telefon-çevirme' türü pencereler, Kahire'deki Baştak Sarayı'nın (1337-8) bir özelliğidir (Howard 2000: 153). Zira Venedik, onaltıncı yüzyılın ortalarında Müslümanların cam işleme sanatını tevarüs etmişti. Mihrab tipi pencereler birçok binalarda kullanılırken çatı mekânı *altana*daki iklime uydurulmuştu.

Etkilenenler sadece kamu binaları ve büyük evler değildi. Genel olarak evler, balkonla çevrilmişti. Güney Avrupa'daki dekorasyon, İslâm seramiği ve onun tekrarlanan şekillerinden etkilenmişti. Başka yerlerde Roma tarzı çatı kremitleri olarak bilinen bu kremitler, Aix-en-Provence'ta, Sarassin adıyla bilinir. Geometrik desenlere sahip Müslüman tarzı tuğlalar, Hıristiyanlar tarafından süs amacıyla kullanılmışlardır.

İslâm sanatının Sicilya, Balkanlar ya da Müslümanların egemeliğindeki yerel halkın (giysi dışında) sanatını pek etkilemediği Rusya'ya nazaran İspanya'da daha uzun süre kaldığı belirtilmiştir (Grabar 1994: 588). Ne var ki, Hıristiyan İspanya'da birçok bina, Müslüman geleneğinin Müdecar sanatı -Müslü-

man olmayan ortamlardaki İslâm sanat biçimi- denilen biçiminden etkilenmiştir. Örneğin Mağribilerin ve Hıristiyanların festival oyunları Yeni Dünya'ya bile taşınmıştır. Grabar'ın da dediği gibi (s. 589), aşikar olan odur ki, İslâm sanatı, Müslümanlar zulüm altındayken, hatta sonunda ülkeden kovulurken muhafaza edilmiştir. Bu dönemde kuzey Gotik sanatı ortalığı işgal etmiş olmasına karşın ancak İtalyan Rönesans sanatının ortaya çıkmasıyla İslâm sanat unsurları değişmeye başlamıştır.

Dodds (1994b), Müslüman (Mozarab) egemenliğinde yaşayan Hıristiyanların İslâm sanatının bazı yönlerine direndiğini fakat Müslümanların bu bölgelerden atılmasından sonra durumun gevşediğini, Hıristiyanların birçok İslâm sanat biçimini kabul ettiklerini iddia etmiştir. Bu devamlılığın bir nedeni insanların estetik kaygıları ise diğer bir nedeni de Normanların egemenliğindeki Palermo'da olduğu gibi İslâm geleneğinde yetişmiş sanatçıların mevcudiyetiydi.

İslâm'ın etkisi bilim, teknoloji, felsefe, tarım ve ticaretle sınırlı kalmamış, edebiyata da sirayet etmişti. Hint-Fars ilim ve irfanını içeren eserlerin tercüme edilmesiyle hem *adab* (üst düzey bir nesir edebiyatı biçimi) gelişmiş ve hem de adab-ı muaşeret düzeyi yükselmiştir. Ayrıca, bilimsel eserlerin tercüme edilmesine ek olarak onikinci ve onüçüncü yüzyıllar, Arap 'bilgelik' edebiyatının tercümesine de şahit olmuştur; tercüme edilen bu bilgelik örnekleri, din adamları tarafından kendi kutsal geleneklerini desteklemek amacıyla kullanılmışlardır. Bu örnekler arasında hayvanların ve kuşların konuşturulmasını içeren masallar ve uluslararası repertuarlara ait diğer hikayeler bulunmaktadır. Bir yazar bu hikayeleri 'Chaucer'in hikaye sanatına yol açan Batılı zincirdeki ilk halkalar olarak' tasvir etmiştir (Metlitzki 1977: 96). Bu hikayelerin çoğu Hint

kaynaklı olmasına karşın hem İslâm'da ve hem de Hıristiyanlık'ta ders çıkarılması gereken ahlakî hikayeler olarak kullanılmışlardır. Bunlar Doğu bilgeliğinin bir parçası olarak görülmüştür.

Drama ve hatta kurgu, Müslümanlar tarafından pek benimsenmediğinden bu alanlarda çok az gelişme olmuştur. Fakat bunun bir istisnası vardır: muhtemelen Hint kaynaklı olan ve Avrupa romantik hareketine tesir etmiş bulunan *Binbir Gece Masalları* külliyatıdır. Onsekizinci yüzyıl yazarı Thomas Warton bu konuda şöyle yazmıştır: 'Romantik türler dediğimiz o özel ve keyfi kurgu türleri, Yunan ve Roma yazarlarına yabancı idi'. Ona göre bu türler, Haçlılardan ziyade İspanya üzerinden Araplar tarafından Avrupa'ya getirilmiştir; mamafih yazarın bu iddiası kitabın editörü tarafından tartışmalı bulunmuştur (1871: 91).

Bu dramalardan bazıları halk türünde ve diğerleri ise edebi türden dramalardı. Laroles'te (Gırnata), Sebastian ve Anton gibi azizler adına düzenlenen festivallerde Mağribiler ile Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar yeniden canlandırılmış ve bu canlandırmalarda Mağribilerin kralı sonunda hep Hıristiyan olmuştur (Garcia 1992). Bu canlandırmalar İspanya'nın her yerinde ve Palermo'da bilinmekteydi; hatta bunlar İspanyolca konuşan Amerikan ülkelerine bile yayılmıştı (Wachtel 1971). Türkler de halk dramalarında temsil edilmişlerdir; bu temsil sadece Punch ve Judy tipindeki dramalarla sınırlı kalmamış, edebi oyun yazarları tarafından yazılan festival gösterilerinde (örneğin Vivarais gibi gösterilerde) de görülebilmiştir.

Türklerle ilgili olan edebi dramaların arasında en önemlilerinden biri Marlowe'un yazdığı *Tamburlaine* (Marlowe'un 1587 yılı dolaylarında Cambridge'de iken yazmış olduğu ve Türkçesi *Timurlenk* demek olan bu eser, 1590 yılın-

da yayınlanmıştır) adlı eserdir. Bu eserde bir İskit çobanı önce İranlıları ve daha sonra da Bayezid komutasındaki Osmanlı İmparatorluğunu mağlup eder. Marlowe, zafer kazanmış kişinin ihtiraslarını boş bırakılan dizelerde şu şekilde ifade eder:

> Doğa... hepimize yüksek gayeler peşinde koşmamızı telkin eder...
>
> Asla gevşemeyip daima tetikte olmamızı ister
>
> En olgun meyvaya ulaşıncaya dek...

Bajazet (Bayezid) ismi aynı zamanda Racine'in büyük klasik dramalarından birinin de adıdır. Yaklaşık bir yüzyıl sonra (1672) yazılan bu eser, 'şark' entrikalarıyla doludur.

Arapların Fransa'yı işgal etmesi Avrupa edebiyatı için bir dönüm noktasını oluşturmuş ve Fransız Kralı'nın İspanya'daki yedi yıllık savaşını hikaye eden ilk bilinen *chanson de geste*'in (*The Song of Roland*) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu eser, Saragossa'yı alamayan Charlemagne'ın Kurtuba Emevilerine karşı bir sefer düzenlemesini isteyen valinin davetini anlatır. Charlemagne bunun üzerine Marsile adındaki Mağribi liderle barış antlaşması imzalanana kadar Pirenelerin gerisine çekilmesi için müzakereye başlamıştır. Ancak hikayeye göre Müslümanlar buna rağmen onun Roncevalles'teki kuvvetlerine hücum etmiş ve burada kralı tüm risklere karşı koruyan paladin Roland ölmüştür. Bunun üzerine Charlemagne intikam almak için İspanya'ya saldırmış ve onu Hıristiyanlar için yeniden fethetmiştir. Tabii gerçek bundan çok farklı idi. Charlemagne, yenilgi üzerine İspanya'dan çekilmiş ve Hıristiyanların egemenliğindeki Pamplona'yı yağmalamış, bunun üzerine Baskların saldırısına uğramıştır. Bu *chanson*'un söz konusu

olaylardan çok sonra, 1090-1130 yılları arasında Papa II. Urban'ın Clermont'taki çağrısı üzerine düzenlenen Birinci Haçlı Seferi'nin meydana geldiği dönemde yazıldığı düşünülmektedir. Haçlı Savaşları resmi olarak 1263 yılına kadar, yani Müslümanlar'dan Kudüs'teki Kutsal Mezarların alınmasını amaçlayan Sekizinci Haçlı Seferi'nin başladığı döneme kadar devam etmiştir; fakat daha önce de belirttiğimiz gibi kutsal savaş mefhumu ondan sonra da uzun bir süre varlığını korumuştur.

Chanson de geste türü hikayeler, özellikle de epik türündeki *Chanson de Roland* hikayesi, Charlemagne ve onun Müslümanlarla olan savaşlarını konu alan çok sayıda şiir ve hikayeye öncülük etmiştir. Roncevalles'teki ölümü herkesçe bilinen aynı Roland, aynı zamanda Ariosto'nun dört yüzyıl sonra yazdığı *Orlando furioso* (1532) adındaki şiirinin de kahramanıdır. Bu şiir, orijinal efsaneyi konu edinen diğer eserleri, örneğin *Chanson d'Aspremont* ve Arthuri masallarından etkilenen sonraki eserleri takip etmiştir. Ariosto'nun şiiri, savaşa olduğu kadar aşka da yer veren Boiardo'nun *Orlando innamorato* adlı şiirinin bir devamı gibidir. Ariosto'nun dizeleri şöyle başlar:

> Aşklar ve kadınlar, şövalyeler ve silahlar hakkında söz söylüyorum,
>
> Ve tabii iltifatlardan da, hepsi de cesaret isteyen şeylerdir.
>
> Benim hikayem eski zamanlardan başlamaktadır;
>
> Afrika'dan gelen Mağribilerin saldırgan donanmalarıyla arz-ı endam ederek,
>
> Fransa'yı darmadağın ettiği zamanlardan.

Tasso, *Orlando furioso* hakkında fazla düşünmemiş ve genç yaşta başladığı şiir yazımına, daha uygun gördüğü bir şiirle,

yani 1581 yılında yazdığı ve Bouillonlu Duke Godfrey'in ordularına komuta etmesini konu edinen *Gerusalemme liberata* adındaki şiiriyle ortaya çıkmıştır:

> İsa'nın büyük mezarı
>
> 'Türklerin ve Mağribilerin' elinden kurtulana kadar
>
> Türkleri karadan ve denizden kovalayınız.

Onaltıncı yüzyılın sonlarında 'Türk tehlikesi' hâlâ canlılığını koruyordu ve orijinalinin İtalya'da kadar İngiltere'de de popüler olan Fairfaks'ın yukarıda bahsedilen şiir tercümesi Kraliçe Elizabeth'e atfedilmiştir. Tasso'nun Haçlı Seferlerine olan ilgisi, Türklerin 1558 yılında onun doğduğu şehir olan Sorrento'ya saldırmalarıyla iyice artmıştır. Ne var ki, onun iki kahramanı Sarasen kızlarına aşık olmuştur; böylece tehlike, kişiler arası ilişkilerle tanımlanmıştır.

Sarasenler, *chansons de geste* türü metinlerde ciddiye alınmışlardır (Metlitzki 1977: 118). Karolenj geleneğinin Orta İngilizce'sinde yazılan on Ortaçağ romantik eserinden hepsinin Sarasenler'den bahsettiğini ve çoğunda Sarasen kahramanlar olduğunu görüyoruz. Bu dönemde İngiliz ve İrlanda kıyılarına Sarasen baskınları yapıldığını da görmekteyiz. Yani İngilizler, Sarasenlerle sadece romantik eserlerde tanışmıyorlardı. Dahası, tüm saldırganlara Sarasenler ismi veriliyordu ve bir Anglo-Norman versiyonda 'marchaunz Sarazin' tabiri geçmektedir. Onbirinci yüzyılda Normanların egemenliğindeki İnsan Adası'nda Arapça kitabelere bile rastlanmıştır. Onüçüncü yüzyılın ortalarından itibaren İngilizlerin Sarasenlerle ticaret yaptığına dair kanıt mevcuttur; ama bundan önce de İngiltere İslâm alemine köleler satıyordu (Metlitzki 1977: 127).

Çeşitli hikayeler Sarasen savaşçıların yiğitlik ve cömertliklerinden bahsetse de aslında Orta İngiliz romantik hikayeleri 'esas itibariyle fanatik propagandanın araçları hükmündeydi; bu hikayelerde şövalyelik ideali, din, siyaset ve ideolojiye ram edilmişti' (Metlitzki 1977: 160). Bu hikayeler, 'Hıristiyanlığın İslâm'a galebe çalması' konusunu işlemişlerdir sürekli olarak. Fakat İslâm kaynaklarından gelen hikayeler, örneğin *Binbir Gece Masalları*'ndaki hikayeler Haçlı hikayeleri gibi 'katı ve hoşgörüsüz' değillerdir. Aynı şeyi Bizans hikayelerinde de görüyoruz. Batı'da ise 'Ortaçağ Sarasenlerine ilişkin çizilen kaba karikatürler, Arap ilminin üstünlüğünün benimsendiği bir zamanda halkın muhayyilesinde neşvünema bulmuşlardır' (Metlitzki 1977: 166).

Lirik türü şiirler de aynı şekilde önemliydi. Arapların aşk şiiri dahil bu alanda daha İslâm gelmeden önce bile geçmişe dayanan güçlü bir geleneği bulunmaktaydı. Rougemont ve George Duby gibi birçok tarihçinin ve dahi birçok sosyolog ve psikologun iddia ettiği gibi yirminci yüzyıl Avrupası aşk şiirini icat etmiş değildir -bunlara göre Avrupa'yı Avrupa yapan özelliklerinden biri de onun aşkı, en azından 'romantik sevgi'yi icat etmesidir- bilakis aşk şiirleri Arapça'da öteden beri vardı. Endülüs'te kadın şairler de vardı; bunların arasında en gözde olanı bir halifenin kızı olan Velede idi; aşk şiirleri yazan bu kadın şairin Kurtuba'da bir edebiyat salonu bulunmaktaydı. 'Aşk ve sevgi duygularını mısralarla özgürce ifade eden' başka kadın şairler de çıkmıştır (Viguerra 1994: 709). Müslümanların yeryüzündeki cennet kavramı, Ortaçağ'daki rahat ve huzur ülkesi kavramıyla irtibatlandırılmıştır. Vezin tekniği konusunda ise şöyle denilmiştir: "Batı'da saz şiirine benzer birşey olmamıştır, fakat Hispano-Arap şiirlerinde buna benzer konu ve mısralar yer almıştır" (Nykl 1946).

Burada şair ve ilahiyatçı İbn Hazm'ın (994-1064) çalışmaları göze çarpmaktadır. *Kumru Sesi* gibi aşk şiirleri yazan İbn Hazm, Provençal şairlerde şövalyelik aşkına katkıda bulunmuştur. Zira İspanyalı şairler, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki Pirene sınırını geçerek sanatlarını icra etmişlerdir. Üstelik, sadece farklı saraylardan gelen temsilciler dinî sınırını geçmemiş, fakat aynı zamanda şarkı repertuarı geniş şarkıcı kızlar da Müslüman yöneticiler tarafından Hıristiyan meslektaşlarına hediye olarak gönderilmişlerdir. Provençal sarayının bu sınır bölgesinin her iki yakasında bulunan saraylara temelden benzerlik gösterdiği belirtilmiştir. Bunun özellikle ondokuzuncu yüzyıldan itibaren kuşaklar boyunca bilginlerce ayrıntılı bir biçimde ele alınan Avrupa mitolojisi için ayrı bir önemi bulunmaktadır (Boase 1994).

Arap işgalinin kalıcı miraslarından biri de İspanyol çingene müziği flamenkoda kendini göstermiştir. Bu müziğin kaynağı konusunda birçok tartışma yapılmışsa da bu müziğe Romlar (çingeneler) vasıtasıyla kuzey Hindistan da katkıda bulunmuştur. Fakat Stravinsky'nin belirttiği gibi, bu müzikteki dörtlük yapısı, birçok benzerlik taşıdığı Arap müziğinin önemli bir özelliğidir. Araplar'dan alınan bir başka müzik unsuru da bölgeye gelen ilk gitar türü müzik aleti olan ud idi. Bu müzik aleti onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllarda hem Haçlılar ve hem de İspanya yoluyla Batı'ya aktarılmıştır. Bu müzik aletinin ustalarından biri olan Ziryab, Bağdat'tan ayrılarak Kurtuba'ya yerleşmiş, orada ilk ud ve Arap müziği okulunu kurmuş ve ud aletinde ilk olarak beşinci teli kullanmıştır. Ud aleti, onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Bu alet Rönesans'ın müzik aleti haline gelmiştir. Batı'ya aktarılan başka müzik aletleri arasında obua, santur, büyük zil, davul, trampet ve klarnet sayılabilir; rebâb, yeni bir çalgı kavramı geliştirmiş ve

bu da viyolon familyasının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Mağribilerin müzikteki etkileri sadece ritmik gitarla çalınan duygusal karakterdeki *cante hondo* (derin şarkı), fandango, sevillana ve seguidillas gibi Endülüs'ün halk müziği ile sınırlı değildi; aynı zamanda Aragon ve Navarre'nin *jota*sı gibi halk danslarında da etkileri bulunmaktaydı. İspanyol halk müziği, 'klasik' ifadesini Manuel de Falla'nın (1867-1946) eserlerinde bulmuştur; bu müzik ayrıca Güney ve Kuzey Amerika müziğini de etkilemiştir; Gershwin'in *Cuban Overture*'ü buna örnektir.

Metlitzki, 'Batı dünyasının romantik edebiyatında Doğu'nun tema, imaj ve mecaz olarak yoğun bir biçimde işlendiğini' belirtir (1977: 240). Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazılan eserlere en çok Avrupalı okurlar ilgi göstermiştir. Bu dönemde yazılan Fransız seyahat kitaplarının yaklaşık yarısının konusu yine Osmanlı idi (Hamilton 2001: 26). Türkler'in ve Moğollar'ın Batı Avrupa üzerindeki etkilerini onları içeren sayısız dramalarda da görmekteyiz; edebi etkiler de aynı yolu izlemiştir.

Türklerin Doğu Avrupa ve Akdeniz'deki daimi varlıkları onları ondokuzuncu yüzyıla kadar Avrupa için sürekli bir referans noktası haline getirmişse de kültür alanındaki doğrudan etkileri sınırlı kalmıştır. Fakat onların Süveyş'ten Boğaziçi ve Urallara kadar uzanan varlıkları, Avrupa ile Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya arasındaki tüm alışverişlerde aracı durumunda olmalarını sağlamıştır. Sanat açısından İslâm dünyası, Müslümanların resimden uzak durması nedeniyle Avrupa üzerinde pek etkili olamamıştır. Doğu, Bellini'den Kandinsky'ye kadar Avrupalı ressamların ilgi alanını oluşturmuşsa da Müslümanlar, ihraç ettikleri bazı muhteşem hayvan resimleri dışında resim sanatında pek ilerleyememişlerdir. Buna karşılık, Do-

ğu'nun soyut desenli halıları Avrupa'da ilk dönemlerden itibaren ve özellikle de Rönesans döneminde oldukça kabul görmüştür; benzer bir biçimde mücevher ve seramik de olağanüstü kabul görmüştür. Tatar nakış süslemeleri de Batı'da el üstünde tutulmuştur; Marco Polo'nun miras bıraktığı *alla Tartaresca* adındaki dış giysi de bunlardandır.

Venedik, Doğu ile olan münasebetlerinden dolayı, başta Bizans olmak üzere Doğu sanatının Avrupa'ya ithal edilmesinde önemli bir aracı olmuştur. Bu aracılığı özellikle Rönesans'ı etkileyen ve Cimabue'den Giotto'ya kadar uzun bir ressamlar zincirinin ortaya çıkmasına neden olan St. Mark kilisesi mimarisinde görmekteyiz. İstanbul'un Türklerin fethinden sonra Bizans ve Doğu etkileri, Batı için daha da önem kazanmıştır. Venedik, barış zamanlarında Türk tüccarların gemilerinin demir attığı ve sanatçıların ziyaret ettiği tek tarihi liman idi. Carpaccio'nun *The Miracle of the Relics of the Cross* (1494) adlı eserindeki Doğu figürleri, bazı kişilerin anlatımlarından değil, bizatihi Venedik sokaklarındaki izlenimlerden alınmıştır[16]. Benzer bir biçimde Albrecht Dürer de *A Türkish Family* adlı resmini, 1511 yılında orada yaşayan bir aileden resmetmiştir.

Gentile Bellini, Venedik resim sanatına Doğu'yu tanıştıran ilk kişidir. 1479 yılında Fatih Sultan Mehmed'in talebi üzerine İstanbul'a gitmiş ve orada 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed'in portresini yapmıştır; bu portre daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in oğlu tarafından resim yapmaya taraftar olmadığı için pazarda Venedikli tüccarlara satılmış ve şu anda Londra'daki Ulusal Resim Galerisi'nde bulunmaktadır. Bellini ve diğerleri daha sonra Doğu figürlerini kendi eserlerinde kullanmaya devam etmişlerdir.

16. Bkz. Lemaires 2001.

Avrupalı ressamlar, Doğu hakkında değişik duygularla yüklü resimler yapmışlardır. Bu değişik duyguları onların görünüşlerinde, giysilerinde ve özellikle kutsal konulara ilişkin tavırlarında (örneğin Rembrandt'ın eserlerinde olduğu gibi) bulabiliriz. Aynı zamanda Türkiye'nin Batı'ya yöneltttiği daimi tehdit korkusu da mevcuttu. Bu korku en azından 1571 yılındaki İnebahtı Deniz Savaşı'nda Türk donanmalarının yenilgiye uğratılması ve 1683 yılında Viyana kuşatmasının yarılmasına kadar sürmüştür. Bu korku, sadece bir fetih korkusu değil, aynı zamanda onların 'gaddar' davranışlarından ve kültürel etkilerinden kaynaklanmıştır.

Avrupa'nın Doğu hakkındaki aşikar hayranlığının gerçek başlangıcı aslında onyedinci yüzyılın sonlarına rastlar; zira bu zamanda Türk tehdidi en azında Batı Avrupa için azalmış ve karşı saldırılar başlamıştır. Onsekizinci yüzyıl, Türk ve Çin mallarına karşı çılgınca bir ilginin ortaya çıktığı zamandır; bu mallar *ancien regime*'in zenginliğini yansıtan rokoko tarzının birer parçası haline gelmişlerdir. Bu dönemde Marsilya ve diğer limanlardan Doğu'ya büyük bir ticaret atağı başlatılmıştı. Elçiler de Doğu hakkında yazılar yazmışlardır; bunların arasında en dikkati çekenler, İstanbul'da elçilik yapan Lady Mary Wortley Montagu'nun yazdığı mektuplardır. Aynı yüzyılda fakat daha çok ondokuzuncu yüzyılda Oryantalizm, resimde zirveye çıkmıştır; örneğin Van Mour'un çizdiği İstanbul'daki Lady Montagu'nun resmi ve Boucher, Fragonard ve İtalyan Guardi kardeşlerin çizdiği harem, hamam ve tuvalet resimleri bunların en ünlüleridir.

Bu dönemde yeni bir Arap ve Fars edebiyatı modası da ortaya çıkmıştır. 1704 yılında *Binbir Gece Masalları*'nın Fransızca versiyonları yayınlanmıştır. Bu yüzyıl ayrıca Batı'nın eleştirilmesinde Doğu'nun kullanıldığı bir yüzyıldır da; buna örnek olarak Montesquieu'nun *Lettres persanes* (1721) adlı eserini

gösterebiliriz. Benzer bir biçimde Voltaire de ahlakî hikayeleri içeren *Zaire* (1731) ve *Candide* (1759) adlı eserlerinde Doğu'yu kullanmıştır. Hatta Voltaire, *Mahomet* adında bir deneme bile yazmıştır. Diderot da Batı hakkında yorum yaparken Doğu'yu kullanma konusunda Montesquieu'yü izlemiştir.

Britanya'da Dr. Johnson, ahlak üzerine yazdığı *Rasselas* (1759) adlı eserinde Doğulu bir arkaplanı, ama bu sefer Etiyopya'yı seçmiştir. Yine Almanya'da Goethe, *West-Oestlicher Divan* (1819) adlı şiir kitabının bir cildinde doğulu bir zemin kullanmıştır. Avusturyalı Hammer gibi bazı Oryantalistler ise aynı dönemde İstanbul'da araştırma yapmak amacıyla yıllarını harcamışlardır.

Türkler, günlük hayat konusunda Doğu Avrupa ve özellikle de Balkanlar üzerinde bugün bile devam eden önemli izler bırakmıştır. Rayna Gavrilova bu konuda şöyle demiştir:

> Osmanlı Türklerinin ondördüncü yüzyılda gelmesiyle ekonomik, siyasî ve sosyal sonuçların yanında büyük bir kültürel etkileşim de ortaya çıkmıştır. İran'dan Fas'a ve Budapeşte'ye kadar uzanan bu imparatorluk, birkaç ekolojik bölge dahil ortak pazarın tüm avantajlarına sahipti. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllar, özellikle günlük kültürde yoğun mübadelelere sahne olmuştur; buna beslenme alanındaki alışveriş de dahildir. Bu alanda yeni yiyecek ürünleri, örneğin kayısı, karpuz ve pirinç gibi ürünler tanıtılmış ve yeni yemek pratikleri, örneğin kahve içmek gibi görülmüştür[17].

Mutfak kültürüne gelince; Türkler ve tabii Araplar bu alanda büyük Fars mutfak kültürünün mirasçılarıydılar. Balkan

17. Kültür Tarihi ve Kuramı Merkezi, Sofya, Bulgaristan. Avrupa'nın etkisi ve Güney-Doğu Avrupa'da (ondokuzuncu yüzyıl) yemek kültürünün değişmesiyle ilgili yayınlanmamış makale.

kültürü sadece yemek konusunda değil, günlük hayatı ilgilendiren birçok yönüyle Müslümanlardan etkilenmiştir. Bu söylediğimiz özellikle Müslüman nüfusun yoğun olduğu Bosna ve Arnavutluk (buna Kosova ve Makedonya'nın bazı bölgeleri dahildir) gibi ülkelerde bugün de geçerlidir. Avrupa'nın tüketim alışkanlıklarında meydana gelen büyük değişikliklerden biri de İspanya'ya gelen Arapların onuncu yüzyılda onlara pirinci tanıtmalarıdır; pirinç üretimi daha çok Valencia civarında yapılıyordu. Bu değişiklikler, *Kitab el-Agdiya* (Garcia 2002) gibi Endülüs yemek kitaplarına da girmiştir.

İtalya'da da Müslümanların varlığı günlük hayatı büyük oranda etkilemiştir. Araplar, Sicilya'yı Normanlar onu 1091 yılında geri alana dek yaklaşık iki yüzyıl işgal etmişlerdir. Hatta Normanlar Sicilya'yı yeniden ele geçirdiklerinde bile Norman imparatoru II. Roger, sarayda Arap elbisesi giymiş, Arapça konuşmuş, Arap sanat ve bilimlerine destek olmuş, Arap zanaatkârları kullanarak muhteşem Monreale kadetrali ve manastırını inşa ettirmiştir (1172). Büyük Arap coğrafyacısı İdrisî'nin *Dünyayı Dolaşmayı Seven Birinin Sevinci* adlı kitabı *Kral Roger'in Kitabı* olarak biliniyordu. İdrisî bu kitabında Sicilya'nın refahı ve güzelliğinden bahseder ve Palermo'nun büyüklüğünü ve onun binaları ile çevresindeki bahçeleri över. Araplar şekeri onbirinci yüzyılda Sicilya'ya getirmişlerdir. Yine Araplar Sicilya'da oranın ve diğer sıcak Akdeniz ülkelerinin sert taneli ve zengin buğdayını kullanarak spagetti ve *pasta asciutta*yı üretmişlerdir. Hem *macaroni* ve hem de *vermicelli*, *siciliani* adıyla biliniyordu ve yüksek toplum kesimleri tarafından İstanbul'dan ithal edilen yeni çatallarla yeniliyordu. Daha özel bir düzeyde Robb'a (1996: 66-7) göre Palermo'nun Vucciria pazarında Arapların dönemine dayanan bir yemek olan ve kızartılmış nohut unundan yapılan *panelleria* satılıyordu. Araplar'ın Avrupa mutfağına yaptığı bir diğer önemli katkı ise *maccharo-*

*ni*dir ki bu, makarna, vermicelli, gnocchi, tortelli ve diğerleri gibi birçok yemeğin genel ismidir. Bu yemeğin İtalya'da yaygınlaşması Yahudi topluluğu sayesinde olmuştur.

Doğu'da yerel aşçıları çalıştıran Haçlılar, başka şeylerle beraber evlerine Doğu'nun yemek pişirme tarzlarını da getirmişlerdi. Bunun ilk izlerini birçok İngiliz yemeklerinde, Noel muhallebilerinde, (Akdeniz'den getirilen kuru meyvelerle yapılan) üzümlü ve elmalı tartlarda, acıbadem kurabiyelerinde, pirinç muhallebisinde ve nane soslu kuzu eti yemeğinde bulabiliriz. Onikinci ya da onüçüncü yüzyılda Bağdatlı bir doktor olan Ibn Cezle (ö. 1100) tarafından yazılmış Arapça bir beslenme kitabı, Venedik'te Cremonalı bir Cambobinus tarafından *Liber de ferailis et condimenti* adıyla Latince'ye çevrilmiştir. Aslında Abbasi hakimiyetindeki Bağdat'ta yemek pişirme üzerine birçok kitap yazılmıştır; burayı fetheden Araplar, saraylarında İran mutfağına dayanan ince bir mutfak gelişmişlerdi. İşte bu mutfak, Arap dünyasının aristokratik mutfağı haline gelmiştir.

Kahveyi, Fransa'ya sultanın Fransız kralı XIV. Louis'ye 1669 yılında gönderdiği bir elçi tanıtmıştır. Bu elçinin statüsüden duyulan hayal kırıklığı üzerine kral, Moliere adlı yazara Türkleri aşağılayan bir komedi yazmasını istemiş, fakat Moliere, *Le Bourgeois Gentilhomme* adlı eserinde Türk gibi yaşayan Fransızları alaya alınca kralın hayal kırıklığı daha da artmıştır.

İslâm'ın beslenme tarihindeki direkt etkisi -sadece ödünç alma konusunda değil, aynı zamanda karşı çıkma açısından da- aşikardır. Tatlı sosları, şerbetleri, tatlıları ve kuru meyvalarıyla geç Ortaçağ gıda kültürü, İslâm dünyasına çok şey borçluydu. Yiyecek üzerindeki Müslüman etkisi dildeki sözcüklerden de anlaşılabilir; örneğin *sherbet* sözcüğü *şerbet*'ten

ve *soda* sözcüğü de *suda*'dan gelmiştir. Müslüman etkisi ayrıca ev eşyalarından, örneğin kullanılan divan, koltuk, yatak gibi şeylerden de görülebilir. Ucuz şekerleme bolluğunu Avrupa'ya Müslümanlar getirmiştir; örneğin şekeri Hindistan'tan Mısır, Kıbrıs, Güney Avrupa'ya ve oradan da Madeira adalarına, Brezilya ve Karayiplere getirmişlerdir. Bu şekilde en azından yüksek toplum tabakaları için yemek çeşitleri artmıştır. Baharatlar da Doğu'dan Müslümanlar aracılığıyla Batı'ya gelmiştir. Bu alanda Avrupa'da bir *haute cuisine* geliştirilmesi çabası aslında İslâm mutfağına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır; Avrupalılar bununla kendi klasik geleneklerine geri dönmek istemişlerdir; Protestanlar veya en azından Puritenler açısından bu, lüksten kaçıp sadece hayat yaşama çabasını temsil etmektedir. Rönesans, ahlakî canlanma ile Yunan-Roma dünyasının duygusallığının bir karışımından ibaretti; bu da erkek aşçılar kavramını yeniden canlandırmıştır. Bilginler, antikiteyi yeniden canlandırma çabaları verirken bu arada atalarının yedikleri yemeklerin tariflerinden oluşan bir ansiklopedi de yazmışlardır; bu ansiklopedi, kitaplarıyla masaya oturan bilginlerden bahseden Rabelais tarafından hicvedilmiştir (*Gargantua*, 23. bölüm).

Ortaçağ'da İslâm, bazen farklı bir din olarak değil de Hıristiyanlık'tan sapmış bir fırka olarak görülmüş ve Hz. Muhammed'in daha önce Hıristiyan olduğuna dair çeşitli fikirler ortaya atılmıştır; örneğin Langland bunlardan biriydi. Yakın Doğu ile temas, sadece İslâm bilim ve tıbbının üniversitelere taşınması sonucunu değil, aynı zamanda İslâm dini ve Müslümanların dilleri, özellikle de Arapça hakkındaki bilgilerin yaygınlaşması sonucunu doğurmuştur. 1312 yılındaki Viyana Konsili'nde Avrupa'nın önde gelen üniversitelerinde -Paris, Oxford, Bologna, Salamanca ve Avignon- Arapça (Keldanice ve İbranice) kürsüleri kurulması çağrısı yapılmıştır (aslında hemen he-

men Roma'nın egemen olduğu her yerde, Linehan 2001). Ne var ki, bu plan tüm misyonerlerin favorisi olan Fransa'da ancak iki yüzyıl sonra Postel'in Paris'teki College Royal'da Arapça profesörü olarak atanmasıyla gerçekleşmiştir. 1599 yılında ise Leiden'de bir Arapça kürsüsü açılmış ve burada sadece Arapça eğitimi değil, aynı zamanda ilk başlarda hat ve yazma sanatına önem veren İslâm dünyasında yasak olan matbaa eğitimi de verilmeye başlanmıştır. Fakat Arapça kitaplar, Venedik'te daha 1520'li yıllardan itibaren basılmaya başlanmıştır. Arapça baskıdaki en büyük başarı, Roma'da 1584 yılında kurulan Medici matbaasıdır; bunun esas amacı, Arapça konuşan Hıristiyanlar ile Roma'nın birliğini sağlamada yardımcı olmak ve dinî olmayan bazı Arapça metinleri basmaktı, zira Arapça baskı seyyahlar için de kullanışlı idi. Matbaa hiç kuşku yok ki hem bunun için ve hem de eğitim öğretim için büyük bir nimet idi. Müslümanların ilk başlarda matbaaya soğuk bakmaları onların matbaanın neden olduğu bilgi patlamasına katkıda bulunmalarını ve bununla rekabet etmelerini zorlaştırmıştır.

Dolayısıyla Doğu, Batı için sadece bir tehdit değildi; o aynı zamanda Batı için büyük bir cazibe merkeziydi. Batılıları ilk önce Doğu'nun edebiyatı ve daha sonra da sanatı cezbetmiştir. Ortaçağın edebiyatında birçok Doğu hikayeleri kilise dualarına dahil edilmiş ve bunlar yeni bin yılda İngiltere'de öylesine önem kazanmıştır ki seyyah papazlar bunları halka örnek olarak göstermişlerdir. Daha sonra Doğu'ya ilişkin tarihsel tasvirler destanlarda ve Charlemagne'nin 778 yılında Roncevalles'te yenilmesini konu alan *chansons de geste* türü hikayelerde yer bulmuşlardır. Müslümanlar bu eserlerde genelde cesur savaşçılar ve değerli düşmanlar olarak tasvir edilmişlerdir. Yine Müslümanlar bu eserlerde zaman zaman zalim ve zaman zaman da cömert olarak resmedilmişlerdir.

Sanat ve dekorasyonda Doğu genelde lüks mallarla, renkli kilimlerle, güzel kokularla, ipeklerle ve sonraları beyaz pamukla ilişkilendirilmiştir. Doğunun halı ve kilimleri, Rönesans resim sanatında önemli rol oynamıştır; fakat bunlara daha çok zenginler ve güçlüler sahip olabilmişlerdir. Onyedinci yüzyılın başlarında deniz yoluyla Hind pamuğunun büyük ölçeklerde ithal edilmesiyle burjuvazi kesimi Doğu'nun renklerine sahip olmaya başlamıştır. Endüstri Devrimiyle yerel halkın yaptığı ama genelde Doğu'nun desenlerini taşıyan bu renkli pamuklu dokumalar, toplumun tüm kesimlerine yayılmıştır.

Ortaçağda 'Hıristiyan Avrupa ve Arap dünyası altın ve gümüş konusunda yakın ilişki içerisinde olmuştur'; bu yüzden, 'para konusunda... bu iki bölgenin bir bütün olarak kabul edilmesi gerektiği' söylenmiştir (Wallerstein 1974: 39). Daha önce Arap demir paralarının Karolenj Avrupasına yayıldığından bahsetmiştik. Daha sonra Avrupa gümüş para basarken Araplar altın para basmıştır. Altın daha çok Batı Afrika'dan gelirken, gümüş yerel madenlerden çıkarılıyordu. Her ikisi de Doğu'nun lüks mallarıyla değiştirilmiş ve dolayısıyla Doğu'ya doğru hareket etmişlerdir. Zira Avrupalıların ham madde ve yün dışında bu lüks mallarla değiştirecek denk malları yoktu. Altın ve gümüş külçelerin kaynakları ve sayıları, Avrupalıların Amerika kıtasını işgal etmesiyle temelden değişmiştir. Bu olay ve deniz yollarının açılması, Doğu ticaret mallarının, özellikle de pamuk, porselen ve baharatların Batı'ya gelmesinde büyük bir artışa sebep olmuştur. Bu konuda Sarton şöyle demiştir:

> Birçok insan Arap dünyasının Avrupa'nın kültürel dokusuna yaptığı saldırılardan dehşete kapılmış ve muhtemelen en çok da Petrarch bu endişeleri yaşamıştır; gerçi bu adam direnme-

> ye çalıştığı birçok şey tarafından birçok yoldan tahrik edilmiştir. Bu şahıs, oldukça kokulu, sarı, şekerli yiyeceklerin servis edildiği, mimarinin Arap dünyasının keskin kemerleriyle süslendiği ve ışığın mücevher boyalı kilise pencerelerinden inananları aydınlattığı bir ortamda yaşamıştır.

Wallerstein'in dünya sistemler kuramına ilişkin etkili eseri (1974), modern dünyayı, merkez (Avrupa) ve çevre (geri kalan kısım) olarak ikiye bölmüştür. Wallerstein, Avrupa'nın kapitalist bir dünya ekonomisi yarattığını söyler; zira ona göre kapitalizm, ancak o çerçevede mümkün olabilir, bir 'dünya imparatorluğu'nda değil. Portekiz ve İspanya, ilk başlarda sermayenin öncülüğünü üstlenmiş, fakat daha sonraki sanayileşmede öncü rollerini yitirmişlerdir. Sanayileşme, sermayenin doğrudan lüks tüketim yerine 'verimli' bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olmuştur. Öyle görülüyor ki bu teori, önceleri Asya'da toprak ve özellikle de su ile yapılan üretim ve ticaretin rolünü küçümsemektedir. Genelde Müslümanların elinde olan bu ticaret, Doğu denizlerinde bir tüccarlar diasporası oluşturmuştur. Bu tüccarlar, Avrupalılar gelmeden çok önce buralarda aktif faaliyette bulunuyorlardı; bunların faaliyetlerinde para ve daha sonra İtalya'da görülen uzak mesafeli mübadele ve bankacılık kullanılıyordu (Markovits 2000).

Şimdiye kadar genelde Müslümanlardan gelen faydalara değindim. Tabii burada olumsuz yönler de yok değildi. Bazılarına göre hoşgörüsüzlük tüm dinlerde vardır; bunu çağdaş dünyada olup bitenlerden ve tabii geçmişimizi yakıp yıkan 'din savaşlarından' görebiliriz. Şu elbette doğrudur: Yakın Doğu'nun üç büyük dininin kitaplarında bugün kabul edilmesi mümkün görülmeyen duygu ve düşünceler elbette bulunmaktadır. Terörizm ve 'nihai değerler' söz konusu olduğunda

ifadeler farklılaşır. Bununla beraber, bu dinlerin yazılı metinlere, yani kutsal kitaplara dayanması gerçeği, bu kitapların uzmanı olan kişilerin sadece söz konusu kitapların muhafızı olmakla kalmadıkları fakat aynı zamanda tüm eğitim sürecine hakim oldukları anlamına gelir. Onlar bu yolla yazılı bilginin nakledilmesinde önemli şahsiyetler haline gelmişlerdir. Bilginin ilk başlarda belki zaman zaman faydalı da olan bu prangalardan kurtulması uzun bir süre almıştır. Seküler hümanizm, klasik medeniyetlerin belirleyici özelliği olmuş ve bazı dönemlerde İslâm'a da etki etmiştir (Zafrani 1996: 89). Aslında doğa bilimleri, her zaman İslâm medreselerinin -ve Hindu yüksek okullarının- eğitim ve öğretiminin bir parçasını oluşturmuştur. Sık sık birbiriyle çakışan seküler olan ile dinî olan arasındaki keskin ayırıın, ancak Rönesans ve Aydınlanma ile ortaya çıkmıştır.

Bu iki dine inanan insanların münasebetleri konusunda bir başka şey daha söylenebilir. Öncelikle söylemeliyiz ki, bu iki insan grubu arasında çoğu kez düşmanlık, korku ve işgal gibi şeyler var idiyse de iki grup arasında barışın egemen olduğu dönemler de olmuştur. Müslüman Doğu ile Hıristiyan Batı arasındaki karşılaşmaları daha çok fetih, cihad ve kutsal savaş gibi kavramlar açısından ele aldım; fakat bununla sınırlı değildi bu karşılaşınalar. Kültürel olarak, Doğu'nun Batı üzerinde keskin bir etkisi olmuştur; tabii daha sonra roller tersine dönmüştür. Yine de özellikle günümüzde değer sistemlerinin farklı olduğu sık sık dile getirilmektedir. Bununla beraber Yakın Doğu'daki şehirlerde farklı inançlara mensup topluluklar içiçe yaşamışlardır; İspanya'da Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler uzun yıllar boyunca yan yana yaşamışlardır. Ayrıca ticaret ve seyahatin olduğu yerlerde toplumlar arasında karşılıklı münasebetler meydana gelmiş ve bu her iki tarafın da faydasına olmuştur. Howard, Venedik'in Doğu ile olan ilişkileri konu-

sundaki açıklamasında hiçbir tarafın birbirine üstünlük sağlamaya çalışmadığını ve ticari ortaklar olarak bunların eşit olduklarını vurgulamıştır.

Genelde bütüncül olarak ele aldığım İslâm elbette teolojik olarak farklılaşmış bir yapıya sahiptir. İslâm'ın Sünni ve Şii fırkaları arasındaki ayrılık en az Katolikler ile Protestanlar arasındaki fark kadar vardır; nitekim bazı ayrıntılarda bu iki ayrım birbirine benzemektedir. Tıpkı Avrupa'daki Yahudiler'in yaptığı gibi İran ve Lübnan'daki Şiiler, Hz. Ali'nin ölümü etrafında mucizevi canlandırmalar yapmalarına karşı diğer Müslümanlar bu tür dramatik canlandırmaları reddetmişlerdir. Benzer bir biçimde, muhtemelen Çin'in etkisiyle Şiiler, resim çizimlerine müsade etmişler ve bu geleneği Mongol Hindistanının sarayındaki minyatürlere taşımışlardır. Yine tıpkı Hıristiyan mezhepleri gibi bunlar birbiriyle kavga etmiş ve biri diğerini sapık ilan etmiştir. Bununla beraber, Yahudilik ve özellikle Hıristiyanlık karşısında Müslümanlar bir dereceye kadar birlik ve beraberliklerini muhafaza etmişlerdir.

Avrupa'ya gelen üç Müslüman hareketinin oldukça farklı toplumsal ve kültürel etkileri olmuştur. Hepsinin büyük askerî, siyasî ve dinî sonuçları olmuştur. Fakat kültürel etki söz konusu olduğunda sonuçlar farklılık göstermiştir. Arapların Kuzey Afrika, İspanya ve Akdeniz'e nüfuz etmelerinin sonuçları, diğerlerinden çok daha büyük olmuştur. Bu dönem Avrupa'nın entelektüel ve ekonomik olarak geri kaldığı bir dönemdi; dolayısıyla, Araplar'ın gelişi çok daha önemliydi. Zira Araplar, burada Batı Asya'daki ilerlemelerine dayanıyordu. Araplar, Batı Asya'da sadece İran medeniyeti ve onun kadim kökleriyle ilişkide değildi, aynı zamanda bir yandan Yunan ve Roma'nın ve daha alt düzeyde de olsa Hint ve Çin mirasıyla ilişkileri bulunuyordu.

Ticaretin Rolü

Bilginin Yakın Doğu'dan Avrupa'ya nakli, esas itibariyle Müslümanlar vasıtasıyla meydana gelmiştir. Fakat ne yukarıda sözünü ettiğimiz fetihlerin ve ne de başka türlü askeri çatışmaların işin içinde olduğu yoğun bir ilişki de yaşanmıştır. Doğu ile harici iletişim kurmanın başlıca noktası Venedik idi. Doğu ile olan ticarete dayalı olarak yaşamını devam ettiren Venedik, bu dönemde İstanbul, (sıkça Venedik ile mukayese edilen) İskenderiye ve Yakın Doğu'ya açılan deniz yollarına sahipti.

Onikinci yüzyıldan sonra ticaret Avrupa'da ve özellikle de Akdeniz'de hızla yayılmıştır. 1000 yılı civarında Kuzey Avrupa'da büyük ticaret şehirleri yoktu. Ticaret merkezleri genelde Akdeniz'de bulunuyordu; bunların arasında Venedik, Napoli, İspanya, İstanbul, İskenderiye, Kahire ile Bağdat, Basra ve daha Doğu'daki şehirler sayılabilir. 1212 yılına gelindiğinde bu şehirler Doğu ile yapılan ticaret dolayısıyla oldukça gelişmişlerdi; bu ticaret ağının içinde Londra, Paris, Bruges, Gent ve Novgorod da önemli yer tutuyordu. 1346 yılında tüccarlar Almanya ve Bohemya'ya maden alımı için geldiğinde Kuzey-Batı Avrupa'da ticaret çiçekleri boy vermeye başlamıştı. 1485 yılına gelindiğinde ise Toulouse, Bordeau ve Ravennalı Fransız tüccarlar, resme dahil olmuştu; bu arada Rusya ile Baltık ülkeleri arasında ticaret devam etmiştir (McEvedy 1992).

Venedik, ticaret üzerine kurulmuştu ve bu yüzden de 'muazzam bir sük' olarak tasvir edilmişti. Venedik, daha sekizinci yüzyıldan itibaren Doğu'dan lüks tüketim malları ithal etmeye başlamıştı. 991 yılında Venedik Dükası, 'tüm Sarasen prenslerine' elçiler göndermiştir (Howard 2000: 15). Venedik, daha 1082 yılında Bizans'tan bir üs almış ve Tebriz'den İskenderiye'ye kadar bir dizi ticaret kolonisi oluşturmuştu. Venedik'in Cenova gibi rakipleri de vardı ama o, ondördüncü ve onbeşin-

ci yüzyıllarda egemenlik alanını genişletmiştir. Onbeşinci yüzyıla gelindiğinde İslâm dünyasına ihracata başlanmıştı. İhraç edilen ürünler arasında tekstil ürünleri, sabun, kağıt, cam, orman ürünleri, Kuzey Avrupa'dan çeşitli madenler, zeytinyağı, bal, badem ve ticaret yolu üzerinde bulunan kuru üzüm gibi ürünler bulunmaktaydı. İthal edilen ürünlerin başında ise pamuk, baharat, kumaş boyası ve güzel kokular, Mısır ve Suriye'den tuz ve Tatar bölgelerinden ipek, köle ve kürk gelmekteydi. Bu milletler arası kültürlerin nasıl geliştiğini, Venedik tüccarlarının ve hacıların onüçüncü yüzyıldan itibaren dolaşımda olan kitaplarından görebiliriz (Howard 2000: 17). Yerel dil kullanan bu yazarlar, yurt dışında seyahat etmenin sorunlarını, yabancı limanlarda nasıl hareket edilmesi ve özellikle de yabancılarla nasıl anlaşılması gerektiğini ele almışlardır. Değerli bir hamule ile dönmenin kârı -ki bu kâr, ithal ürünlerin alım fiyatının üstüne yüzde 35-50 fark koymakla elde ediliyordu- Doğu hakkında bilgi sahibi olmanın başlı başına değerli bir ürün olduğu gerçeğiyle daha da artıyordu.

Venedik'in ticareti her zaman papalık tarafından onaylanmamıştır, zira papalık bu ticareti kâfirlerle yapılan ticaret olarak görüyordu. Hatta 1345 yılına kadar yaklaşık yirmi yıl boyunca papalık bu ticareti yasaklamıştı; ancak Venedik, Doğu ile olan ilişkisine devam etmiştir, zira Doğu'nun Venedik'in yaşam tarzı üzerinde, özellikle de mimari ve aile yaşantısında önemli etkileri bulunmaktaydı; örneğin Venedik limanı kadınlara kapalıydı (tabii fahişeler ve çalışan kadınlar hariç) ve evleri de dünyayı seyretsinler diye balkonlu yapılmıştı.

Tüccarlar, ticaret için özel bir eğitim alıyorlardı; bu eğitim kısmen çıraklık ve kısmen de okul eğitiminden oluşuyordu. Venedik tüccarlarının Latincesi mükemmel değildi ama muhasebe işini iyi yapıyorlardı. Pacioli'nin iki girişli muhasebe ka-

yıtlarına ilişkin açıklamaları elbette ki yeni bir sisteme atıfta bulunmuyordu ama bu, önceki kuşaklar tarafından kullanılan bir sistemdi (Howard 2000: 20). Ticaret, 'zengin ve karmaşık bir ortak kültür' oluşturmuştu (Howard 2000: 21). Bu söylenenler sadece Venedik için değil, aynı zamanda Venedik'in ticaret yaptığı gruplar için de geçerlidir. Eski Afrika'da olduğu gibi sadece malların değişimi ve 'sessiz ticaret'ten ibaret olmayan böylesine uzun vadeli ticari ilişkilerle her iki taraf da zenginleşmiş ve sadece ürünleri değil, bilgi ve teknikleri de paylaşmışlardır. Venedik tüccarları için Arapça öğrenme ihtiyacı Yunanca ve Latincenin önemini azaltmıştır; örneğin birçok Arapça kelime -bu kelimelerin ekseriyeti ticaretle ilgilidir- Venediklilerin diline girmiştir.

Kahireli Yahudilerle beraber Araplar da geniş Hint Okyanusunun büyük kısmını ve 1498 yılındaki şiddetli Portekiz çıkarmasından önce onun Afrika, Arabistan, Hindistan ve Çin ile olan ticaretini kontrollerinde tutmuşlardır. Müslümanlar, Güney Asya dünya ekonomisinin merkezinde yer almışlar, Hindistan'ın kuzeyini erken bir tarihte ele geçirmiş ve batı kıyılarında, Malabar'da ve diğer yerlerde ticaret merkezleri kurmuşlardır. İslâm dini, İpek Yolu vasıtasıyla Çin'in kuzey-batısına kadar ulaşmıştır; ayrıca Arap tüccarlar, güney Çin kıyılarında, örneğin Gwangzhou (Canton) ve Quanzhou (Zaitun) gibi yerlerde de görülmüşlerdir. Müslüman tüccarlar, Hinduların karşılaştıkları yasaklardan, örneğin denizde seyahat etme yasağından etkilenmemiş olup Çinli büyük bir deniz seyyahı olan ve Afrika'ya kadar gelen Zheng He de bir Müslümandı. Ayrıca Hac da Müslümanlara seyahat etme zorunluluğu getiriyor ve hacılar zaman zaman ticaret de yapıyorlardı; Hac çoğu zaman fırsatlar da sunuyordu. Peygamberin kendisi de ilk başlarda ticaret yapıyordu; Hz. Muhammed genç iken

zengin bir dul olan ve sonradan evlendiği eşi Hatice'nin yanında çalışıyordu.

Bu dönemde çoğu 'lüks mallar'dan oluşan kokular, halı ve kilimler, ipekli ve pamuklu elbiseler gibi birçok Doğu malları bulunuyordu. İpekli ve pamuklu elbiseler, 1497 yılından sonra Ümit Burnu'nun açılmasıyla Doğu ile yapılan deniz ticaretinin büyük markalarından biri haline gelmiştir. Bu rengarenk malların onyedinci yüzyılın başlarından itibaren büyük ölçeklerde ithal edilmesiyle ailevî alışkanlıklar değişmiştir. Elias ve Levi-Strauss gibi kültür tarihçilerinin hakkında çokça yorum yaptıkları çatal kullanma adabı bunlardan biriydi. Çiçekler de Avrupa'nın görünümünü değiştirmiştir; örneğin Türkiye'den gelen lalenin tarihi bunu bize hatırlatmaktadır. Bu etkilerin dışında Müslümanlar ayrıca Hıristiyanların kişisel temizlik ve hijyen alışkanlıklarını da düzeltmiş ve çiçek hastalığının aşısını onlara tanıtmışlardır.

Doğu-Batı ilişkileri, aynı zamanda tarafların birbirlerinin ülkelerinde barındırdığı elçilerin varlığından da etkilenmiştir. Venedik ve Cenova, uzun yıllar boyunca Osmanlı topraklarında ve onlardan önce Bizans topraklarında ticaret limanlarına sahip olmuştur. Bunu İslâm ülkelerine gönderilen elçiler izlemiştir. Fakat onaltıncı yüzyılın başlarında Fransa, İstanbul'da daha kalıcı olmanın peşindeydi ve I. Francis Osmanlı ile 1534'te Habsburg karşıtı bir ittifak kurmak istiyordu. İstanbul'da tesis edilen bu elçilik, diplomatik faaliyetlerin yanısıra ilmî faaliyetlere de ev sahipliği yapmıştır. Fransa'yı diğer büyük devletler izlemiştir; örneğin önce İngiltere ve daha sonra 1533 yılında Habsburg imparatoru V. Charles da bir diplomat göndermiştir; onu Hollanda'dan gelen ve 1555-1562 yılları arasında görev yapan Augier Ghislain de Busbecq izlemiştir. Felemenk diplomatı, Osmanlı ülkesi hakkında pek çok bilgi

toplamış ve birçok el yazması kitapla ülkesine dönmüştür. Bu kitaplar arasında kamelya, lale, ayakotu ve leylak gibi bitkilerle ilgili el yazmaları ve ayrıca Dioscorides'in son derece önemli bir botanik el yazması kitabı da bulunuyordu. Bu diplomat aynı zamanda Krimgothların dilini de öğrenmiş ve günlük hayat üzerine oldukça canlı izlenimler kaleme alınıştı. İngiltere'yi 1612 yılında Hollanda izlemiştir. Diplomatların atanması sadece diplomatik ve bilimsel faaliyetlerin yürütülmesi için değildi; bu iş, ticaretin gelişmesine de katkıda bulunmuştur.

Seyyahlar, örneğin hacılar ve Leo Africanus gibi din değiştiren kimseler, Doğu'nun ilmini Avrupa'ya taşımışlardır. Bu seyyahların en ünlüsü Sir John Mandeville adlı kişiydi; bu şahsın seyahat izlenimleri çeşitli kuşkular taşısa da muhtemelen diğer yazarlardan alınma bazı faydalı bilgiler de içeriyordu. Bir diğer ünlü yazar da yaptıkları hakkında ayrıntılı bilgiler verse de, verdiği bilgiler konusunda son zamanlarda kuşkular ortaya çıkan Marco Polo idi (Hamilton 2001: 35).

Doğu-Batı ilişkilerinde önemli olan bir başka unsur da daha ilk yüzyıllardan itibaren Kutsal Topraklara akın eden hacılardı. Filistin'e olağanüstü yatırımların yapılmasına neden olan hac olayı, sonunda Haçlı Seferlerine dönüşmüştür. Akdeniz'in doğu sahiline hayran olan ve sarayını 'Türk araştırmaları merkezi' haline getiren (Hamilton 2001: 5) Philip the Good of Brabant, onbeşinci yüzyılda Türklere karşı bir Haçlı Seferi daha düzenlenmesini istemiştir. Bu istek, onsekizinci yüzyıla kadar devanı etmiş ve 1527 yılında Antwerp matbaası bu seferi finanse etmek üzere yardım çağrısında bulunmuştur. Tunus'un 1535 yılında Kutsal Roma İmparatoru Charles tarafından zaptedilmesi, 'kâfirlere' karşı savaş açma isteğinin bir parçası olarak görülebilir. Fakat bu arada hac ziyaretleri devam etmiş ve bu da geniş bir seyahat edebiyatının ortaya çıkmasına neden

olmuştur. Hac seyahatları, önceleri Venedik'ten, daha sonra da Antwerp'ten başlatılmıştır. Ondördüncü yüzyılda Venedikli bir girişimci, 60 altın düka karşılığında geleceğin 'hurınacılarını' getirtip beslemeyi teklif etmiştir. Daha sonra ise Antwerpli bir tüccar, doğu Akdeniz kıyılarına düzenli bir yolcu taşımacılığı hizmetini organize etmeye çalışmıştır.

Antwerp ve batı kıyıları, Atlantik'in açılmasıyla ve Protestanlık ile 'Turko-Kalvinizm' -Babıali ile bir Katolik karşıtı ittifakının kurulabileceğine olan inanç hareketi- gibi hareketlerin ortaya çıkmasıyla ivme kazanmıştır. Bu hedef, daha önce Fransız kralı I. François'nın Habsburg'un gücünü dengelemek amacıyla Osmanlı idaresi ile flört politikasının bir devamı mahiyetindeydi. Bu minvalde Türkler ile Hollandalılar arasında elçiler gidip gelmiş, hatta Hollanda, sultan için Antwerp'te bir ticaret merkezi açmayı teklif etmiş, buna karşılık Osmanlı sultanı da Protestanların 1567 yılında isyan bayrağı açtığı bir zamanda Katolik İspanya'ya karşı Protestanları desteklemeyi teklif etmiştir. Türklerin Antwerp'teki mevcudiyetini, Osmanlı'nın Avrupa topraklarından gönderilen dört Yunan tüccarı temsil etmiştir.

Ondördüncü yüzyılda Antwerp limanı, Gent, Bruges ve kuzey Fransa'nın iç kesimlerindeki komşu şehirleri gibi zaten önemli bir ticaret merkezi halini almıştı; ancak Antwerp limanı onaltıncı yüzyılda yıldızını daha da parlatmıştır. Hollanda kralı Avusturyalı Charles, 1516 yılında İspanya krallığı tacını da giymiş ve üç yıl sonra Kutsal Roma İmparatoru seçilmiştir. Böylece onun imparatorluğu doğu Akdeniz'e ulaşarak Doğu ile sınır komşusu olmuş ve hatta Amerika'daki bazı toprakları bile içermiştir. Antwerp böylece 'dünyanın ticaret kenti' ünvanını Venedik'in elinden almış, Arap ve Türk dünyasıyla temasa geçmiştir. Ne var ki, bu ilişkiler, 'korku ve cazibe gibi karışık

duygularla' sürdürülmüştür. 'Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'ya duyulan hayranlık ve korku duygularının temelinde, gittikçe kuzeye yönelen güçlü bir dinî muhalefet korkusu, değerlerin ittifakına dair ümit, Arapların kültür ve bilime yaptıkları katkının bilinci ve yabancı bir komşuya dair merak yer almıştır. Bu karışık duygular, tüm Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinde varlığını muhafaza etmiştir.

Değerler

Çeşitli formlarıyla Doğu, Batı'dan oldukça farklı mütalaa edilmektedir; bu farklılık, Doğu'nun 'despot' ve demokrasi karşıtı hükümetleri, özgürlüğün ve Hıristiyanlıkta varolan sevgi ve yardımseverlik kavramlarının olmayışı etrafında dönmektedir. Hatta bazı ülkeler, değer sistemlerinde varolduğu düşünülen farklılıklardan dolayı Müslümanlarla olan geçmiş ilişkilerine perde çekmiştir. Burada farklı toplumların hem barış ve hem de ihtilaf içinde bir arada yaşamalarını sağlayan birçok benzerliğe dikkat çekmek istiyorum. Akla ilk gelen, yardımseverliktir; zira fakirlere yardım etmek Müslümanların dinî bir ödevidir. Bu amaçla eğitim, sağlık ve diğer sosyal kuruluşları içeren birçok vakıf oluşturulmuştur. Sevgi ve özgürlük kavramlarını ise Nur Yalman'ın çalışmalarını (2001) temel alarak irdelemeye çalışacağım.

Yakın Doğu'daki monarşik ve cumhuriyetçi rejimlerin keyfi özelliklerini görüp Avrupa'da çok da uzak olmayan geçmişte varolan otoriter rejimleri -Kraliçe Victoria'nın çocuğunu tüm büyük Avrupa güçlerinin tahtına oturtma çabası da buna dahildir- görmezden gelmek gibi bir kolaycılığa kapılabilir insan. Ama şunu hemen belirtelim ki, demokrasi söz konusu olduğunda bugün Batı'da uygulanan modernleştirici 'ideolojinin'

bir parçası olan kafa saymanın dışında insanlara danışmanın başka yolları da mevcuttur. Ayrıca ABD'de mevcut başkanlık gücünü veren azınlığı ve hatta Britanya'daki seçilmiş hükümetin başının, seçilmiş çoğunluktan oluşan parlamentonun ya da BM Güvenlik Konseyi'nin izni olmadan büyük bir savaşı ilan etme tehdidinde bulunabilmesini göz önüne aldığımızda bu yöntemin sınırlarını bir kez daha düşünmekte fayda vardır; zira istişare sistemleri böyle birşeye imkân bırakmaz. Biz sık sık seçim yapmayı ve hükümet değiştirmeyi tercih ediyoruz, fakat Doğulu ya da Batılı olsun herhangi bir otorite sisteminin sınırlarını da bilmek durumundayız. Belli bir dereceye kadar istişare, hemen hemen tüm rejimlerde mevcuttur.

İslâm'ın genelde Batı'nın liberal demokrasilerinin alamet-i farikaları olarak gösterilen eşitlik, kardeşlik ve özgürlükle ilgili görüşlerine bakarsak bu karşılaştırmayı daha mantıklı bir biçimde yapabiliriz. Yalman, eşitlik ve sevgiden (bu bağlamda kardeşlikten) bahsederken bunların 'İslâm kültürünün temel bir parçası olduğunu' belirtir. Bu özellikler, pratikte insanlar arasında varolan fırsat eşitliğinde ve ilahi hakikatler konusunda imtiyazlı bir grubun (ruhbanlığın) olmayışında kendini belli etmiştir. İslâm'ın bu özelliği, ABD'deki siyahi Müslümanlar gibi imkânları kıt olan gruplar için önemli bir cazibe kaynağı olmuştur. Fakat bu demek değildir ki, Müslümanlar arasında hiçbir eşitsizlik yoktur. Zira 'pratikte üstünlük ve aşağılık, her toplumda olduğu gibi Müslümanların günlük hayatında da vardır' (Yalman 2001: 271).

Yalman, bu yüksek idealleri, Dumont'un (1970) Hintliler için elzem unsurlar olarak gördüğü hiyerarşi ve feragat gibi kavramlarla karşılaştırmak suretiyle İslâm'ın ideal biçimini Hindistan'ın ideal sistemiyle mukayese eder. Bu karşılaştırma esas itibariyle Yalman'ın İslâm tasviri ile Dumont'un Hindu-

izmdeki hiyerarşi ve feragat gibi kavramlara ilişkin yorumu arasındadır. Bu karşılaştırma, "Hint alt-kıtasında bin yıldan fazla bir süre bir arada acı-tatlı tecrübeler yaşayan iki dünya görüşü arasındaki bir karşılaştırmaya tekabül etmektedir" (Yalman 2001: 270). Dumont'a göre feragat, yani fedakârlık yapma kavramı, hiyerarşinin dinî bir boyutu olup bir dereceye kadar özgürlüğe ve "yetenekli insanların oldukça katı kast sisteminden kurtulmasına" izin verir (2001: 270). Fakat gerçekte durum farklıdır. Eşitliğin İslâm devletlerinde her zaman mevcut olmadığını kabul etmekte çekinmeyen Yalman, Hint sistemi konusunda ise 'bahti' kavramının bu sistemdeki varlığı konusunda bir alıntı yaparak hiyerarşiye rağmen iki kez doğmuş statüden düşenlerin daha iyi bir duruma getirilebileceğini belirtir (Hopkins'ten alıntı, Yalman 2001: 277). O ayrıca büyük Hint sevgi geleneklerine, Krişna için gösterilen *gopi*-se ve Moğol minyatürlerine de atıfta bulunur; hatta o bu çerçevede Sanskritçedeki geniş aşk şiirleri literatürüne de gönderme yapabilirdi (Brough 1968). Başka bir ifadeyle söylersek, Yalman, 'Hinduizm ve İslâm'da bulunan kendini vakfetme kavramları arasında derin bir fark bulunduğunu' ve Hinduizmde kendini vakfetmenin büyük bir medeniyetin küçük bir konusu olduğunu belirtir (Yalman 2001: 278).

Bu noktada Yalman'ın dinî ideolojiler arasında yaptığı ve onlara eşlik eden seküler ideolojileri de işin içine kattığı güçlü karşıtlığı biraz değiştirmek gerektiğini düşünüyorum. Afrika açısından bakarsak, hem Türkiye'nin İslâm toplumu, hem de Hindistan'ın Hindu toplumu, Avrasya'nın Bronz Çağı sonrası kültürlerinin birer temsilcileri olup oldukça sınıfsaldır; gerçi bu sınıflandırma biçimlerini dinî ideolojilere bağlamak da mümkündür. İslâm, seküler sınıflandırmayı -ki bu sınıflandırma genelde her zaman sürülen ve bazen de sulanan topraklar gibi değerli kaynaklara ulaşmada eşitlikçi olmayan bir yapıya

dayanmaktadır- gevşetmek, hatta ortadan kaldırmak üzere birşeyler yapabilir. Hindistan'da ise seküler ideoloji, bir dereceye kadar -ama tamamen değil- dinî ideoloji tarafından desteklenmiştir; zira burada İslâm'da olduğu gibi dinî ritüelleri yaratan ve onları yerine getirenler, dolayısıyla hiyerarşinin tepesinde bulunanlar eğitimli din adamlarıdır. Bunları da seküler idareciler takip eder. Bununla beraber, hiyerarşi, tıpkı İslâm'da olduğu gibi, yardımseverlik gibi faaliyetler nedeniyle değişime uğramıştır. Örneğin Gucerat'taki Kongre egemen bir köyde daha önce parya olan Harican'ın 'köylü' Pateller'in yoğurt yapma faaliyetlerinden arta kalanlara ulaşmak amacıyla sıraya girdiklerini görmüştüm. En önemlisi de bu ideolojinin iki yönü vardır; bunlar bahti ve Krişna ibadetidir; her ikisi de egemen din anlayışından daha eşitlikçi özellikler içerir. Ayrıca Hint ateist düşünce geleneği ve Dalit (parya) geleneği gibi kast sisteminin en dibinde yer alan ve ona karşı uzun zamandan beri muhalefet eden gelenekler bulunmaktadır.

Başka bir deyimle, eşitlik ve özgürlük kavramları Hint toplumunda Brahma dininde olmasa da varlığını muhafaza etmiştir, tıpkı hiyerarşi pratiğinin ve bir dereceye kadar da hiyerarşi ideolojisinin İslâm'da olması gibi. İşte her iki dinin toplumunda birbirine ayna tutan dinlerdeki bu karşıt eğilimlerdir, dinî ideolojiler karşıt olabilirler ama eğer onları daha geniş egemen dinî ideoloji ve alternatif -genelde seküler- bir ideoloji çerçevesinde ele alırsak her iki toplumda da bu eğilimleri bulmak mümkündür.

Nasıl ve neden? Çünkü her iki toplum da tarım ve tarım ticaretine dayandığı için sosyo-ekonomik ve siyasal açılardan sınıflara ayrılmışlardır; ayrıca yazılı metinler ve kutsal kitaplar sözkonusu olduğunda da dinî eğitim sınıflandırması mevcuttur. Fakat sınıflandırma kavramı esas itibariyle evrensel insanî

kavramlar olan eşitlik ve kardeşliğe karşıt olduğu için sınıflara dayalı toplumlarda dağıtıcı adalet kavramına dayanan bir muhalif hareket de mevcuttur. Aile açısından bakıldığında bu, genelde ebeveyn (daha çok baba) ile çocuklar arasında değil, bizatihi çocuklar (tüm insanlar kardeştir) arasında ortaya çıkmaktadır. Bir yanda eşitlik, diğer yanda ise eşitsizlik yer almakta ve her ikisi de aileden başlayarak tüm toplumsal ilişkileri kaplamaktadır. Babanın hiyerarşi empoze etmesi, kardeşlerin eşitlik talebi ile dengelenir. Bunlar, kişinin ya da toplumun hayat tarzlarına hakim olabilir ya da ideolojik bir bakış açısı kazanabilir, ama bu halde bile kişinin aç gözlü ya da hırslı olmasını engellemez. Hepimiz gündelik hayatlarımızda bu ideolojik-davranışsal çelişkileri yaşıyoruz; örneğin hem arabaların çevreye verdiği zararlardan şikayet ederiz, hem de Nissan'ımıza atlayıp (bakkalların yerini aldığından şikayet ettiğimiz) süpermarketlere gideriz.

Yalman ayrıca Türk İslâmı'ndaki özgürlük kavramını da irdeler. 1820'lerde Osmanlı donanmasında görev yapan İngiliz subay Sir Adolphus Slade, şöyle yazmıştır: "Şimdiye kadar Osmanlılar, Hıristiyan ulusların uğrunda uzun süre mücadele ettiği özgürlüğün en değerli imtiyazlarını olabildiğince yaşamışlardır". Osmanlı insanı, çok az toprak vergisi vermiş, öşür vermemiş, pasaporta ihtiyacı olmamış ve gümrüklerle ya da polisle karşılaşmamıştır: "Osmanlı insanı, en düşük düzeyden paşa düzeyine çıkabilecek özgürlüğe sahiptir". Slade, 'en uçuk isteklerin gerçekleştirilmesi kapasitesi' olarak gördüğü bu özgürlüğü, Fransız Devrimi'nin kazanımlarıyla ve zımnen de Batı ile karşılaştırır (alıntı, Yalman 2001: 271).

Yalman'ın da dediği gibi özgürlük kavramı, eşitlik kavramıyla irtibatlıdır: "İslâm'ın yüksek idealleri, İslâm'da imtiyazlı insanların olmadığı, yani kişinin değerinin onun ahlakî davra-

nışına, niyetlerine ve imanına dayandığı ilkesi etrafında yükselir. Bu belki insana cennetin kapılarını açabilir, ama bu dünyada da tüm inanan Müslümanlara (Allah'ın iradesine teslim olanlar) toplumda yükselme şansı tanınmalıdır. İşte İslâm'ın Amerika'daki siyahi Müslümanlara ve dünyanın diğer yerlerindeki mazlumlara vaadi budur" (Yalman 2001: 271). Ayrıca birçok başka pratik uygulamalar da bulunmaktadır. Örneğin bir köleyi Müslüman yapabilirsiniz, ama bir Müslümanı köle yapamazsınız. Yine mesela daha yeni ihtida etmiş birisi -Arnavut dervişlerin durumunda olduğu gibi- padişahlık makamı hariç ülkedeki en yüksek makama yükselebilir.

Batı'daki en rahatsız edici efsanelerden birisi de 'Yahudi-Hıristiyan' medeniyetinin değerlerinin genel olarak Doğu'nun ve özel olarak da İslâm'ın değerlerinden farklı olduğu düşüncesidir. Fakat İslâm'ın kökleri ile Yahudilik ve Hıristiyanlığın kökleri aynıdır ve değerlerinin birçoğu da ortaktır. Dinî ideoloji düzeyinden bakarsak, Yalman'a göre sadece eşitlik (ve sevgi) ve özgürlük değil, aynı zamanda bireye karşı endişe duyma İslâm'ın ahlakî özellikleri arasında yer alır. Yalman bireye karşı sorumluluk duyma konusu ile ilgili olarak İslâm dünyasının 'uygun' bir kültür oluşturduğunu belirtir. Adına *Ala Turka* adını verdiği bu kültürde "insanlar daima birbirleriyle irtibatlıdır". Batı'daki *Ala Franga* tarzı ilişkilerde insanlar arasındaki ilişkiler soğuk, uzak, şık, resmi iken "Doğu'da bu ilişkiler senli benli, rahatsız edici derecede gayri resmi ve teklifsizdir" (Yalman 2001: 273).

Yalman'a göre "büyük şehid Hallac-ı Mansur'dan beri tüm Sufiler, bireyin kutsallığını vurgulamışlardır" (2001: 278). Ama hemen belirtelim ki, burada kastedilen bireydir, bireycilik değil. Sufiler, 'otoritelerin' resmi öğretilerine karşı daima bireyi korumuşlardır. Öte yandan, tüketimci-kapitalist bir or-

tamda ekonomik çıkarlar peşinde koşmak anlamındaki bireycilik ise İslâm alimleri tarafından kabul görmemiştir; onların Batı'ya duydukları antipatinin temelinde belki de amaçlardaki bu farklılık yatmaktadır. Şunu da ifade edelim ki, burada kitlelerin kendi durumlarını iyileştirme amaçlarıyla bu noktanın çelişmediğini söylemek istemiyorum; tıpkı zenginlere ilişkin Hıristiyan teolojisinin bu dine inanan insanların ekseriyetinin bu konudaki amaçlarından farklı olması gibi. Fakat öte yandan İslâm'daki bir ideolojik unsur da sadece hayatı ve kendini kontrol etmeyi vurgular. Ayetullah Humeyni İran'a döndüğünde sade ve mütevazi bir hayat sürerek halk üzerinde büyük bir etki bırakmıştır; Humeyni'nin akşamları sadece bir parça ekmek ve biraz yoğurt ile karnını doyurduğu ifade edilmiştir. Yalman, büyük ve ihtiraslı bir toprak ağasının şöyle dediğini aktarır: "Ben yaşlı bir insanım, ihtiyaçlarım azdır; yaşamak için bana bir parça ekmek ve biraz peynir yeterlidir" (2001: 274). Sadelik, yardımseverlik, sevgi ve özgürlük değerleri hem İslâm'da, hem de Hıristiyanlık'ta mevcuttur. Olumlu ya da olumsuz değerlerin tekeli, bu dinlerin hiçbirisinde değildir.

Şimdiye kadar İslâm'ın yüzyıllar boyunca Avrupa üzerinde bıraktığı entelektüel, teknik ve siyasî etkileri özetlemeye çalıştım. İslâm medeniyeti, Hollandalı Pim Fortuyn'un iddia ettiği gibi 'gerici bir medeniyet' değildir; zira tüm medeniyetlerde gerici yönler bulunabilir. Bazılarına göre dinin dünyevî işlerde hiçbir rolü yoktur ve cihadın arkasındaki gerçek neden de ekonomik ya da siyasîdir. Bu ihtimal her zaman vardır, ama onları bu boyutlara indirgemek ve hem dinî alanda, hem de siyasî alanda birçok kişiyi böylesine aşikâr ve böylesine tutarlı bir biçimde motive eden ideolojik etkeni görmemek mümkün değildir.

Yakın Doğu'dan Avrupa'ya gelen bu Müslüman hareketi, daha önce Asya'dan Avrupa'ya akın eden kabile hareketlerinin bir devamı olarak görülebilir. McNeil, Orta Asya'nın kurak topraklarından Avrupa'ya akın eden bu kabile hareketlerini *Europe's Steppe Frontier* adlı eserinde tasvir etmiştir. Belki de bir dereceye kadar böyle bakılabilir. Ama bu eski hareketlerle Avrupa'ya gelenler farklı bir tarzda Avrupa'ya entegre olmuşlardır. Bu insanların yazılı bir dünya diniyle ideolojik bağlantıları yoktu. Bu açıdan bakıldığında, İslâm'ın Avrupa'ya gelişi, daha çok Yahudilik ve Hıristiyanlığın Avrupa'ya gelişine benzemektedir, zira Yahudiler ve Hıristiyanlar Avrupa'ya geldiklerinde önceki rejimlere entegre olmak yerine onlarla çatışmış ve onları dönüştürmüşlerdir. Dolayısıyla, İslâın'ın Avrupa'ya gelişi hareketi, salt etnik faktörlerle açıklanabilecek birşey olmayıp bunda çağdaş sekülaristlerin kabul etmek istemedikleri dinî-ideolojik bir boyut bulunmaktadır. Salt inançsızlığımız ya da şüphemizden dolayı din, içinde yaşadığımız ülkenin, yani Avrupa'nın ve dünyanın ciddiye alınması gereken son derece önemli bir unsurudur. İslâm hiçbir zaman Öteki, yani Doğu olmamış, tam tersine her zaman Avrupalıların hayatının bir parçası olmuştur. Sadece geçmişte değil, günümüzde de İslâm, Akdeniz'de, Balkanlar'da, Kıbrıs'ta ve Rusya'da hayatımızın bir parçası olarak varlığını devam ettirmektedir. İslâm'ın önemini takdir etmeli ve aramızdaki ilişkiyi, onun üzerimizdeki etkisinde antipati duyacağımız ölçüde güçlü bir dinî unsur bulunsa da kabul etmeliyiz.

Günümüz Avrupasında Göç

İslâm'ın eski dönemlerde Avrupa üzerinde bıraktığı etki, İspanya ve Akdeniz'in yeniden fethi, 'Avrupa'nın hasta adamı' Osmanlı İmparatorluğunun çökmesi ve Moğolların Orta As-

ya'ya geri dönmesiyle büyük oranda silinmiştir. Batı Avrupa'ya küçük aına daimi bir Müslüman göçü -esirler, denizciler, tüccarlar ve elçilerin dışında- her zaman varlığını korumuştur. Bu göç, sömürge idaresinin Müslüman ülkelere yayılmasıyla artmıştır. Londra'da ilk Hint pastanesini açan bir Müslüman -Dean Mahomed (1759-1851)- idi. Ondan uzun süre önce, muhtemelen 1600'lü yıllarda Doğu Londra'da bir Hint varlığı mevcuttu. Aynı zamanda İngiliz İmparatorluğundan da küçük bir meslekî göç olmuştur. Britanya'da Kur'ân üzerine yemin eden ilk avukat bunu 1850 yılında yapmıştır. İlk cami, 1895 yılında Woking'de Afganistan Emiri'nin yardımlarıyla açılmıştır.

Sömürge topraklarından da İngiltere'ye bazı insanlar gelmiştir, ama Müslüman göçmenlerin Avrupa'ya asıl akını, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeleri bağımsız hale geldiğinde İngiltere'ye olmuştur. Dolayısıyla, göç akını aslında sömürge sonrası döneme ait bir fenomendir. İngiltere'ye olan bu göç akını daha sonra Avrupa'ya, özellikle de Batı Avrupa'ya kaymıştır. Bugün Avrupa Birliği, nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkiye, Kıbrıs ve Arnavutluk gibi ülkeleri içine almayı düşünmektedir. Ne var ki, son yıllarda iş gücü sıkıntısı çeken Avrupa'ya büyük bir Müslüman göçü başlamıştır. Bunu kabaca Yakın Doğu yemeklerinin artan etkisinde görebiliriz. Bugün siyasî ya da ekonomik mülteci olarak gelen çok sayıda göçmenden dolayı Kıbrıs, Yunan, Türk, Lübnan, Afrika ve İran yemeklerini sunan lokantaları tüm şehirlerimizde görebiliriz. Fransa'da göçmen sayısındaki artış, "Fransa'nın kuskus tarafından fethi" olarak adlandırılmıştır. Bu yemekler arasında özellikle dikkati çeken mangalda şiş kebabın Türkler tarafından savaş meydanlarında icat edildiği söylenmiştir. Fakat Türkler ondördüncü yüzyıldan itibaren bir saray mutfağı da geliştirmişlerdir; bu mutfak esas itibariyle yedinci yüzyıldaki İran Sasani hanedanlığının mutfağına dayanır; daha sonraları

burada ortayan çıkan bir mutfak kültürü ise Batı Avrupa'da kök salmıştır.

Ülkeler bu göçe ilişkin çoğulculuktan asimilasyona kadar uzanan değişik tutumlar takınmışlardır. Örneğin çoğulcu ülkeler, asimilasyoncu ülkeler gibi entegrasyonda ısrar etmemiş, bunun yerine çokkültürcülüğe izin vermişlerdir. Çoğulcu ülkeleri Hollanda ve Almanya temsil ederken, asimilasyoncu ülkelere örnek olarak Fransa gösterilebilir. Cumhuriyetçi geleneğe sahip Fransa, tüm vatandaşlarının temel seküler geleneklere uyum sağlamalarında ısrar etmiştir. Bu nedenledir ki, Fransa'da okullarda başörtüsü takmak büyük ihtilaflara yol açarken Hollanda'da başörtüsü genelde ya görmezden gelinmiş ya da dinî özgürlüğün bir gereği olarak kabul edilmiştir. Pragmatik İngiltere'de ise başörtüsüne ancak okulun renklerini taşıyorsa izin verilmiştir (Rath et al. 2001: 4).

Bu ülkelerdeki farklı politikalara rağmen benzer sorular tüm kıtada sorulmaya başlanmıştır. Bu sorular genelde ibadet yerleri (ve bazı yerlerde bunların finansmanı), okullar, dinî eğitimin dili (Kur'ân'ın dili Arapça'dır), helal et, erkeklerin sünnet edilmesi, dinî bayramlar ve kısacası İslâm hukukunun uygulanması ile ilgili sorulardır. Asimilasyoncu olsun ya da olmasın her toplum, göçmen toplulukları tarafından bu sorunlara çözüm bulmaya zorlanmaktadır, zira göçmen statüsünün doğası gereği, Müslümanlar inançlarını ve ilişkilerini vurgulamak ihtiyacını hissetmektedirler. İslâmî devletlerle kurulan uluslararası ilişkiler, İslâmî kurumların korunması ve yaygınlaştırılmasına yardımcı olmuştur. Bu arada göçmenler de seküler olduğu iddia edilen ama haftalık ve yıllık Hıristiyan bayramlarının kutlandığı ve okullarda belli bir Hıristiyanlık anlayışının okutulmasına izin verildiği bir ortamda İslâmî kimliklerinin daha çok bilincine varmaktadırlar. İlk başlarda hem

göçmen alan ülkeler, hem de göçmenler bunun 'geçici bir durum' olduğunu ve göçmenlerin eninde sonunda ülkelerine döneceğine inandıkları için münasebetlerini hep bunu göz önünde tutarak yürütmüşlerdir. Ancak bu durumun geçici değil de kalıcı olduğu anlaşıldığında ilişkilerin rengi de değişmiştir. Bu ilişkiler, Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* adlı kitabının yayınlanması, Amerika'nın Libya'yı bombalaması ve elbette Filistin'de devam eden durum nedeniyle iyice politize olmuştur. Kaçınılmaz olarak radikal yönü de bulunan bu politizasyon, Bin Ladin'in gelmesini beklememiştir. Şimdi de tek tek ülkelerde olayların nasıl geliştiğine bakalım.

Fransa'ya, çoğu onun önceki sömürgelerinden olmak üzere Kuzey ve Batı Afrika'dan yaklaşık altı milyon göçmen gelmiştir. Öte yandan, Almanya, Türkiye'den şartlı olarak iki milyon 'misafir işçi' almışken Britanya, eski sömürgesi olan Hint altkıtasından aynı sayıda Müslümanı kabul etmiştir. Bu rakamlarla ilgili sorunlar bulunmaktadır, zira değişik kaynaklar değişik rakamlar vermektedir; en iyi ihtimalle bu rakamlar Müslüman ülkelerden gelenleri kapsamaktadır. Ama aslında birçok kişi Müslümanlığı göçmen olduktan sonra yaşamaya başlamıştır, zira İslâm ve camiye gitme, onların yeni kimliğinin bir parçası olmuştur[18]. Fransa'da bu, 1973 yılındaki petrol bunalımından dolayı alınan önlemlerin bir sonucu olan Müslümanların 'yerleşikleştirilmesi' uygulamasının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır; bu ise birçok Kuzey Afrikalı'nın artık kendisini geçici görmeyip bulunduğu ülkede kalıcı bir yer istemesine neden olmuştur.

Yeni Müslümanların hepsi mülteci olarak gelmiş ve çoğu zaman da bulunduğu ülke vatandaşlarının artık yapmak istemedi-

18. Kepel 1991: 113, 'la naissance de l'Islam en France' hakkında.

ği işleri üstlenmişlerdir. Böylece kıtanın dinî haritası kökten değişmiştir. Camiler, İslâmî okullar ve merkezler artık büyük şehirlerin bir parçası haline gelmiştir, zira Müslümanlar, Hıristiyan bir ortamda kendi dinî kimliklerini muhafaza etmek istemektedirler. Müslümanların göçmen olarak gittikleri ülkelerin okulları, görünüşte hiçbir din ya da mezhebe bağlı olmasalar bile aslında geniş anlamda düşünüldüğünde bunların Hıristiyan oldukları görülür. Noel, Paskalya, Azizler ve diğerleri gibi kutlanan tüm bayramlar ve çalışma düzeni ile tatilleri etkileyen Hıristiyan haftası gibi etkinlikler, Hıristiyanlık dinine dayanmaktadır. Böyle bir dünyada Müslümanlar, kimliklerini ve inançlarını muhafaza etmek için mücadele etmek zorundadırlar.

Müslümanların Avrupa'daki mevcut durumunu şu anda özetlemek bile imkânsızdır, ama bunun için iki ülkede neler olup bittiğini örneklemeye çalışacağız. Bu ülkelerden birincisi, söz konusu etkiyi diğerlerinden daha çok hisseden Fransa, diğeri ise daha az etkilenen İtalya'dır. Fransa'da tıpkı Avrupa'nın çoğunda olduğu gibi Müslümanlar arasındaki bölünme belirgin olup kısmen milliyet (ya da etnik köken), kısmen de mezheplerinden dolayı farklı camilere devam etmektedirler. En büyük bölünme elbette Sünniler ile Şiiler arasındadır. Avrupa'daki İslâmî yapılanma Afganistan'dakine benzemektedir. Bu ülkede 1978 yılında Kabil'de 'bağımsız' bir Marksist hükümetin kurulmasından sonra altı parti ortaya çıkmıştır; bu partilerden ikisi Sufilerin, ikisi din adamlarının ve ikisi de talebelerin (Taliban) kontrolündeydi (Edward 2003). Benzer bir yapılanma Fransa'da da mevcuttur; fakat orada başka önemli bir İslâmî yapılanma da bulunmaktadır; bu hareket, içinde Suudi destekli Vahhabileri ve radikalleri de barındıran ultra-ortodoks Selefi hareketidir. Küçük gruplar halinde organize olan bu mezhep, Fransa'da son yıllarda özellikle gençler arasında büyümeye başlamıştır.

Selefilere muhalif olan gruplardan birinin adı Müslüman Kardeşler'dir; bu grup, 1928 yılında Mısır'da kurulmuş olup Sünni mezhebinin ıslahını amaçlamasına karşın içinde radikal eğilimleri barındırmaktadır. Yine Selefilere muhalif olan bir başka grup ise Sufilerdir. Sufiliğin tarihi sekizinci yüzyıla kadar geri gitmektedir; bunların amacı mistik, sade bir hayat sürmektir. Sufilerin içinden bir grubun adı Lübnan'da 1970'li yıllarda ortaya çıkan ve Suriye'nin güçlü desteğine sahip olan Habaç grubudur. Bunlar, Fransa'daki diğer İslâmî gruplara, özellikle de Selefilere karşı oldukça aktif rol oynamışlar ve hususen gençleri kendilerine bağlamaya çalışmışlardır. Dördüncü bir grup ise 1920'li yıllarda Hindistan'da ortaya çıkan Tebliğ grubudur; bunların amacı İslâmı tebliğ etmektir.

Bu grupların ekseriyeti arasında yoğun bir husumet ve şiddet mevcuttur. Sufiler, Vahhabileri 'sapık' olarak nitelendirirken Sünniler de Şiilere karşı benzer bir tutum içerisindedirler. Yine bu grupların çoğunda radikal İslâmcılar vardır ve bunlar gayrimüslimlere karşı, özellikle de Yahudilere karşı eylemde bulunmuşlardır. Fakat Fransa'daki Müslümanların ekseriyeti herhangi bir gruba bağlı değildir ve hiçbir camiye de devam etmezler; bunlar bir dereceye kadar Cumhuriyet'le entegre olmuşlardır[19].

Bu farklılaşmanın bir kısmı kendisini ibadet yerlerinde izhar etmiştir. Fransa'daki en önemli Müslüman ibadet yeri, 1920'li yıllarda kurulan Paris'teki Büyük Cami'dir. Fransa, bu caminin kurulduğu yıllarda Kuzey Afrika ve Yakın Doğu'daki ilgisinden dolayı kendisini 'Müslüman bir güç' olarak görüyordu. Bu caminin yönetiminde ortaya çıkan kısa bir karışıklıktan sonra (Müslümanların çoğunun geldiği ülke olan) Cezayir hü-

19. Bkz. *Le Nouvel Observateur*, 8 Ocak 2003, 'Musulmans en France: le defi islamiste'.

kümeti, 1982 yılında caminin yönetimini devralmıştır. Bu merkezî camiyle irtibatlı olan başka birçok ibadet yerleri de açılmıştır. Bir başka önemli Müslüman topluluğu ise Belleville İslâm Kültür Birliği'dir. Bu topluluğun yönetiminde Stalingrad Camii (bu cami komünist bir mahalde) bulunmaktadır. Yine Hindistan kaynaklı olan ama dünya çapındaki tebliğ ve irşat faaliyetleriyle dikkati çeken Tebliğ Cemaati'ne bağlı İman ve İbadet grubu bulunmaktadır.

1987 yılına gelindiğinde Fransa'daki cami ve ibadet yeri sayısı 1000'i aşmıştır. Yine 600'den fazla İslâm topluluğu kayıtlarda mevcuttur ve ayrıca Paris'te bir müezzin, yerel radyoda her gün ezan okumaktadır. 1970'li yılların başından bu yana bu alanda muazzam bir büyüme görülmektedir; bu dönemde fabrikalarda ve başka yerlerde, örneğin daha önce komünist işçi sınıfının kalesi olan Billancourt'taki Renault fabrikasında bile mescit ve camiler açılmıştır. Bu gelişme de İslâm ülkelerinden gelen göçmenlerin artık kendilerini Fransa'da kalıcı olarak gördüklerinin bir delili olarak görülmüştür (Kepel 1991: 11).

Fransız hükümeti, son zamanlarda tıpkı daha önce Katolik, Yahudi ve Protestanlarla yaptığı gibi bütün Müslüman gruplarla devlet arasında ortak bir iletişim noktası tesis etmek üzere merkezi bir Müslüman konseyi organize etmek amacıyla büyük çaba harcamıştır. Böyle bir oluşum Aralık 2002'de Cezayir destekli Paris Camii imamının başkanlığında 'Le Conseil Français du Culte Musulman' adıyla ortaya çıkmıştır; oluşumun iki başkan yardımcılıklarını ise Müslüman Kardeşlerin desteklediği UOIF (*Union des Organisations Islâmiques de France*) adlı kuruluştan bir kişi ve Fas destekli FNMF (*Federation Nationale des Musulmans de France*) adlı kuruluştan da başka bir kişi üstlenmiştir. Organizasyonun genel sekreterliğini Comite de Coordination des Musulmans Turcs de France adlı kuruluş ya-

parken Afrikalı Müslümanlar Birliği adlı kuruluş onun uluslararası ilişkilerini ve Lyons Camii imamı ise parasal işlerini yürütmeyi üstlerine almışlardır. Bu kuruluşta beş büyük camiden temsilciler yer almakta ve çeşitli federasyonlar için de onyedi görev ayrılmıştır. Sadece bazı genç Müslümanlar bu kuruluşun dışında kalmayı yeğlemiştir.

Bu göçmenlerle ilgili konuşulan konuların başında onların entegrasyonu meselesi gelmektedir. Göçmenler sahiden Fransız, Hollandalı, İngiliz ya da Alman olabildiler mi? Bu sorudan ne kastedildiğini kestirmek her zaman mümkün değildir. Bazı göçmenler bulundukları ülkenin dilini bile öğrenmemişlerdir, ama bu geçici bir durumdur. Bazı Pakistanlı göçmenler, İngiliz kriket takımını desteklemek yerine kendi ülkelerinin takımını desteklemektedirler. Bu da geçici bir durumdur, zira kısa süre sonra bunlar yeni ülkelerinin takımında oynayacaklardır. İslâm dini bu göçmenler için bir alamet-i farikadır ve bu nedenle de tıpkı Yahudiler gibi çoğu Müslüman, dinini korumaya devam edecektir. Fakat yine Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi bazı Müslümanlar da seküler inançsızlığı seçecek ya da dine kayıtsız kalacaklardır. Her halükârda İslâm dini, bir farklılaşma zemini olmayı sürdürecektir, zira İslâm'a inananlar kilise yerine camiye gitmeyi sürdürecekler (gittikçe artan bir sayıda), birçok kadın başını örtmeye devam edecek ve helal et arayışını bırakmayacaklardır. Bu ve benzeri uygulamalar Yahudiler, Sihler ve başka dinlerden olanlar tarafından uzun süreden beri hoşgörü ile karşılanmıştır. Fakat Fransız nüfusunun yüzde 10'unu oluşturan bu Müslüman göçmenlerin Fransız toplumuna entegrasyonunun nasıl sağlanacağı sorusu da ortada durmaktadır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu göçmenleri siyasî sisteme intibak ettirmek üzere genel bir Müslüman konseyi kurulması kararlaştırılmıştır. Ama şunu da belirtmeliyiz ki, tüm 'ulusal', yani Hıristiyanî bayramlar, diğer dinlerin

bayramlarını da içerecek biçimde değiştirilebilecek midir? Buna benzer bir uygulama, şimdiden bazı okullarda uygulamaya geçirilmiş bulunmaktadır. Fakat bu uygulama tüm ülkeye yayılabilecek midir? Müslümanları (ve diğer azınlıkları) gurbet havasından kurtarıp kendilerini evde hissetmelerini sağlayacak 'çok-kültürlülük' gibi bir anlayışın bu doğrultuda yol alacağını söylemek yanlış olmaz.

Çağdaş Müslüman göçmenlerin Batı Avrupa için oluşturduğu sorunu en aşikâr biçimiyle Fransa'da, özellikle de 'başörtüsü bunalımı' örneğinde görmek mümkündür. Devlet bu konuda asimilasyonda ısrar mı etmeli, yani dini açıkça işaret eden başörtüsünü yasaklamalı mı yoksa çok-kültürcü bir yaklaşım mı benimsemelidir? Bu konuda geleneksel cumhuriyetçi çizgi seküler asimilasyonu talep ederken, özellikle sol eğilimli olanlar, başörtülü kız öğrencilerin okullardan atılmasında ısrar etmemektedirler. Bu tartışmalarda öne çıkan noktalardan biri de çoğu kimseye göre 'peçe'nin (aslında başörtüsünün) Müslüman kadınları ikinci sınıf konumunda göstermesi ve bu nedenle anayasanın ruhuna iki kere aykırı olmasıdır. Fakat Fransızların çoğunluğu başörtüsüne karşı çıksa da sosyalist Jospin hükümeti ve Devlet Konseyi bu konuda birçok ödün vermiştir; bu ödünler bile daha radikal olan Müslümanları tatmin etmemiştir.

Aslında zaten asimilasyon konusunda epeyce mesafe alınmış görünmektedir; bunun büyük kısmı ikinci kuşak göçmenlerin eğitimden geçmesiyle mümkün olmuştur. Fakat okulların kendilerinde de güçlükler bulunmaktadır. Zira kişinin kimliğinin oluştuğu yer ve başörtüsü takan bir kız öğrenciyi diğer sınıf arkadaşlarından ayıran yerler de okullardır. Birçok Fransız 'laik' geleneğe, yani kilise ile devletin birbirinden ayrılması geleneğine bağlıdır. Fransa'da laiklik, ulusal olarak ancak devrim-

den sonra, 1905 yılında ilan edilmiştir. Fakat zaten cumhuriyetçilik kilise-devlet ayırımını, yani farklı dinlere mensup tüm vatandaşlarına benzer fırsatlar vermeyi hep vurgulamıştır. Katolik Kilisesi, bazı seküler konularda bile birçok vatandaş için önemini korumaya devam etmiştir; yine de Müslüman kadınların başörtüsü takması cumhuriyetin birliğine bir tehdit olarak algılanmıştır; tıpkı 1970'li yıllarda etnitisitenin tanınmasının (Chevenement için Korsikalıların özerklik istekleri böyle bir tehdit idi) böyle algılanması gibi. Dolayısıyla, 'başörtüsü savaşı' aslında sadece Müslümanların entegrasyonu sorunu değil, bizatihi cumhuriyetin mahiyetine ilişkin bir sorundur. Bu sorun, kuzey Fransa'da bulunan Creil'deki bir kolejin müdürünün başörtüsü taktıkları için üç Müslüman kızı evine göndermesiyle gün ışığına çıkmıştır. Okulun müdürü daha sonra sorunu çözmek için uğraştıysa da duyarlı örgütlerin işin içine karışmasıyla sorun içinden çıkılmaz hale gelmiştir.

'Başörtüsü savaşı' tarihinin dışında daha genel bir sorun bulunmaktadır ki, bu da birlikte yaşamanın karşıtı olan asimilasyon sorunudur; bu sorun hayat ve ölüm, miras ve kimlik gibi konulara ilişkin kendine has görüşü olan bir dine mensup insanlar düşünüldüğü zaman pek de çözüleceğe benzemiyor; zira Avrupa bu insanların 'Hıristiyan' gibi davranmaları dışında bir çözüme yanaşmamaktadır. Fransa'da İslâmın millî meseleler üzerindeki doğrudan etkisi İngiltere'dekinden fazladır. Bir zamanlar komünistlerin kalesi olan Renault'nun Billancourt'taki üretim fabrikası çok sayıda Müslüman göçmeni işe almış ve bunun sonucunda fabrikada cami ve mescitler açılmıştır. Hatta bazıları bu fabrikada 1982 yılında meydana gelen grevi bu olaya bağlamıştır. Gerçekten de daha sonra işçi sendikalarının kazandıkları zaferi toplu namazlarla kutlamaları, bu insanların İslâm'ı emekle ilgili sorunlarının çözümünde güçlü bir faktör olarak gördüklerini gösterir. Bu olay da göstermiştir

ki, işverenler artık göçmenleri uysal birer işçi olarak görmemekte ve Müslüman işçiler de tıpkı başka işçiler gibi haklarını aramaktadırlar. Bu göçmenler, güvenlerini kısmen İslâm'dan, daha doğrusu gurbette yeniden doğan İslâm'dan almışlardır.

Almanya gibi diğer Avrupa ülkelerinin kendine has vatandaşlık modelleri olmasına karşın dinin kamusal alanda kendini göstermesiyle ilgili sorunlar burada da mevcuttur. Örneğin bu sorunların kaynaklarından biri de Hıristiyan kilisesinin yasakladığı ama İslâm hukukunun izin verdiği çok-eşliliktir (Goody 1983). Yine de bu tür uygulamalar Avrupalıların baskısı altında şekil değiştirmektedir. Almanya, daha onsekizinci yüzyılda değişik muharebelerde esir aldığı bazı Türk askerlerini ve Polonyalı Tatarları çalıştırmıştır (Sen 2002: 11). Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ise Kaiser'in Doğu Politikası, Yakın Doğu ile olan temasın artmasına neden olmuştur. Ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1922 yılında kurucuları arasında genelde öğrenci ve tüccarların bulunduğu Islamische Gemeinde Berlin kurulmuştur. Ayrıca Berlin'de ilk cami de açılmıştır bu dönemde; bugün ise yaklaşık 2200 ibadethaneden bahsedilmektedir. 2000 yılından itibaren Almanya'da yaşayan Türkler'e vatandaşlık hakkı verilmesiyle Müslümanlar, tıpkı 1548 yılında devletin Katolik ve Protestanlarla yaptığı anlaşmayla - ki onların bu hakkı mevcut anayasada korunmuştur- onlara devlet yardımı vermesi gibi devlet yardımı almaya hak kazanmışlardır. İslâm böylece daha zengin ve güçlü bir kurum haline gelecektir.

Avrupa'daki İslâm ile ilgili ilginç özelliklerden birisinin, bizatihi göçmenlik statüsünün daha büyük İslâmlaşmaya yol açtığını belirtmiştik; bu İslâmlaşma, köktenci bir İslâmlaşma değildir, ama içinde bazı radikal unsurlar da barındırmaktadır. Hem Almanya'da, hem de Fransa'da Müslümanlar arasında git-

tikçe daha fazla görülen 'İslâm talebi', aslında Türklere ilk başlarda vatandaşlık hakkı verilmemesinin ve Fransız vatandaşlığı verilen göçmenlerden İslâm hukukundan vazgeçip Medeni Hukuku (*Code Civil*) benimsemelerini istemelerinin bir sonucudur (Leveau ve Mohsen-Finan 2001: 12). Bu elbette İslâm'ın Avrupa'da yeniden doğuşunda etkili olmuştur ama onu çok da olumsuz görmemek gerekir. Göçmenlik ayrıca bu insanların İslâm'ın olumlu özelliklerinin ve kendi geleneklerinin farkına varmalarını sağlamıştır. Bunda hem gurur, hem de algılanmış ayrımcılığa tepki bulunmaktadır.

Örneğin Tietze, dışlanmış ve işsiz bir genç için ibadetle geçirilen zamanın ve ibadethanelere devam etmenin geri kalmış varoşlarda geçirilen zaman ve mekâna ne kadar anlam yüklediğini göstermiştir (Tietze 2001). Almanya'da Türkler, yerel halkla daha yakın ilişki içerisine girmiş olmalarına karşın yine de ayrımcılığa uğradıkları için tıpkı Fransa'dakiler gibi İslâm'a sarılmaktadırlar.

Avrupa'da Müslümanlık bilinci, İranlıların Şah'a karşı ayaklanıp orada Şeriat ile yönetilen bir devlet kurmalarıyla yoğun bir biçimde artmıştır. 'İran Devrimi' olarak adlandırılan bu rejim değişikliği, Kur'ân'a dayalı siyasetin dinamikliğini göstermiş ve Müslüman Doğu'nun egemen, küreselci ve Hıristiyan Batı'yı kısmen dengelediğini gören Müslümanlara güven telkin etmiştir. Kepel (1991: 18) İran Devrimi konusunda şunları yazmıştır: "Müslümanlar için İran Devrimi, büyük bir heyecan kaynağı olmuş ve Batı'da kendi dinlerinin hor görüldüğünü düşünen birçok Müslümanın kendi dinleriyle gurur duymalarına neden olmuştur". Bu dönem, Arap ülkelerinden gelen petrol dolarlarının İslâmî kurum ve kuruluşlara aktığı ve İslâmî bilincin yoğun bir biçimde arttığı bir dönemdir; hatta bu dönemde 1989 yılı 'Müslüman yılı' olarak ilan edilmiştir (Kaltan-

bach ve Tribalat 2002: 188). Okullarda bu savaş, başörtüsü savaşı olarak kendini göstermiştir bu dönemde. Kaltanbach ve Tribalat bazen buna peçe de demektedirler (örneğin 6. bölümün başlığında olduğu gibi: 'Le voile et la requblique') ama o hiçbir zaman peçe değildi. Ne var ki bazı okullar, başörtüsü takmayı, cumhuriyetin okullarda dinin yer almaması prensibine bir tehdit olarak görmüşlerdir. Başörtüsü takma isteği, aniden Türkiye, Cezayir, İngiltere ve tüm Avrupa'da kendini göstermiştir. Bazıları bu olayı sadece 'hümanistik' eğitime değil, aynı zamanda iç barışa yönelik bir tehdit olarak görmüşlerdir. Onlara göre başörtüsü takma isteği, sadece entegre olmayı reddetmeyi değil, aynı zamanda 'terörist' amaçlara bağlılığı da simgelemekteydi. Bu dönemde Hollanda'da bir Avrupalı Müslümanlar toplantısı yapılmış ve burada Müslümanlara yasal bir statü kazandırılması amaçlanmıştır. Bu amaç yavaş yavaş gerçekleşmektedir.

Biz genelde İslâmcı fikirlerin büyük kentlerin camilerinde görev yapan bir avuç sakallı din adamı tarafından yayıldığını düşünürüz. Fakat dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi radikal İslâm artık mahallede ya da evde hemen her köşede açılan internet kafelerde fikirlerini yaymaktadır. Kaltanbach ve Tribalat, 'internette İslâm' konusuna ayrı bir bölüm ayırmış ve İslâmî propaganda yapan çeşitli web sitelerinin listesini yayınlamışlardır. Bu sitelerin en önemlisi de uluslararası bir kitleye hitap eden ve Bosna, Çeçenistan ve başka yerlerden savaşçıları bir araya toplayan Cenova İslâm Merkezi adlı sitedir. Benzer bir biçimde, Khosrokhavar da *Les Nouveaux Martyrs d'Allah* (2002) adlı eserinde radikal İslâmcı görüşlerin diasporaya duyurulmasında internetin rolüne vurgu yapmıştır. Ona göre internet, 'sanal' özelliğinden dolayı mesajın radikallik derecesini arttırmaktadır (2002: 324; 'neo-umma transnationale' adlı bölüm), zira internet, fikirleri bağlamından kopararak oyun (yıl-

dız savaşları) ile gerçekliğin sınırını birbirine karıştırmaya müsait bir ortamdır.

Müslümanların İtalya'da yakın zamanlarda yeniden ortaya çıkışını Allievi ve Dassento, *Ilritorno dell' Islam: i musulmani in Italia* (1993) adlı eserlerinde işlemişlerdir. Bu yeniden çıkıştır, zira 'Sarasenlerin' Sicilya'ya ilk olarak 652 yılında gelmeleriyle İslâm, İtalya'ya yerleşmeye başlamıştır. O dönemde başkent Palermo, Norman döneminde yaşayan bir Arap seyyah olan İbn Havkal tarafında 'üç yüz caminin bulunduğu şehir' olarak tavsif edilmiştir. İşgalden sonra İslâm'ın hakimiyeti yaklaşık 156 yıl sürmüş, fakat İslâm'ın etkisi Norman döneminde, özellikle de II. Frederick zamanında devam etmiştir.

İslâm, Bari Emirliği vasıtasıyla ülkenin içlerine doğru Fransa'dan gelen bir grup Müslüman'ın yaşadığı kuzeydeki Aosta Vadisi'ne kadar yayılmıştır. Hatta onsekizinci yüzyıla kadar Cenova, Livorno ve Napoli gibi şehirlerde camiler, özellikle de 'köle camileri' olduğundan bahsedilmektedir.

Tabii İtalya coğrafi olarak her zaman İslâm dünyasına yakın olmuş ve Venedik şehri de Türk başkenti İstanbul ve Akdeniz'in güney kıyılarında bulunan diğer liman kentleriyle daimi bir ticari faaliyet yürütmüştür. Fakat modern dönemde İtalya, o bölgede sömürge elde etmek amacıyla çok da fazla çaba harcamamış olmasına karşın yine de 1885 yılında Eritre'yi, 1889 yılında Somali'yi ve 1895 yılında ise Habeşistan'ı işgal etmiştir. İtalya ayrıca 1911 yılında o dönemde hâlâ Osmanlı egemenliğinde olan Libya'yı (Trablusgarb) da işgal etmiştir. Bunu Mussolini'nin ülkeyi 'büyük bir İslâm gücü' haline getirerek Akdeniz'i 'kendi denizleri' yapmak gibi büyük emperyal ihtirasları izlemiştir. Britanya ve Fransa gibi diğer yayılmacı ülkelerdeki durumun aksine Mussolini'nin bu maceraları, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeye büyük bir Müslüman göçmen akını-

na neden olmamıştır. Bununla beraber, o dönemden bu yana İtalya'nın daha önce işgal ettiği Arnavutluk ve Somali'den bazı göçmenler İtalya'ya gelmiştir. Ama İtalya'ya asıl Müslüman akını Fas, Tunus ve eski Yugoslavya'dan gelmiştir. Fas'tan muhtemelen 96,000, Tunus'tan 50,000, eski Yugoslavya'dan ise yaklaşık 45,000 göçmen akın etmiştir. Son yıllarda açılan cami ve mescitlerin sayısındaki artış, göçün bayağı hızlı olduğunu göstermektedir. 1970 yılından önce sadece bir cami vardı ve o da Roma'da idi. Fakat 1994 yılına gelindiğinde yaklaşık altmış cami ve 100 ila 120 mescit açılmıştır; bu cami ve mescitler genelde belli milletlerden insanlarla ilişkilendirilmektedir. Camiler, yaklaşık çeyrek milyon Müslümana hizmet vermekte olup 1971 yılında kurulan *Unione degli Studenti Musulmani in Italia* (USMI) adlı kuruluş tarafından desteklenmektedir. Genelde üniversite şehirlerinde örgütlenen bu kuruluş, Suudi Arabistan ve Libya'dan ve diğer birçok kuruluş gibi başka yerlerden yardım almaktadır.

İtalya'daki Müslümanlar, ülkedeki en büyük ikinci dinî grubu oluşturmakta olup Fransa'daki gibi çeşitli mezhep, hareket ve tarikatlara ayrılmışlardır. Sayısal olarak buradaki en büyük tarikat Ticaniyyedir. Öte yandan özellikle Senegal'den gelen Müslümanlar arasında yaygın olan Müridiye tarikatıdır; Müridler, genelde bu ülkede ya da dünyanın başka yerlerinde ticari faaliyetlerle uğraşırlar. Müridler, çalışan üyelerinden para toplayıp şeyhlerine verirler. Şeyh ise yoksul olan üyeleri için bir dizi yardım faaliyet düzenleyerek bu üyelerin 'kardeşlik cemaati'nden faydalanmasını sağlar[20]. Diğer gruplar da muhtemelen karizmatik bir lidere yahut caminin imamına bağlıdırlar.

20. Bkz. V. Ebin'in Müritler ile ilgili çalışmasına (1996).

Müridler, sadece Avrupa'da değil, aynı zamanda New York ve Hong Kong gibi ülkelerde de mevcutturlar. Bunlar, Senegal'deki -ki Senegal, eski Murabitlerin oradan kalkıp İspanya'yı işgal ettikleri bir ülkedir- bir Sufi tarikatine mensupturlar. Bu gezgin tüccarlar, Şeyh Amadu Bamba (1857-1927) adındaki kurucu bir şeyhin etrafında kümelenmişlerdir. Bu şeyhin müritleri eski sömürge döneminde yerfıstığı yetiştirmede oldukça başarılı olmuşlardır. Üretim ve ticaretin kötüleşmesiyle birçoğu tarımdan koparak uluslararası bir ticari diasporanın üyesi olmuşlardır. Bunları başarılı kılan onların sıkı çalışması, disiplini, ibadeti ve etkili organizasyonlarıdır. Bu tarikatin üyeleri, yani müritler, destekledikleri ve sürekli iletişimde bulundukları bir şeyhin etrafında 'daireler' şeklinde örgütlenmişlerdir. Şeyhler genelde bu dağınık daireleri yılda bir defa ziyaret ederler (O'Brien 1971).

Müritlerin çoğu, seyyar satıcıdır, ama bazıları ticarette oldukça yükselmişlerdir. Bunlar Asya saatleri ve yeni çıkmış ürünler gibi küçük şeylerin ticaretini yaparlar ve hızlı bir kâr elde ederler. Bazı Müritler, talebelik yaparken, bazıları diğer işlerde çalışır ve çoğu da ticaretle uğraşır (Ebin 1996). Bunlar zaman zaman Senegal'e gelerek kutsal şehirleri Tuba'yı ziyaret ederler ve yurt dışındayken dış dünyayla pek iletişim kurmazlar.

İtalya'da bazıları daha siyasî ve bazıları da daha dinî olmak üzere çeşitli hareketler bulunmaktadır. Bunların arasında dikkati çekenler özellikle Tebliğ Cemaati ve Müslüman Kardeşler cemaatidir; ayrıca öğrenci teşkilatları arasında militan gruplar da bulunmaktadır. Bunların yanında bir de teşkilatlarla ilişkili olan Hamas ve eski Afgan Cihadı gibi hareketler de sözkonusudur. Oldukça farklı bir mezhebî düzeyde ise Şiiler bulunmaktadır; fakat diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi bunların çok azı geldikleri ülkeyle ilişkilidirler. Daha üst 'diplomatik'

düzeyde ise Centro Islamico Culturale d'Italia bulunmaktadır ki, bu kuruluş, 1966'dan beri vardır ve çoğu Avrupa başkentlerinde olduğu gibi Suudi Arabistan'ın elindedir. Fakat daha sonra bu muhafazakâr kuruluşa muhalif yeni bir kuruluş ortaya çıkmıştır. Unione delle Communita e delle Organizzazioni Islamiche in İtalia (UCOII) adındaki bu kuruluş 1977 yılında kurulmuştur ama üyeleri arasında eskileri (öğrenciler de dahil) de bulunmaktadır. Bu radikal grup, Centro'nun Avrupa'ya ve gerçek İslâm'ın düşmanlarına tavizler veren Müslüman siyasetçiler, elçiler ve temsilciler içerdiğini iddia etmiştir. Medyada en çok öne çıkan grup da budur.

Diğer yerlerde olduğu gibi İtalya'da da Müslüman grupların diğer Müslüman güçlerden yardım alması olgusu -örneğin Fransa'daki Müslüman gruplar, Cezayir, Suudi Arabistan ve Suriye'den yardım almaktadırlar- aslında bu ülkelerin Batılı ülkelerin iç işlerine müdahalesi olarak algılanabilir. Ama bu yardımları, Filistinlilerin ve diğer Müslüman toplumların müdahale olarak algıladıkları Yahudi cemaatinin İsrail'e yaptığı yardımlar bağlamında ele almalıyız. Ayrıca Batılı ülkelerin dünyanın değişik yerlerinde bulunan (ve özellikle Çin, Hindistan ve bazı Arap ülkeleri tarafından tehdit olarak algılanan) misyoner gruplarına yaptıkları yardımları da bu bağlamda irdelemek gerekir.

Sınırları ülkeleri ve etnik grupları aşan yazılı dünya dinlerinde böylesine haricî ilişkiler kaçınılmazdır ve daha önce gördüğümüz gibi bu ilişkiler oldukça kalıcıdır. Bu söylediğimiz büyük bir dinî teşkilatı bulunmayan Hinduizm için bile geçerlidir. Örneğin İngiltere'de bulunan Hindu göçmenler daha sonra geri giderek Hindu mezarlarını ziyaret etmektedirler. Bu ise gittikleri ülkeye yüklüce miktarda zenginliğin akmasına neden olmaktadır. Böylesine çok yönlü bir bağlan-

ma, modern dünyanın bir gerçeğidir, zira gittikçe küreselleşen iletişim, sosyal mekân, yeme içme alışkanlıkları ve iş ya da tatil seyahatinin bir parçası haline gelen kültürel farklılık (çok-kültürcülük) karşısında bunları yok etmek mümkün değildir.

Bugün Avrupa'da birçok mensubuyla İslâm önemli bir din olarak ortada durmaktadır. İslâm'a inananlar, muhafazakârlıktan radikalizme uzanan geniş bir bant içerisinde bulunmaktadır. Radikal Müslümanlar genelde Filistinlilerin Yakın Doğu'daki durumundan rahatsız olup tedhiş ve askeri eylemler için potansiyel birer nefer hükmündedirler. Onların durumu, devlet düzeyinde en azından Yahudi cemaatlerindeki gibi resmi bir tür kabullenmeyi gerektirmektedir. Böyle bir resmi kabul belki Müslümanların dünya üzerindeki amaçlarından vazgeçmelerini sağlamayacak ama en azından onların şiddete değil de siyasete kaymalarına vesile olacaktır. Her halükârda İslâm'ı dünyamıızın bir parçası olarak kabul etmek durumundayız; tıpkı geçmişimizin bir parçası olduğu gibi. Bu süreç belki bazı zor düzenlemeleri de içerecektir; örneğin genelde eski sömürgelerden yahut 'nüfuz alanındaki topraklar'dan alınan iş gücü ihtiyacı ve muhtaç olanlara daha iyi şartlar hazırlamak gibi yeni düzenlemeler gerekebilir.

Son zamanlarda İslâmî hareket, 2001 yılında Abou Cahcah tarafından kurulan Arap Avrupa Ligi'yle pan-Avrupaî bir doğrultu kazanmış görünmektedir. Siyaset bilimi doktorasına sahip ve Belçika vatandaşı olan bu Lübnanlı göçmen, amaçlarının ne köktenci, ne de entegrasyoncu olduğunu ilan etmiştir. Model aldığı ABD'li Malcolm X gibi Cahcah da entegrasyona karşıdır, ama dininden gurur duymaktadır. Bu organizasyonun talepleri arasında İslâmî okulların açılması, Arap çocukları için iki dilli eğitimin başlatılması, işe alınmada göçmenler için

kota ayrılması ve Arapçanın resmi bir dil olarak tanınması (Belçika'da Almanca, çok daha küçük bir azınlık dili olarak zaten resmi dil olarak kabul edilmiştir) yer almaktadır. Bu hareket henüz çok küçüktür ve herhangi bir merkezi yoktur; bunun yerine üyeleri, Antwerp'teki bir internet kafede buluşmaktadırlar (*International Herald Tribune*, 5 Mart 2003). Küçük de olsa bu organizasyon, göçmen statüsünden çıkan yeni bir hareketi temsil etmektedir ve tabii Yakın Doğu'da devam eden olaylar da bu harekete ivme kazandırmaktadır.

İkinci Bölüm

Acı İkonlar ve Etnik Temizlik[1]

Bana Kıbrıs'taki Hıristiyan Rumlar ile Müslüman Türkler arasındaki ihtilaflarda ve bu adanın dramatik bir 'etnik temizlik' sonucu bölünmesinde İslâm'ın ikon (tasvir) karşıtlığının -ikonlara değilse bile ikonlara tapmaya olan karşıtlığının- rolü olduğunu düşündürten şey, yakın zamanlarda Kıbrıs'a, Pafos'un üst taraflarındaki tepelerde bulunan eski Chrysoroyiatissa manastırına yaptığım seyahat olmuştur. Burada insanları birbirinden ayıran bu 'etnisite' neyin nesidir?

Depremler ve adanın ikiye bölündüğü 1974 yılında Rumların Türk 'hordaları' dedikleri kişilerce atılan bombalar sonucu hasar gören manastırın yeniden inşa edilmiş kilisesindeki ikonlar, yani azizlerin resim ve heykelleri, cemaatin bulunduğu salon ile İsa'nın mekânını ayıran kapıları süslüyordu. Birçok yerel hacı ve turist, buraya gelir ve önce girişin yanında bulunan ana ikonun önünde başını eğerek ona kutsal bir öpücük kondurur, daha sonra aynı şeyi diğer ikonlar için de yapar. Burada olup biten şey, sadece figüratif temsilleri benimsemek-

1. Bu başlık, Lawrence Durrell'in Kıbrıs tarihinin nispeten daha az ihtilaflı dönemini ele aldığı *Acı Limonlar* adlı eserinden esinlenmiştir.

ten ibaret olmayıp bunun yanında bu ikonlara sanki onlar birer suret ya da heykel değil de canlı birer varlık yahut resimdekilerin kendileriymiş gibi ibadet edilmekte ve saygı gösterilmektedir.

Bu tür ikon ibadeti bir yana salt resim ya da heykellerin bulunuşu bile Müslüman Türkler için başlı başına bir sorundur. Sünni İslâm'da bu tür davranışlar insanı küfre götüren, yani dinden çıkaran davranışlar olarak görülür. Bu tutumun etkilerini, günümüzde adanın fatihi Osmanlı sultanı II. Selim'in adını taşıyan Lefkoşe'deki Ayasofya katedralinde bulabilmekteyiz.

Uzun yıllar önce Yakın Doğu'daki (o zamanlar Orta Doğu diyorduk) ilk kültürel deneyimimi yaşarken küçük bir tren, beni liman kenti Gazimagosa'dan (Famagusta) başkent Lefkoşe'ye (Nicosia) götürmüştü. Lefkoşe'ye vardıktan kısa bir süre sonra şehri gezmeye çıkmış ve Haçlıların 1191 yılında adayı ele geçirmeleri üzerine onikinci yüzyılda inşa edilen şehrin en görkemli tarihi eseri olan güzel Gotik katedralini görmeye gitmiştim. Bu binanın dış cephesi, dönemin Batı mimarisinin güzel bir örneğini yansıtıyordu. Fakat batı kapısına yaklaştığımda herkesin ayakkabılarını çıkardığını gördüm. Zira burası camiye çevrilmiş ve atmosfer de Hıristiyan bir ibadethanenin atmosferinden oldukça farklıydı. Duvarlar ve sütunlar tamamen boyanmıştı; yalnızca yazıların baş harfleri bırakılmıştı ve onlar da Müslümanların sevdiği renkler olan kırmızı, yeşil ve sarıya boyanmıştı.

Türklerin 1570 yılında adayı fethi ve Katolik Venediklilerin yenilmesiyle bu katedral, İstanbul'daki Aya Sofya'nın kaderini izlemiş, yani camiye çevrilmişti. Bu katedralin zeminine kalın halılar serilmiş ve kıble de doğudan (Kudüs'ten) güneye (Mekke'ye) çevrilmişti. Herşeyden öte burada ne bir resim, ne bir heykel ve ne de bir temsil bulunmaktaydı; hatta soyut yahut ge-

ometrik desenler bile tamamen yok olmuştu. 1999 yılında adaya döndüğümde farkettim ki, sadece dışarıdaki oyuklarda bulunan heykeller yok olmamış, aynı zamanda renkli camlardan oluşan pencerelerin yerini de doğu tarzı parmaklıklı pencereler almıştı. Üstelik, binanın dış cephesinde bulunan tüm figürler en azından kısmen tahrip edilmişti. Bu aynı zamanda alüminyüm malzemeyle kaplanmış heykeller için de geçerliydi; muhtemelen bunlar da bozulduğu için tahrip edilmişti[2]. Binanın etrafında bulunan tüm heykeller, canlı varlıklarla olan benzerliklerini ortadan kaldırmak amacıyla ağır cisimlerle tanınmaz hale getirilmişti. Onlara göre taklit ve benzetmeler sapıkların işiydi; temsiller de sadece değersiz değil, aynı zamanda küfürdü.

Aynı zıtlığı, Kraliçe Viktoria döneminin bir hatırası olarak kurulan Lefkoşe'deki muhteşem Kıbrıs Müzesi'ndeki nesnelere bakarken de görmüştüm. Buradaki zıtlık, dinler arasındaki bir zıtlık değil, devirler arasındaki bir zıtlıktı. Cilalı Taş Devri koleksiyonunda insanların ve doğal nesnelerin temsil edilme çabası dikkati çekerken bu çaba, Bakır Çağına ait kaplardaki resimlerde daha aşikâr bir biçimde kendini göstermektedir. Bundan sonra aniden soyut karakter taşıyan Grek geometrik dönemi gelmektedir; bu dönemdeki sanat anlayışı, Kıbrıs'ın dekoratif sanatı üzerinde büyük tesirler bırakmıştır. Daha sonra Eski Yunan'a geldiğimizde özellikle beşeri (ve aynı zamanda tanrısal) formdaki figüratif temsilin, yani üç boyutlu heykelciliğin geri döndüğünü görüyoruz. Onlar aynı zamanda Platon'da gördüğümüz ve yakın geçmişteki bir çalışmamda -*Representations and Contradictions* (1997)- ele aldığım temsil sürecine de kuşku ile yaklaşıyorlar mı? Burada söz konusu olan dinî değil, seküler temsildir. Kanaatimce evet.

---

2. Bu ve diğer gözlemler için bana ev sahipliği yapan Dr. Paul Sant Cassia'ya teşekkür borçluyum.

Her halükârda temsillere ilişkin sorunlar, Kıbrıs'taki son dönem Yunan heykellerinde, örneğin Salamis bölgesinde çıkarılan ünlü heykellerde açıkça görülmektedir. Çoğu zaman bu heykellerin burunları ve bazen de göğüsleri ve cinsel organları tahrip edilmiştir. Fakat bunlar tesadüfi değildir. Bunlar muhtemelen oraya gelen Müslümanlar -ki Müslümanlar İslâm'ın doğuşundan beri bu adaya sürekli saldırılar düzenlemiş ve nihayet 1571 yılında Türklerin burayı fethetmesiyle siyasî otoritelerini tesis etmişlerdir- tarafından bilerek kırpılmış ve koparılmıştır. Bu adaya 1878 yılında İngilizlerin hakim olmasıyla iki toplum arasında nisbi bir denge sağlanmıştır. Adanın bağımsızlığını kazanmasından sonra çoğunluğa dayalı yeni bir siyasî rejimin kurulmasıyla güç dengesi yeniden değişmiştir. Burada Rumlar daima çoğunluğu oluşturduğu için her zaman hükümette bulunmuşlardır, zira seçimler parti temelinde değil, toplum temelinde yapılagelmiştir. Üstelik, kurulan hükümetler Ortodoks hükümetlerdi ve onların ilk lideri de Makarios adındaki bir papazdı. Ayrıca halkın katıldığı törenlerde devlet başkanının yanında her zaman bir papaz bulunur ve bu da onların hükümet üzerindeki etkisinin ne kadar fazla olduğunu gösterir.

Bugün Kıbrıs'ta bulunan iki grubun kendine has kutsal ve seküler metinleri bulunmaktadır; birincisinin metinleri Yunanca iken ikincilerininki Arapçadır; bu yüzden bunlar birbirinin yazılarını okuyamazlar. Ama bu iki toplum arasında güçlü ideolojik zıtlıklar da bulunmaktadır. Bu zıtlıklar sadece Hıristiyanlık ve İslâm'ın görünür dinî yönleriyle alakalı değil, aynı zamanda tüm canlı varlıklara ilişkin tasavvurlarıyla da ilgilidir; bu ise dünyadaki nesneler söz konusunda olduğunda onlar arasındaki uçurumu artırmaktadır. Ayrıca onların etrafındaki dünya da bu zıtlığı sürekli beslemektedir; bu zıtlık, salt etnisite yahut hatta resmi din kavramının neden olduğu karşıt-

lıktan daha güçlüdür. Bu da doğal olarak iki toplumun bir araya gelmesini zorlaştırmaktadır.

Etnik Temizlik

Bunun 'etnik temizlik' ile ilgisi nedir? Etnik temizlik, günümüzde en açık biçimiyle bu kez Balkanlarda ortaya çıkmış ve tarifi imkânsız felaketlere yol açmıştır. Bu fenomen, yerküre üzerinde yeni ortaya çıkmış ve ulusçuluk ya da ulus devletler de bu süreci başlatmış değildir. Çoğu modern ulus nasıl şekillendi acaba? Avrupa veya Avrupalıların onaltıncı yüzyıldan itibaren dünyaya yayılmasıyla sürekli yer değiştirmeler, kuşatmalar ve yok etmeler baş göstermiştir; bunlar daha çok Amerika, Avustralya, Güney Afrika ve Karayipler gibi yerlerde 'ilkel' toplumlar üzerinde uygulanmış ve böylece kendine göre özerklikleri olan bu toplumlar 'etnik azınlığa' dönüştürülmüştür; ayrıca bu süreçte her ırktan insan rol almıştır. Bu süreç modern dünya ile başlamış da değildir. Anglo-Saksonların Keltleri Büyük Britanya'dan sürerek onları kuzey ve batı sınırlarına kaydırması başka türlü nasıl mümkün olabilirdi? Latinler kuzeye doğru Alman topraklarına başka türlü nasıl hareket edebilirlerdi? İşgalin bir elit oluşturması nadirdir; işgal, orada daha önce yaşayan insanların yeni bir baskıya maruz kalmasına da yol açar.

Yakın geçmişte etnik temizlik, 1947 yılında Hint alt kıtasının bağımsızlaşması ve Yahudilerin (İsraillilerin) Filistin topraklarına yerleşmesi sürecinin -en azından İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra- hakim bir özelliği olmuştur. Bu her iki durumda da olayların içinde Müslümanlar ve başka dinden olan insanlar bulunmuştur. Bu ayrıca Kıbrıs'taki son durumda ve aslında Türklerin Hıristiyan Slav güçlerini mağlup etmesinden sonra tüm Balkanların tarihinde gördüğümüz bir özelliktir.

Türklerin gelişi sadece birçok Müslüman göçmenin oraya akın etmesine yol açmamış, aynı zamanda birçok kişinin Müslüman olmasına da neden olmuştur; bu din değiştirmelerin 'samimi' olmadığının anlaşıldığı durumlarda ağır cezalar uygulanmıştır. Türklerin hakimiyetinde Hıristiyanlar sayıca çok olmalarına karşın bazı haklardan yoksun yaşayanlar olmuştur. Bu grupların karşılaşması, bölgede uzun yıllar devam eden gerginliklere yol açmıştır; bu gerginlikler, sadece belli bir dönemde hakim olan siyasî ya da dinî liderlikle olmamış, fakat aynı zamanda bir grubun sayısal gücünün diğerine oranı meselesini vurgulayan demokratik anayasaların ve ideolojilerin gelmesiyle de olmuştur. Ama tabii bu şimdiye kadar gerçekleşmiş değildir.

Bu noktada sürekli dünya gündeminde olan Kosova örneğini ele alalım. Bugün buradaki nüfusun çoğunluğu Arnavutça konuşmasına rağmen Sırplar, Arnavutları kovup eyaleti kontrollerine almak amacıyla sürekli bir çaba içerisinde olmuşlardır; Sırpların bu çabaları, yakın geçmişteki NATO bombardımanından önce ve bombardımandan ve Batılı gözlemcilerin bölgeyi terketmesinden sonra devam etmiştir. Tito'nun Yugoslavyasında değişik grupların yıllarca bir arada barış içerisinde yaşadığı -İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman ve İtalyan işgali sırasında ve sonrasında bu barış havası biraz bozulmuştur- bu eyalete özerklik verilmiştir. Ancak Almanların komünizmin yıkılışından sonra Slovenya'nın bağımsızlığını tanımasıyla beraber milliyetçilik, din ve dil konuları yine gündeme oturmuştur. Bu ise bölgede etnik bilincin artmasına ve bu kriterlerle üniter bir siyasî rejim oluşturması imkânsız olan Bosna'da yaşanan korkunç tecrübelere neden olmuştur. Bosna'yı Kosova izlemiştir; bu hassas eyaletin bağımsızlığını ilan edeceği korkusundan dolayı önce Kosova'nın özerkliği elinden alınmış ve daha sonra da Kosovalılar, Kosova Kurtuluş Ordusunu kur-

muşlardır. Yerel olarak desteklenen bu 'terörizme' karşı Sırplar, Arnavutları ülkeden kovmakla tehdit etmişlerdir.

Bu eyalet hassas bir eyalettir, çünkü Nemancid hanedanlığından beri bu eyalet Sırpların (önce Rusların) egemenliğinde olmuştur; sınırları içerisinde bugünkü Karadağ, Arnavutluk ve Kosova bulunan Nemancid hanedanlığı onikinci yüzyılda Bizans İmparatorluğu hesabına parçalara bölünmüştür. Sırp Kilisesi'nin özerk bir yapısı olmasına karşın kralın oğlu Katolik tacı giymiş ve Roma'nın bu bölgedeki etkisi, özellikle de kurucusu Ortodoks olmasına karşın Hırvatistan'da büyümeye devam etmiştir. Ortodoks Kilisesi, Sırbistan ve Kosova'daki büyük önemini muhafaza etmiş ve burada birçok manastır inşa edilmiştir; örneğin Novi Pazar yakınlarındaki manastır bunlardan biridir. Onüçüncü yüzyılda Kosova'daki Peç, başpiskoposluğun merkezi olmuştur. Slavların Kosova'da bulunmasının başka nedenleri de vardı; örneğin Kosova'daki gümüş ve diğer maden yatakları Ortaçağ Sırp krallığının sahip olduğu zenginliğin başlıca nedenlerinden biriydi.

Makedonya'yı ve Yunanistan'ın bazı bölgelerini içeren Sırp İmparatorluğu da Türkler tarafından Haziran 1389'da Priştina yakınlarındaki 'Karakuşlar Meydanı'nda (Kosova'da) mağlup edilmişlerdi; bu savaşta imparatorluk prensi Lazar da hayatını kaybetmişti (martyr edilmişti). Türkler bu savaşın sonucunda Balkanların büyük kısmına hakim olmuş ve İslâm'ı göçmenler ve din değiştirenler vasıtasıyla tüm bölgeyle, özellikle köy ve kasabalarla tanıştırmıştır. Daha önce gördüğümüz gibi, Türkler Orta Asya'dan gelerek Bağdat'taki Abbasi halifeliğinin efendileri olan Selçuklularla ittifak kurmuş ve daha sonra da Anadolu'yu işgal ederek Bizans sınırlarına dayanmışlardı. Hıristiyanlar arasındaki iç çekişmelerden faydalanan Osmanlı Türkleri, 1453 yılındaki İstanbul'un fethinden çok önce 1354 yı-

lında Gelibolu'ya yerleşerek Avrupa'ya girmişlerdir. Osmanlı Türkleri Trakya'ya asker yollamış ve Balkanlar'da Alanlar, Hıristiyanlaşmış Türkler, Yunanlar, Almogaravlar (Katalan paralı askerleri) ve Slavlar arasında süregelen ihtilafların içine düşmüşlerdir. Türkler böylece Avusturya, Macaristan, Polonya ve Litvanya'nın hakimiyetinde olan Doğu Avrupa'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. Sırplar'ın Bizans'ı yıkarak kendi imparatorluklarını kurma girişimi, Sırp ve Bosna krallarının bazı mevziî başarılarına karşın Arnavutlar da dahil Batılı müttefikleriyle beraber Sultan I. Murat -onun da Hıristiyan müttefikleri vardı- tarafından yenilgiye uğratılmalarıyla akim kalmıştır.

Avrupa'daki Türk ilerlemesi, 300 yıl sonra 1662-9 yıllarındaki Osmanlı-Habsburg savaşlarıyla sona ermiştir. Bu savaşlar sonunda Viyana kurtulmuş ve bu zafer İslâm'ın durdurulmasını simgeleyen ayçöreğinin icadıyla kutlanmıştır.

1688 yılında Belgrad ele geçirilmiş ve Avusturyalı askerler Türkleri bölgeden atmak için harekete geçerken Kosovalı Sırplar da ayaklanmıştır. Ne var ki, Almanya'daki din savaşlarından dolayı Avusturyalı askerlere çağrı yapılmış, onlar da bunun üzerine geri çekilerek başlattıkları 'Büyük Göç'te Peç patriğini ve 37,000 Sırp aileyi bugünkü Voyvodina'ya götürmüştür. Bunun üzerine Sırp İmparatorluğunun merkezi olan Kosova, Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bile Türklerin hakimiyetinde yaşamaya devam eden Arnavut Müslümanların göç ettikleri bir yer haline gelmiştir. Kosova, ancak 1912-3 Balkan savaşları sonucunda Sırbistan ile birleşmiştir.

Büyük Göç'e katılan insanların sayısı konusunda çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Fakat Türkler'in Belgrad'ı yeniden ele geçirmesiyle yaklaşık 40,000 kişi Macaristan'a göç etmiştir.

Onun dışında şehirde ölümden kurtulanların sayısı sadece birkaç yüz kişidir. Bu konuda bir yazar şöyle demektedir: "Ülke ve insanları gerçekten de yerle bir edilmiş, barbarlar tarafından katledilmiş ve köleleştirilmişti" (Malcolm 1998: 158). Edirne'deki İngiliz temsilcisi bu eyaletin bir daha asla kendine gelemeyeceğini düşünmüştü.

Priştinalı bir kişi, başpiskopos olan amcasının ölmüş olmasına rağmen başındaki tacıyla beraber 'sürüklenerek kasaba meydanına götürüldüğünü ve burada köpeklere yem edildiğini' söylemiştir (Malcolm 1998: 157); bu örnek de gösteriyor ki dinin çatışmalardaki rolü büyük olmuştur. Savaş sona erdiğinde Osmanlılar, 'Hıristiyan tebaaya karşı öfke ve kuşkularını' devam ettirmişlerdir (Malcolm 1998: 164). 1690'dan sonra yirmi yıl boyunca 'din değiştirme, pasifleştirme aracı olarak kullanılarak' ve din değiştirmeye ya da sürgüne zorlamak amacıyla ağır vergiler konularak 'yeni bir İslâmlaştırma dalgası yürürlüğe konulmuştur'.

1737 yılında yeni bir Avusturya saldırısı yine geri çekilmeyle sonuçlanmış ve bu da Priştina bölgesinden gelen sığınmacılardan oluşan İkinci Göç'e neden olmuştur. Bu geri çekilmeden sonra bazıları din değiştirmiş Arnavutlar, Kosova'ya akın etmeye devam etmişlerdir (Malcolm 1998: 173). 'Kosova, 1690 yılından önceki nüfus seviyesini ancak ondokuzuncu yüzyılın sonlarında yakalayabilmiştir' (Malcolm 1998: 177). Bu dönemde tarikatlar faaliyetlerini artırarak İslâm'ın oradaki konumu güçlendirmişlerdir.(*)

---

* Yazarın sözünü ettiği Viyana bozgunundan 1739 Belgrad Antlaşması'na kadar geçen toprakların el değiştirmesi sonucunda gerek Müslüman (Arnavut) nüfus, gerekse gayrimüslim (Sırp) nüfus, kendileri için daha güvenli olan bölgelere nakletmişlerdir. Bunun tek taraflı, yani Osmanlı tarafının öfkesini yansıtan bir olay olmadığını, aynı şeyin, Belgrad'ın düşeceğini anlayan Müslümanların şehri yakarak firarı olayında da görmekteyiz.

Kosova, Arnavut dağlık bölgesinde yaşayan bazı Katolik kabileler hariç Osmanlı İmparatorluğunun ekseriyetle Müslüman olan bir eyaleti haline gelmiştir. Kosova, Türkler ve Kafkaslardan gelen bazı Çerkezler tarafından sömürgeleştirilmiş olmasına karşın kentlerde Müslüman nüfus ekonomik amaçlı din değiştirmelerden dolayı artmıştır (Malcolm 1998: 107); zira din değiştirme, az vergi ödeme demekti. Dolayısıyla burası güçlü bir Müslüman ülke haline gelmiştir; ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki isyan hareketleri sırasında bile sıradan Arnavutlar Osmanlı İmparatorluğuna bağlı kalmaya devam etmişlerdir (Malcolm 1998: 246). Daha sonra Arnavut gelenekçiler, Şeriat'ı ve 'yabancı' Roma alfabesine karşı eski Arap elifbasını korumak amacıyla Genç Türkler'e karşı bile mücadele etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Yugoslavya'nın kurulmasından sonra Sırplar, bu eyalette etnik ve demografik dengenin yeniden kurulması için çaba göstermişlerdir. Bu dönemde İngiliz ve Amerikan yardım hareketlerinden destek alan bazı Sırplar, burada sömürgeleştirme çabası içerisine girmiştir. Sırpların niyeti, Adriyatik'e çıkan bir giriş kapısı elde etmekti; ne var ki onların bu çabası, bağımsız bir Arnavutluk'un kurulmasında ısrar eden Avusturya'nın çıkarları nedeniyle akim kalmıştır. 'Kutsal Toprakları' yeniden sömürgeleştirmek amacıyla

---

(Bkz. Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Târih-i Osmânî*, Daru't-Tıba'ati'l-Âmire, 1294, s. 157) Belgrad'dan Macaristan içlerine kaçan Sırplar, Habsburgların şehri işgalleri sırasında düşmanla işbirliği yaptıkları için Osmanlılar şehri geri aldıklarında bu "ihanet"lerini cezasız bırakmayacaklarından kaçmışlardı. Nitekim, yazarın bildirdiği gibi, hainler yakalanıp idam edildi. Ancak köpeklere parçalatma gibi bir olayın papazın oğlunun abartması olduğu açıktır. Habsburgların 1689'da Balkanları nasıl mahvettiklerini, Osmanlı idaresinde Güneydoğu Avrupa'nın tarihini kaleme alan Peter F. Sugar net olarak belirtmiştir. Bkz. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (*A History of East Central Europe* adlı çalışmanın 5. cildi), University of Washington Press, Seattle and London, 3. baskı, 1996, s. 222 (Mustafa Armağan'ın notu).

askerler yerleştirilmiş ve birçok Arnavut, Türkiye'ye giden Türklere eşlik ederek Kosova'dan ayrılmışlardır. Yine de yerel halkları temsil eden siyasî partinin adı Adaleti Savunan İslâm Cemiyeti adını almaya devam etmiştir (Malcolm 1998: 269); bu cemiyetin amacı, sadece Şeriatı değil, vakıfları ve anadili korumaktı. Yeniden yerleşme hareketi öylesine başarılı olmuştur ki, 1929 yılına gelindiğinde Sırplar ve Karadağlıların oranı yüzde 61'e yükselmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nda tanı tersi meydana gelmiştir. Bölgedeki Arnavutlar, Nisan 1939 yılında Sırpları durdurmanın bir yolu olarak İtalyan işgalcilere kucak açmış ve İtalyanlar da Kosova'yı Büyük Arnavutluk'a dahil ederek buradaki insanların kendi dillerinde eğitim görmelerini sağlamıştır. Bunun üzerine yaklaşık 100,000 Sırp, kuzeye yani Mihver güçlerine karşı şiddetli bir mücadele veren Sırbistan'a göçmüştür. 1945 yılında savaşın sona ermesiyle durum bir kez daha tersine dönmüş ve Sırplar oradaki nüfus dengelerini düzeltmeye çalışmışlardır. Ne var ki, 1974 yılında bu eyalete Tito tarafından özerklik verilmiştir, zira 1971 yılında bu eyaletin yüzde 73.3'ü Arnavuttu. Özerkliğin içinde kendi okullarını yeniden kurma hakkı da bulunuyordu. Tito'nun 1981 yılında ölmesinden kısa bir süre sonra Arnavutlar bağımsızlık için ayaklanmış ve bu da birçok Sırp'ın bölgeyi terketmesine ve bir o kadar Sırp'ın da verilen özerklikten pişmanlık duymasına neden olmuştur. 1991 yılına gelindiğinde Sırplar'ın oranı yüzde 11'e kadar düşmüştür. Yine de 1989 yılında Sırbistan burada I. Kosova Savaşı'nın yıldönümünü kutlamaya karar vermiştir. Kosova'nın belirsiz sınırlarından endişeye kapılan Sırplar onun bağımsızlığını bastırmaya çalışmış ve bunun üzerine Kosovalılar gerilla savaşı başlatmış[3],

3. Bu konuda Helene Despiç-Popoviç'in *Liberation*'da yayınlanan (31 Mart 1999, s. 8) makalesine çok şey borçluyum.

bu da Maocu Kosova Kurtuluş Ordusu'nun (Arnavutluk, Maocu Çin'in müttefikiydi) öncülüğünde iç savaşın çıkmasına neden olmuştur. Bu örgüt, ABD tarafından bir zamanlar 'terörist' listesine alınmış olmasına karşın daha sonra onunla müttefik olmuştur. ABD, bu bölgeyi özerk olarak kabul etmek istemiştir; gerçi bu özerklik yakın geçmişteki savaşın amacını içermemekteydi ve zaten böyle bir proje, BM'nin üye devletlerin iç işlerine karışmama politikasına da ters düşmekteydi.

NATO'nun etnik temizliği durdurmak amacıyla yaptığı girişimlerden sonra bile çatışmalar devam etmiştir. Arnavutların Kosova'ya akın ettiği dönemde birçok Sırp burayı terk etmiş ve diğerleri de taciz edilerek ülkeden ayrılmaya zorlanmıştır. Hatta NATO koruması altındaki Karadağ'dan Sırpları götüren bir konvoy Peç'te saldırıya uğramıştır. Arnavutlar, bu saldırının Sırpların savaşta yaptıkları katliamların intikamı olduğunu açıklamışlardır[4]. Bunu anlamak mümkündür, zira iki taraf arasındaki bu türden karşılıklı saldırılar, uzun bir süredir devam etmekteydi; tıpkı Margaret Hasluck'un 1930'lardaki (Hasluck 1954) Arnavut kabileleri arasındaki süregiden çatışmalara ilişkin tasvirinde belirttiği gibi. Müslüman Arnavutlar ile Ortodoks Sırplar arasındaki ihtilaf bugün de sürmektedir. Sınırdaki Mitrovika bölgesindeki durum sadece Slobodan Miloşeviç'in yarattığı bir sorun değildir. Öfkeli Sırplar, aynı derecede öfkeli olan komşularının kazandıkları güçten rahatsız olarak onları sık sık taşlamışlardır. Savaş yapmak bir yana, ülkeyi bir kişiden kurtarmakla sorunun çözüleceğine inanmak -ABD'nin Albright ve Clinton'un ağzından söylediği gibi- bin yıllık Balkan tarihini tamamen yanlış yorumlamak demektir. Aynı şey Saddam Hüseyin sorunu ile Rumsfeld ve Bush'un politikaları için de söylenebilir.

---

4. *New York Times*'ta yayınlanan bir rapor, 29 Ocak 1999.

Etnik temizlik kavramıyle ilgili sorunlar bulunmaktadır: bunlardan birincisi etnisite ile, ikincisi ise temizlikle alakalıdır. Etnik kavramı, genelde bağlı durumda bulunan ve aralarında kültürel homojenlik olan insanlardan oluşan büyük toplulukları tasvir etmek için kullanılmaktadır. Temizlik ise her ulus devletin yaptığı birleştirme sürecinin adıdır. Anglo-Saksonlar bunu Keltler için, Keltler de Piktler için yapmıştır.

Etnisite kavramı sosyal bilimlerde geniş bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır, zira bu kavram, bir insan topluluğunun (yani etnolojinin konusu olan etnos'un) birliğinin ayırıcı karakterini tanımlama sorununu halleden bir kavramdır. Bu kavram dil, din, ortak köken yahut kültüre mi dayanmaktadır? Aslında etnisite kavramı hepsini kapsadığı gibi aynı zamanda hepsini de örtmektedir. Üstelik bu kavram, sarsılamayacak asli farklılıkları da ima etmektedir. Mevcut kullanımıyla bu kavram, birçok durumda dinin oynadığı özel rolü gizlemektedir.

Benzer bir sonuç, Sırp-Amerikan bir aileden gelen Sells'in, komşusu Bosna hakkındaki değerlendirmeden de çıkmaktadır. Sells şöyle demektedir: '"Etnik temizlik" ibaresindeki "etnik" sözcüğü, gizleyici bir kavramdır. Bosnalılar, Sırplar, Hırvatlar ve Müslümanlar hep aynı dili kullanmaktadır' (Sells 1996: 13). Sells devamla şöyle demektedir:

> Bunlar, birbirinden sadece dinî kıstaslarla ayrılmıştır. Katliamları organize edenler kendilerini dinî simgelerle -örneğin Hıristiyanlığın Teslis inancını temsil eden üç parmak işareti, üniformalarında bulunan Sırp dinî mitolojisindeki kutsal şahısların resimleri, ezberledikleri ve kurbanlarına zorla söylettikleri şarkılar, katliamdan önce ve sonra öptükleri papaz yüzüğü ve resmi dinî törenler- tanımlamışlardır (Sells 1996: 15).

Bosna'daki Müslümanlara yapılan saldırılar, bir zamanlar Bosna'yı kendi aralarında bölüşüp Müslümanları oradan atmak için planlar yapan Katolik Hırvatlardan ve Ortodoks Sırplardan gelmiştir. Tudjman'ın 'Avrupalılaştırma' projesi tam da bunu ifade etmekteydi. Diğer saldırıları da Katolik Batı ile Ortodoks Doğu ve Katolikler ile Protestanlar arasındaki dinî çatışmalar bağlamında görmek gerekir. Zira Hıristiyan-Müslüman karşıtlığı sadece Kıbrıs ve Balkanları değil, tüm Yakın Doğu, Kuzey Afrika ve Akdeniz Avrupa'sını etkilemiştir. Bu, Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliğine karşı verilen mücadele (özgürlük için) bağlamında görülebilir; Balkanlar'da Müslümanlara hâlâ Türkler denilmektedir. Bosna'da bazı Hırvatlar ve Sırplar, Müslümanların burada İslâmî bir cumhuriyet kurmayı amaçladıklarına inanmıştır. Asya'dan getirilen bazı mücahitler bu amacın gerekçelerinden sayılmıştır. Geçmişteki tecrübeler meseleleri daha da kötüleştirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda Kosova Arnavutlarından iki Nazi birliği kurulmuştur; diğer bazıları da müttefiklerin safında savaşmıştır. Ayrıca Müslümanlar arasındaki yüksek doğum oranı da tehdit unsuru olarak görülmüştür; öyle ki Arnavut kadınlara 'doğum makineleri' adı verilmiştir. Bu dinî karşıtlık, camilerin ve kiliselerin fark gözetilmeden tahrip edilmesine yol açmıştır. Korku, karşılıklı olarak yaşanmıştır. 1987 yılında 60,000 Sırp, Kosova'daki 'faşist soykırımı' kınayan bir bildiri imzalamıştır (Sells 1996: 58). Sırp Ortodoks papazları, Arnavutların 'etnik olarak saf' bir devlet kuracaklarını düşündüğü Kosova'daki soykırımla ilgili bir deklarasyon yayınlamışlardır. Endişeli olanlar sadece aşırı uçlarda olanlar değildi; 1986 yılında Belgradlı bir grup aydın, Sırp ulusunun 'Çarmıha gerilmesini' engellemek için Kosova'nın Sırbistan ile olan ilişkisinin yeniden düzenlenmesini amaçlayan bir 'Sırp Memorandumu' hazırlamışlardır.

Etnik temizlik denilen bu durumun geçmişteki birçok örneği gibi buradaki sorun da dinî bir farklılığa dayanmaktadır; tıpkı Hindistan'daki Hinduizm ve İslâm örneği, Filistin'deki Yahudiler ve Araplar örneği, Avrupa holokostundaki Yahudiler ve Hıristiyanlar örneğindeki gibi. Bu anlamda söz konusu sorunlar pek de 'etnik' değildir; 'etnik' kavramı çoğu zaman gerçek nedeni örten bir işlev görmektedir (Eagleton 1999). Kuzey İrlanda'daki sorunlar tamamen dinîdir. Buradaki durum henüz etnik temizlik seviyesine ulaşmamıştır ama en azından İrlanda'nın bölünmesiyle ortaya çıkacak olan Özgür Devlet'in işin içindeki grupların ayrılmasıyla -tabii bunun daha uygun bir ortamda taraflara bırakılmadan dışarıdan yapılacak düzenlemelerle- ihtilafın pratik olarak çözülebileceğini söylemek mümkündür.

Devam eden bir ihtilafta tarafları ayırmak suretiyle çözüme gitmek bazı durumlarda her zaman bir seçenektir ve bu yüzden kınanmamalıdır. Bu seçeneğin kınandığı ve temizliğin tersine çevrilmesi amacıyla mücadelelerin verildiği bir ortamda bu sefer de kimin ilk olarak orada olduğu sorunu ortaya çıkacaktır. Bu durum örneğin Kosova ve Kıbrıs'ta görülmüştür. Kimin nereye ait olduğu konusunda bazı sonuçlara ulaşsak bile etnik temizliğin sonuçlarını tersine çevirmek hemen hemen imkânsızdır; tıpkı İsrail ve Hindistan'da olduğu gibi. Avustralyalı yahut Amerikan yerlilerinin uğradığı etnik temizliği tersine çevirme ya da çevirmeme hakkına sahip olduklarını söyleyebilmek için ne kadar bir süre ya da çoğunluk gerekecektir? Örneğin eğer Kosova'da böyle bir şey yapılacak olursa, 1998 mi, 1991 mi, 1929 mu ya da daha oraya Müslümanlar gelmeden önceki bir tarih mi esas alınacaktır? Bu tür durumlarda her zaman nazik ahlakî konular da işin içindedir. Aynı ahlakî değerlendirmeler İsrail'in Batı Şeria işgali için de söz konusudur. Görülüyor ki pratikte etnik temizliğin tersine

çevrilmesi, ihtilaf halindeki tarafların bakış açısına dayanacaktır.

İnsanların yerlerinden yurtlarından atılarak yerlerine başkalarının yerleştirilmesi anlamında etnik temizlik her zaman var olmuştur. Onu kolayca lanetlemek aslında kendimizi, en azından geri getirmek istemeyeceğimiz geçmişteki kendimizi lanetlemek olacaktır. Üstelik, çoğu zaman işin içindeki taraflar arasında etnik temizliğin ne olduğu konusunda farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Rumların 1925 yılında Türkiye'yi terketmesi, Türkler tarafından kendi ana vatanlarına dönüş olarak algılanmış iken, Rumlar bunu eski vatanından işgalciler tarafından zorla çıkarılma olarak görmüşlerdir. Denilebilir ki onlar da buraya yüzyıllarca önce Ege denizinin öte yakasından gelmiştir; fakat onlar burada uzun bir süre kalarak İyonya kıyılarında büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Türkler de kendilerinin 500 yıldan fazla bir süre Anadolu'da kaldıklarını söylerler. İslâm ve Hıristiyanlık, bu etnik farklılıkta sadece simgesel birer unsur olmayıp, onun asli bir parçasıdırlar. Hem Müslümanlar ve hem de Hıristiyanlar burada yerleşmek amacıyla savaşlar yapmışlardır; örneğin Yunanlar 1821 yılında bağımsızlık savaşı verirken Türkler, fethettiği bu yerlere saldıran Hıristiyan güçleri püskürtmekle uğraşmışlardır.

Değinmek istediğim ikinci nokta ise etnik temizlik ibaresindeki etnik sözcüğü ile alakalıdır. Etnik ve etnisite, hem sosyal bilimlerde, hem de günlük dilde sık sık karşımıza çıkan sözcüklerdir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, etnik kavramı genelde çok genel ya da muğlak bir anlamda kullanılmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz durumların çoğunda etnik unsurlar asgari düzeyde kalmıştır; genelde dilsel ya da kültürel olarak benzer özellikleri taşıyan gruplar arasında da öldürücü kavgalar başgöstermektedir; İrlanda'daki yahut Sami dili konuşan

insanlar arasındaki çatışmalar bu türdendir. Bunlarda ortak olan bir özellik de (tek özellik bu değildir ama çok önemli bir özelliktir) farklı dinî gruplar arasında çatışmaların yaşanmasıdır- ama bu çatışmalar örneğin 'ulusal', 'ırksal' ya 'etnik' farklılıklar taşıyan gruplar arasında pek olmamaktadır. Bu tür dinî olmayan farklılıklar elbette başka yerlerde işin içine girebilirler; örneğin Belçika'daki ihtilafın (Hollandalılarla olan önceki dinî ayrılıktan sonra) kaynağı dil idi.

Sadece Marksist düşünce değil, başka düşünceler de bu tür çatışmaları 'sınıf' ve 'baskı' temelinde izah etmeye çalışmışlardır. Fakat ne Yugoslavya'daki, ne de Kıbrıs'taki çatışmalar esas itibariyle bir sınıf çatışmasıydı; gerçi siyasî bir grubun diğeri üzerindeki hakimiyetinde elbette bazı sınıfsal unsurlar söz konusu olmuştur. Kıbrıs'ta Türkler, 1878 yılında İngilizlerin adayı ele geçirmesinden sonra bile idarî ve hukukî makamlarda çokça söz sahibi olmuşlardır. Balkanlarda ise Müslümanlar, genelde kentlere hakimdi ve tüccar sınıfı da onlardan oluşuyordu. Fakat her iki bölgedeki ayrılığın asıl nedeni dinî idi. Güney ve Doğu Avrupa'da bu ayrılık, Güney'den Araplarla ve Doğu'dan Türklerle İslâm'ın batıya doğru ilerleyerek kıtaya girmesiyle alakalıydı. Ancak daha sonra Arap Müslümanlar onbeşinci yüzyılda yeniden fetihlerle beraber İspanya, Sicilya ve Malta'dan çıkarılmış ve bu da başlı başına bir etnik temizlik halini almıştır (bu temizlik sadece Müslümanlara uygulanmamış, Yahudiler de bundan nasibini almıştır). Kosova'da gördüğümüz gibi insanlar elbette ekonomik ya da siyasî nedenlerle din değiştirebilirler. Din değiştirme tüm (yazılı) dünya dinlerinde bulunmaktadır. Bu türden din değiştirmeler Hindulardan oluşan Hindistan'da genelde alt kastlardan olmak üzere İslâma, Hıristiyanlığa ve yakın zamanlarda ise Budizme geçiş şeklinde olmuştur. Fakat bir kere din değiştirildikten sonra artık din, bir sınıfı ifade etmez onlar için. Onun ideolojisi, dün-

ya görüşü, inanç ve pratikleri artık otonom faktörler olur ve etnik kimlik denilen şeyi de sağlayabilir ya da destekleyebilir.

Din değiştirme ihtimaline karşın dinî bağlılık, milliyetten daha 'asli'dir. Almanlar, İtalyanlar ve İngilizler Amerika'ya göç etmekle artık Birleşik Devletler'in vatandaşları olmuş ve milliyetlerini kaybetmişlerdir; burada artık 'kökenler' bile çoğu kez fazla önem taşımamaktadır (gerçi İrlandalıların durumu biraz farklıdır). Fakat Yahudiler Yahudi olarak, Katolikler Katolik olarak ve Müslümanlar da Müslüman olarak kalmaya devam etmişlerdir. Avrupa'da yüzyıllarca uğradıkları baskı ve işkenceler Yahudilerin dinlerini terketmelerini sağlayamamıştır. Dinini değiştirenler de genelde hep dönme olarak damgalanmışlardır. Yahudilikteki ritüel öldürme ve Hıristiyanlıktaki yamyamlığa ilişkin efsanevi konular, bu tür çatışmaların milliyetçilikten daha derin bir gerçeklikten kaynaklandığını göstermektedir; bu gerçeklikte teslim olmak diye bir şey olmadığı gibi savaş esirleri de yoktur.

Karanlık Çağdaki Dalriadik işgallerinde İrlanda'dan İskoçya'ya göç eden ilk İskoçların torunları daha sonra yeniden kuzey İrlanda'ya dönmüşlerdir. Fakat onların 'etnik' kimlikleri, güney İrlanda'dakilerinden sadece dinî açıdan farklıdır; onlar Protestandır, diğerleri de Katoliktir. Benzer bir dinî mezhep bölünmesi, tüm Avrupa'da Huguenotlar, Kalvinistler ve Lutheranlar'da da olmuştur. İslâm'da ise Sünni ve Şii şeklinde olmuşken Hindistan'da Cainler, Budistler ve Hindular şeklinde bir bölünme yaşanmıştır.

Dinin özerkliği Akdeniz boyunca gördüğümüz mimaride kendisini açıkça göstermiştir. 'Mağribi tarzı' mimari, dinsel nedenlerden dolayı tasvirleri dışlamış ve daha çok geometrik ve soyut formları içermiştir. Bu mimari tarzı, İran'ın İsfahan kentinde bulunan muhteşem Lutfullah Camii ile Yakın Doğu'dan

Gırnata'daki görkemli Elhamra sarayıyla batıya doğru ve yine Hindistan'daki Tac Mahal ile doğuya doğru ve daha ötesine yayılmıştır. Dünya çapında yaygınlık gösteren bu soyut tasarımlar, 'etnisite', siyaset ya da ekonominin 'tezahürleri' değildir; ama belki çok dar anlamda olabilir. Bunlar, çok önemli siyasî ve sosyal yönleri de olan büyük bir dinî sistemin tezahürleri yahut sonucudurlar.

Daniel'in Ortaçağ'daki Avrupa-Arap ilişkilerini ele aldığı kitabında (1975) belirttiği gibi, bu iki taraf arasında müşterek noktalar oldukça fazla idi. Fakat bunlar din temelinde bölünmüşlerdi ve dinin normları da siyaset, asabiyet, aile ve diğer birçok alandaki farklılıkların kaynağını oluşturmuştur. Tarihçi Guichard'ın Gırnata krallığının yıkıldığı tarih olan 1472 yılından önceki Endülüs'ten bahsederken ifade ettiği 'Batı tarzı yapılar' ve 'Doğu tarzı yapılar' şeklindeki ibarelerden kastettiği tam da budur. İspanya'daki tarihçiler, özellikle de Faşist General Franko döneminde İslâm'ın İberyalıların hayatına yaptıkları katkıyı küçümsemişlerdir. İspanya'nın başarıları, Hıristiyan Avrupa'nın başarıları olarak takdim edilmiştir. Aslında sekizinci yüzyılın sonundan itibaren İspanya, Doğu ile Batı, daha doğrusu Güney ile Kuzey ya da İslâm ile Hıristiyanlık arasında bir köprü görevi görmüştür. Bunun Ortaçağda Avrupa için derin etkileri olmuş ve bu etkiler Rönesans'ın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Avrupalılar ile Araplar arasında yoğun bir iletişim olmasına karşın bunlar Hıristiyan ya da Müslüman olarak hareket etmeye başladıklarında sorunlar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı savaşlarda her iki taraftan şairlere pek dokunulmamıştır. Arap din bilginlerinin öldürüldüğünü duymamıza karşın seküler alanlarda temayüz etmiş kişilere pek dokunulmamıştır (Daniel 1975: 105). Seküler dünyada iki taraf arasında fazla engel

bulunmamaktaydı. Örnek olarak Avrupalıların genelde kendilerinden olduklarını söyledikleri ozanların aşk şiirlerini ele alalım. Daniel, Provençal'ın saray şiirini, onbirinci yüzyıldaki küçük Arap krallıklarının saray şiiriyle karşılaştırır ve şöyle der:

> Genel olarak, Arapça saray şiiri çoğunlukla basit fakat konu ve tarz itibariyle halk şiirinden oldukça geniştir. Eğer halk şiirinin Avrupa edebiyat tarihinde özel bir yeri olmasaydı o zaman bu şiirin, İspanya'nın saray şairlerinden kalma bozulmuş bir şiir türünden ibaret olduğu düşünülürdü... Fakat eğer saray aşk şiirlerine ilişkin Avrupalı kavramlar, küçük Arap krallıklarının (bunlar 1031 yılında Halifeliğin yıkılmasından sonra ortaya çıkmışlardır) saraylarından geliyorsa o zaman Avrupa edebiyatındaki tüm romantik gelenek, onbirinci yüzyıl İspanyasına çok şey borçlu demektir. Provans'ta bu dönemde Platon'un fikirlerine ilişkin kanıtların bulunduğu iddia edilmiştir; ve bunun kaynağının da İbn Hazın olduğu tahmin edilmiştir (Daniel 1975: 105-6).

Ozanlar ve Katharlarla ilgili çalışmaları olan Fransız tarihçi Nelli bile romantik geleneğin, yakın cinsel ilişkilerden kaçınmanın, erkeğin kadına bağımlılığının sadece Arap kaynaklarına değil, aynı zamanda Bizans ve diğer kaynaklara da dayandığını söyler. Daniel'e göre 'Nelli'nin bu konuda ortaya koyduğu ihtimaller, Avrupa romantizminin kaynağının belirsizliğini ve çeşitliliğini göstermektedir' (Daniel 1975: 106-7).

İbn Hazm'ın eserlerinden de görüldüğü gibi bu açıdan Mağribilerin egemenliğindeki İspanya son derece önemliydi. İbn Hazın'ın *Güvercin Gerdanlığı* (1022) adındaki şiiri aşk sanatı hakkındadır. Fakat bu eser İspanya'da yazılmış olmasına ve dolayısıyla coğrafi olarak Avrupalı olmasına karşın kuzeyli tarihçiler çoğu kez Pirenelerin güneyi ile kuzeyini birbirinden

ayırmış ve Arap krallıklarının etkilerinin güney üzerinde pek tesir etmediğini iddia etmişlerdir. Fakat Daniel'in de açıkça belirttiği gibi, edebiyat açısından böyle bir sınır çizmek yanlıştır. Zira bu sınırları çizenlere göre Avrupalı demek, aslında Hıristiyan demektir.

Farklı dinî gruplara mensup insanlar, Akdeniz bölgesinde uzun yıllar beraber yaşamış ve aralarında yoğun bir iletişim olmasına karşın zaman zaman ihtilaflar da baş göstermiştir. Bu yüzden reddetme ile kabul etme arasında gidip gelmeler yaşanmıştır. Reddetmeler de genelde Avrupa'da sık sık gördüğümüz katliamlarla sonuçlanmıştır. Fakat aynı zamanda Yahudiler, örneğin tüccar, esnaf ve bankacı olarak önemli roller oynamışlardır. İnsanların egemen dinî kültüre asimile edilmesi, genelde dinden çıkmak yahut eski dinini tamamen ihmal etmek gibi durumlara yol açmıştır. Eski dininden uzaklaşmak bazan fayda yerine zarar getirmiştir; zira eski dinine dönme ihtimalinden dolayı sürekli bir endişe hakimdi. Bunu Mağribilerin İspanyasındaki eski Hıristiyanlarda ya da Avrupa'nın diğer bölgelerinde din değiştiren Yahudiler örneğinde açıkça görebiliriz. Daniel bu konuda şöyle der: 'Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında her zaman bir duygusal rahatsızlık mevcuttu; ama dokuzuncu yüzyılda Kurtuba'daki Şehitler hareketinin mensubu olan Hıristiyanların hissettiği nefretten daha şiddetli bir nefrete muhtemelen rastlanmamıştır' (Daniel 1975: 23). Bu şehitler, inançlarını bilerek kamusal alanda açıkça ilan ederek ve İslâm'ın yanlış ve kötü olduğunu vurgulayarak kendi sonlarını hazırlamışlardır. Daniel'in fanatik dediği bu insanlar için uzlaşmak ya da başka bir inanç sistemini anlamak gibi seçenekler mevcut değildi. Ortaçağ Hıristiyanlığında bu insanların temsil ettiği gelenek, İspanya'nın önce Moriskoları ve daha sonra da Yahudileri sınır dışı etmesine ve Engizisyonu kurmasına yol açmıştır. 'Hıristiyanlık, başka bir din ile yan yana ya-

şayamaz' deniliyordu (Daniel 1975: 48). Tıpkı Lefkoşe'de olduğu gibi Kurtuba'da da bir caminin içinde kilise inşa edilmişti.

Batı'da Hıristiyanlık ile İslâm arasındaki bu karşıtlık, özelde Arap ve genelde ise İslâm'ın Avrupa kültürüne yaptığı katkıların küçümsenmesine neden olmuştur. Onların bilimsel alanda yaptıkları bazı keşifler Avrupalılar tarafından değerli bulunmuştu; zaten Avrupalı bilginler öteden beri Rönesans'ın Arapların klasik kaynaklardan yaptıkları çevirilere çok şey borçlu olduğunu kabul etmişlerdi. Fakat hâlâ bazı alanlarda, örneğin Salerno ve Montpellier'deki tıp okullarının Arap kaynaklarına neler borçlu olduğu konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır.

> Onikinci yüzyıldan itibaren bazı teknolojik gelişmeler paylaşılmıştır; örneğin rüzgâr değirmeni, denizci pusulası, mancınık, silahlar ve barut, mekanik saat bunlar arasında sayılabilir. Bunların ortaya çıkış tarihleri pek belli değildir, ama en azından bunların kullanılması konusunda ortak bir tecrübe bulunmaktaydı ve bu bir tarafın diğerine karşı hem borçlu ve hem de alacaklı bir konumda olmasını sağlamıştır... Avrupa ancak sonraları öne çıkmaya başlamıştır (Daniel 1975: 309).

Ne var ki, Avrupalılar tıpkı aşk konusunda olduğu gibi bu icat ve keşiflerin kendi malları olduğunu söylerler. Tarihçiler ve sosyologlar, Avrupa medeniyetinin esas itibariyle Hıristiyanların ürünü olduğunu söylerler, ama Müslümanlar ve Yahudiler de hem geçmişte, hem de günümüzde kendi çapında bu medeniyete katkıda bulunmuşlardır (Gabrieli 1983).

Hıristiyanlar ile Müslümanlar (Araplar, Mağribiler) arasındaki mücadele, Müslümanların İspanya ve İtalya'dan atılmasıyla imha hareketine dönüşmüştür. Daniel bu konuda şöyle

der: 'Avrupa'nın ahlakî birliğinin nasıl din alanında hiç tavize yanaşmayan katı bir ortodoksi tarafından korunduğunu ve dinin kimlik hissiyle nasıl özdeşleştiğini görmüştük' (Daniel 1975: 303). Dini, bir kimlik *ifadesi (tezahürü)* olarak görmek bana pek doğruymuş gibi gelmiyor, zira bu bana göre sosyolojik mistisizmi hatırlatmaktadır. Tam tersine din, kimliğin oluşumunda, onu farklılaştırmada büyük bir etkendir. Sırbistan'da olan da budur. Malcolm bu ülke hakkında şöyle demiştir: 'Ondokuzuncu yüzyılda modern ulus kavramları ortaya çıktığında kilise üyeliği, insanlara hazır 'Sırpçılık kategorisini' sunmuştur' (Malcolm 1998: 12). Eski Sovyetler Birliği'nde de dikkati çeken şeylerin başında burada inançları bastıran elli yıllık bir komünizm iktidarının yıkılışından sonra Doğu'da Kafkaslarda ve hatta Rusya'nın kendisinde dinî bağlılığın kuvvetli bir şekilde yeniden canlanmış olmasıdır. Din, kimliğin bir ifadesi, tezahürü değil, onu oluşturan asli unsurlardan biridir. Ekseriyeti Müslüman olan Doğu Timor'da (Hindu olan Bali hariç), insanlara kimliğini veren Katolik Kilisesidir; zira buralarda her gün yıkılmış piskopos evlerinin ve kiliselerin görüntüleri ve tasvir karşıtı olan bir Müslüman için garip gelen Meryem heykelleri önünde insanların kendini çarmıha gerdikleri görüntülerle karşılaşmaktayız.

Din, neden bu çatışma ve ihtilaflarda bu kadar güçlü bir etkendir? Dinlere böylesine büyük bir önem atfetmek, bugün Batı'da cari olan ve Türkiye'de Atatürk'e ve Hindistan'da ise Nehru'ya ilham kaynağı olan genelde seküler idelolojilere ters düşmektedir. Bu ülkelerden bahsetmemizin nedeni, onlarda dinin kalıcı bir etken olduğuna dikkat çekmemizdir, zira bugün Türkiye'de İslâmî bir hükümet, Hindistan'da ise Hindu bir hükümet bulunmaktadır. Bu durum, etnik ve dilsel faktörlerle olan temel bir farklılığı ortaya çıkarmaktadır; dinî faktörler sadece 'temizlik' ve sınır dışı etmeyle değil, fakat aynı zamanda

diğer asli özellikleri korumakla beraber varolan ideoloji ve kurumların yerine yenilerini ikame etmeye neden olan din değiştirme ile de ortadan kaldırılabilir. Böyle bir ihtimal, aktörler açısından daha büyük savunma tedbirleri almayı -ki bu da daha köktenci bir tepki demektir- gerektirir mi?

İnsanın milliyeti gibi 'asli' bir faktör olarak düşünülmese de dinî kökeni, her zaman din değiştirme ya da dinden soğuma gibi ihtimallere açık olsa bile yine de kalıcı bir niteliğe sahiptir. Bir anlamda Amerikalı Yahudiler, hiçbir zaman Amerikalı olmamışlardır -tabii eğer bundan kasıt 'sadece' Amerikalı olmak ise- zira bu Yahudiler kendisini Yahudi olarak tanımlayan bir başka devlete, yani İsrail'e destek vermektedirler. Amerika'daki Yahudi cemaati, İsrail'e sadece büyük miktarda maddi yardımda bulunmakla kalmamış, oraya birçok göçmen de göndermiştir; bu ise çifte vatandaşlığı mümkün kılan yasada olmasa da bunun uygulanmasında değişikliklere yol açmış ve Amerikan dış politikası üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Bu durum, gelecekte Avrupa'daki Müslüman toplulukların intibakına ve onların ortaya koyacakları siyasî hareketlere de model teşkil edebilir. Bu intibak elbette ki Amerika'daki Fransız, İngiliz, Alman ve diğer göçmenlerin Birleşik Devletler'e intibakından farklı olacaktır. Dinî intibak, nevi şahsına münhasır bir şeydir.

Din ideolojik düzeyde hem nüfuz edici ve hem de bölücü özelliğe sahiptir. Bir Tanrı'ya inanmak, başka bir çoğunu dışlamak demektir. Bazı dinlerde, özellikle de Yakın Doğu'da doğan dinlerde dinî inançlar, insanı doğrudan alemin Yaratıcısı ile ve dolayısıyla onun haz ve acı kaynaklarıyla doğrudan irtibatlandırır. Yaratıcı Tanrı ile olan bu irtibat elbette ki dünyamızın ve insan türünün yaratılışıyla, mevcut varoluşumuzla ve ölümden sonraki geleceğimizle de ilişkilidir. Tanrı'ya ibadet etme

yöntemleri (kendini çarmıha germe, şapka giyme, ellerini bağlama ve genel olarak bedenin pozisyonu) ve tasvire karşı olan yaklaşımları, toplumları kökten bir biçimde böler; bu bölünme ise daha çok çalkantılı dönemlerde gün yüzüne çıkar. Bu bölünme, Kıbrıslı Rumlar'ın, Türkleri *enosis,* yani Yunanistan ile birleşmekle tehdit etmesine ve Türkler'in de buna anavatandan getirdikleri güçlerle karşılık vermesine yol açmıştır. Kosovalı Arnavutlar, Ortodoks Sırpları, onların kutsal yerlerini -sadece Kosova Meydanını değil, o bölgede bulunan eski Ortodoks manastırlarını da- kontrol altına almakla tehdit etmişlerdir. Sırplar ise buna sadece Kurtuluş Ordusu'nu değil, tüm toplumu oradan kovmaya çalışarak cevap vermişlerdir. Din, sadece teolojik düzeyde değil, aynı zamanda ibadet ve günlük işlerde de tarafların şeytanlaşmasına yol açacak kadar derin bir bölücü özelliğe sahiptir. Batı bunu ilk dönemlerde Protestanlar ile Katolikler arasındaki ilişkilerde açıkça görmüştür; birbirini yok etmeye kadar varan bu kanlı mücadeleler bugün de hâlâ Kuzey İrlanda'da devam etmektedir. İngiltere'de ise insanların birbirini yaktığı dönemler her yıl Guy Fawkes ateşiyle halk arasında kutlanmaktadır.

Din ve Siyaset Bilimi

Milliyet ve milliyetçilikle ilgili tartışmaların çoğu, örneğin Gellner (1983) ve Hobsbawm'ın (1990) eserlerinde gördüğümüz milliyetçilik tartışmaları, bu kavramların yükselişinde kültürler arası faktörleri aramıştır. Bunlar, dünyanın bölündüğü birimler olarak ulus-devlet kavramının, örneğin Milletler Cemiyeti yahut günümüzdeki deyimiyle Birleşmiş Milletler vasıtasıyla evrenselleşmesinin üstten yönlendirmeyle meydana gelen modern bir fenomen olduğunu söylemekte elbette haklıdırlar. Ama bu birimlerin üstünde yükseldiği temeller üniter

değil, çoğulcudur. Ulus devletlerin dil ya da topraklarla ilgisi olabilir, ama sekülerleşme ve kuşkuculuğu benimseyen Aydınlanma sonrası Batı entelektüelleri tarafından görmezden gelinen bir başka boyut daha vardır ki, o da dinsel inançlara dayanan ideolojik faktördür.

Şeyleri ve olayları değiştiren sadece Aydınlanma değildi. Dinin modernleşmedeki rolüne ilişkin fikirler de şeyleri değiştirmiştir. Viktoria Çağı'nın sonlarında *The Golden Bough*'ın (Altın Dal) yazarı Sir James Frazer, sihrin yerini dinin aldığını ve onun da yerini daha sonra bilime bıraktığını söylemiştir. Tüm tarihî gelişme, evrim kavramlarının dayandığı jeolojik katmanlar şeklinde bölünmüştür. Modern insan, dinle çok az ilgilenmiştir. Bunu sosyalist Eric Hobsbawm, agnostik Ernest Gellner ve 'modernist' Anthony Giddens'ın yaklaşımlarında açıkça görebiliriz. Fakat entelektüeller hariç din, insanların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Elbette Avrupa'da kiliseye devam edenlerin sayısı azalmıştır, ama bugün birçok kişi daha az ortodoks olan inançlara bağlanmaktadır. Polonya gibi bazı ülkelerde din her zamanki gücünü korurken diğer bazılarında ise genel olarak tanımlayıcı bir özellik olarak konumunu muhafaza etmektedir. Bu ülkelerde din, bunalım dönemlerinde, örneğin 'Hıristiyan medeniyetimiz' ya da Yahudi kültürü veya Müslüman hayat tarzı tehlikeye girdiğinde her an gün yüzüne çıkmaya hazırdır. Dini ihmal edebilir ve hatta bir kenara atabiliriz, ama dinle ilişkili değer ve törenler bir yana dinî lakapları bile terkedemeyiz.

Hobsbawm'ın *Nations and Nationalism since 1780* (1990) adlı takdire şayan eserinin sonundaki haritalarda 'milliyetler', halklar, diller ve siyasî bölünmeler yer almasına karşın dinlerin yer almaması dikkate şayan bir hadisedir. Gellner dinin konumuyla ilgili şu ifadeleri kullanır: 'Kültürler arasında hoşnut-

suzluğun şekillendirilmesi rolünü oynamaya en muhtemel adaylar, yüksek (yazılı) inançlarla ilişkili olanlardır' (1983: 74). Bu ifadeler, dini, daha derin faktörlere (burada hoşnutsuzluk faktörü) dayandıran bir yaklaşımın tipik örneklerindendir. Bize göre din, bu bağlamda kimliklerin asli unsurlarından biridir.

Daha karmaşık bir tarzda da olsa bu söylediğimiz, Halliday'in Yakın Doğu'nun siyasetine ilişkin analizi (1995) için de geçerlidir. Halliday burada (dinî) İslâm ile (seküler) İslâm arasında bir ayırım yapar ve dinî İslâm'ı bir kenara bırakır. Ona göre 'İslâm', hem 'sosyal ve siyasal bir sistemdir', hem de 'doğaüstü varlıklarla ve ahlak, kader ve anlam gibi meselelerle ilişkili bir inanç sistemi olan bir dindir'. İkinci anlamında İslâm, Halliday'a göre 'inananları ve ilahiyatçıları ilgilendirdiği için onun analizinin konusunu teşkil etmez' (1995: 2). Yukarıda ifade ettiğimiz gerekçelerden dolayı, İslâm'ı bu şekilde ikiye ayırıp birini kenara atmak ne mümkündür, ne de arzu edilir birşeydir. Halliday'ın 'dince kutsanmış diktatörlüğün karşısında yer alan İranlı dostlarına ve demokratlara' atfettiği kitabındaki bu ayırıma temelden karşı olduğumu belirtmek istiyorum. Dinî olanı bir kenara atan yaklaşımın arkasındaki gerekçe, aslında biz inançlara fazla değer vermezken başkalarının inançlara bu kadar değer vermesini anlayamamamızdır. Bu nedenle o inançları küçümseriz ve onlarla alakalı olan ikonları da inancın hayati unsurları olarak değil, sanat yahut 'maddi kültür' nesneleri olarak görürüz. Batılı entelektüellere göre bu önyargılar, Aydınlanma ve onun sonucunda ortaya çıkan sekülerleşmeden miras kalmıştır.

Kanaatimiz odur ki, bugün bile birçok ulusun oluşumunda temel bir rol oynayan 'etnik temizliği', bazı durumlarda (ama her zaman değil) güçlü bir biçimde harekete geçiren şey, dinî

faktörler olmuştur. Bu etkiler sadece teolojik alanda değil, aynı zamanda bizim maddi dünyayı ve dolayısıyla da manevî dünyayı temsil etme tarzımızda ortaya çıkmıştır. Bu faktörlerin etkisi, tıpkı ABD'de olduğu gibi gelişmiş kapitalizmin yahut eski Doğu Avrupa'da olduğu gibi komünizmin alternatif hedefler gösterdiği durumlarda azaltılabilir. Fakat Türkiye ve Hindistan örneklerinde gördüğümüz gibi, sosyalist ülkelerde bile dinî faktörlerin dramatik biçimlerde yeniden ortaya çıktığı görülmüştür. Örneğin ABD gibi zengin, tüketime dayalı ve para kazanmaya endeksli bir ortamda, dinî gruplar arasındaki çatışma ve ihtilafların oranı azalmış olsa da dinî değerler, kesinlikle hâlâ önemlidir; zaman zaman şiddet ve zaman zaman da barış formunda kendilerini tezahür ettirmişlerdir. Modern dünyada dinî değerlerin merkezî öneminin hâlâ devam ediyor olmasına karşın Aydınlanmanın kuşkucu ve seküler geleneklerinde yetişen yakın geçmişteki Batılı tarihçi, sosyolog ve siyaset bilimciler bu faktörleri görmezden gelmişlerdir. Günümüzde Balkanlar, İrlanda, Timor ve Endonezya'nın başka bölgeleri, Hindistan, Mısır ve Nijerya'da yaşanan siyasî sorunlar, bu bakış açısının kökten bir biçimde yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Üçüncü Bölüm

İslâm ve Terörizm

Son zamanlarda terörizm, İslâm ile ilişkilendirilmiş ve daha önce de gördüğümüz gibi Müslüman hükümetlerin siyasî-dinî mahiyeti, birçok kimseye kılıç ile hilal arasında haç ile tüfek arasındakinden farklı bir irtibat olduğunu düşündürmüştür. Geçmişimize baktığımızda görürüz ki aslında o, meşru olmayan güce ve bilinmeyen taktiklere başvuranlar, Robin Hoodlar, eşkiyalar ve ilkel asilerle doludur. Bu kişiler belki bugün 'terörist' olarak sınıflandırılıyorlar ama biz geçmişte onları kahraman olarak görüyorduk. İlk olarak Fransız Devrimi'nde Jakobenler için kullanılan 'terörist' sözcüğü günümüzde önceki bölümde bahsettiğimiz Müslüman ve Hıristiyan gruplar arasındaki çatışmalarda sık sık kullanılmaktadır; bir taraf için terörist olan, diğer taraf için özgürlük savaşçısı olabilmektedir. Fakat bu taraflardan biri gücü eline geçirdiğinde hemen meşruiyet kazanmaktadır. Terörist sözcüğü başka birçok durumda da kullanılmaktadır; örneğin gücü elinde bulunduran devlete karşı gelenler için de bu sözcük kullanılmaktadır. Özellikle eğer devlet muhalefete izin vermiyorsa insanlar bu araçlara başvurmaktadır. Bu söylediğimiz tüm faşist rejimler ve Sovyetler Birliği gibi totaliter yönetimler için de

geçerlidir; gerçi Sovyetler Birliği'nde devlete karşı çıkanlara 'karşı devrimci' deniliyordu. En uç örnek belki de 1930'larda Filistin'de yaşanmıştır; burada Yahudiler, bir yandan göçmenlerin gelişini sınırlandırdığı için sömürge idaresine karşı savaşıyorlardı, diğer yandan da bu politikanın bile tehlikeli olduğunu düşünen Araplara karşı mücadele veriyorlardı. Fakat Yahudi teröristler, özellikle ABD'den gelen dış yardımlar sayesinde sonunda Arapları mağlup ederek 1948 yılında İsrail devletini kurmuşlardır. Böylece o zamana kadar terörist olanlar şimdi meşru hükümet olmuşlardı. Artık yeni teröristler, ülkenin kontrolünü kaybeden Müslümanlardı...

Bu ikilem, Keşmir sorunundan dolayı Hindistan ile Pakistan arasında süregiden ihtilafta daha belirgindir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Keşmir halkı ekseriyetle Hindistan'a karşıdır ve muhtemelen de bağımsız bir devlet kurmak eğilimindedir. Bağımsızlık için savaşan Keşmirlilere Hindistan ve ABD 'terörist' derken Pakistan için durum daha da karmaşıktır. ABD, Pakistanlıların Afganistan'daki Taliban'ı kınamasını isterken, ABD'nin kendisi Sovyet işgali sırasında bu grubu özgürlük savaşçısı olarak desteklemişti. Şimdi ise Pakistan destekli benzer gruplar Hindistan'a karşı mücadele vermektedir. Ancak Pakistan yönetimi, başta ABD olmak üzere uluslararası destek alabilmek için amaçlarını paylaştığı bu grupları kınamaya zorlanmaktadır. Fakat bu grupların devletin silahlı gücü karşısında amaçlarını gerçekleştirmek için başka araçları var mıdır?

Bu sürecin farklı bir versiyonu, sömürge altındaki ülkelerin bağımsızlık mücadelelerinde kendini göstermiştir. Bu ülkelerde sonraları devlet yöneten kişiler, ömürlerinin bir kısmını hapiste geçirmiştir. Bu kişiler eğer terörist olarak görülmüyor idilerse, kesinlikle illegal yahut gayri meşru ve bazen de şiddet

içeren siyasal faaliyetlere karışmış kişiler olarak görülmüşlerdir. Bu söylediğimiz sadece Filistin için değil, başka ülkeler, örneğin Kıbrıs için de geçerlidir. Filistin'de Irgun Leumi adındaki yeraltı terörist örgütünün liderlerinden biri olan Begin, sonunda başbakan bile olmuştur. Öte yandan Kıbrıs'ta ise başpiskopos Makarios'un Enosis, yani Yunanistan ile birleşmek için silahlı mücadele veren ve bu arada İngiliz askerlerini de öldüren illegal Rum savaşçılarla irtibatı olduğu zannedilmektedir. Aynı şey, Güney Afrika'daki ANC liderleri için de söylenebilir. Örneğin ANC liderlerinden Mandela, yasadışı silahlı güçlerle ilişkisi olduğu gerekçesiyle uzun yıllar hapiste yatmıştır.

Zimbabwe ve muhtemelen Kenya'da da benzer durumlarla karşılaşılmıştır. Örneğin Kenya'da Kenyatta'nın Mau Mau ile ilişkileri olmuştur. Dışlandıklarını düşünen bu milliyetçi hareketler, sömürge devletinin güçleriyle karşı karşıya oldukları için onlara göre seslerini duyurmak için 'terörist' eylemlere yahut gerilla savaşına başvurmak tek çıkar yol idi. Tabii bunlar için Üçüncü Bir Yol daha vardı; bu yol, kitlesel sivil itaatsizlik yolu olup birkaç sömürge ülkesinde başarıyla uygulanmıştır. Bu yol, en açık ifadesini Mahatma Gandi'nin *ahimsa*, yani şiddetsizlik öğretisinde bulmuştur. Bu yaklaşımın en aşikâr ifadesini 1930 yılındaki ünlü nümayişte ve Gandi'nin İngiliz yönetimine karşı başlattığı açlık grevinde bulabiliriz. Fakat genel olarak devlet gücüne karşı çıkan çoğu muhalif hareket bu yola başvurmamıştır. Bu yüzden de terörizm dahil gayri meşru güç kullanmaya başvurmak zorunda kaldıklarını düşünmüşlerdir.

Savaş hukuku konusunda uzman olan hukukçulara göre 'partizan, gerilla ve özellikle de terörist' olmak üzere gayri meşru savaşçıyı meşru savaşçıdan ayıran şey, gayri meşru savaşçının 'gizlilik ve bilinmezliğin faydalarını istismar etmesi ve

karşısındakine savaşta olduğunu bildirmemesidir'[1]. Fakat hemen hemen hiçbir isyancı grup, karşıtlarına haber verip eylemlerini gerçekleştiremez.

Önleyici saldırı da gayri meşru güç kullanımı sınıfına girer mi? İsrail 1981 yılında Irak'ta Fransızlar tarafından inşa edilen ve nükleer malzeme ürettiği iddia edilen bir fabrikaya saldırı düzenlemiştir. Yine 1998 yılında ABD, kimyasal silahlar için malzeme ürettiğini iddia ettiği Sudan'daki bir fabrikayı vurmuş ama bu fabrikanın söz konusu malzemeyi üretip üretmediğine ilişkin kuşkular seslendirilmiştir. Bu saldırıların uluslararası hukuktaki yeri nedir? Aynı saldırıların Japonya'nın 1942 yılında Hawaii'ye düzenlediği önleyici saldırılardan ya da Almanya'nın 1930'lu yıllarda birçok ülkeyi işgal etmesinden ne farkı vardır? Tüm bu saldırılarda gizlilik ve bilinmezlik unsuru bulunmaktadır.

Bu tür durumlarda rol oynayan bir etken de, elbette saldırıya uğrayan tarafın niyeti ve onun tehdit olabilme kapasitesidir. Sudan, Amerikan hedeflerine saldırılarda bulunan Usame bin Ladin'i barındırdığı için bu anlamda bir tehdit olarak görülebilir. Ancak bu durum ile ABD'nin IRA örgütü için para toplayan kişileri ve diğerlerini barındırması arasındaki farkı nesnel olarak görebilmek zordur. Bu durum, herhalde İngiltere'ye ABD'deki hedefleri bombalama hakkını vermez. Arapların gözünde Saddam, İsraillileri Arap toprakları -Batı Şeria, Kudüs ve hatta İsrail'in kendisi- için bir tehdit olarak görme hakkına sahip değil miydi? O halde Saddam'a, İsrail'in, örneğin nükleer fabrikaları gibi kitlesel ölüm araçlarını yok etme izni verilmeli midir?

1. J. A. Bush, Back to basics: the Law of War and the illegal fighter after September 11. *Ideas*, 9 (2002), 50-6.

Muhalifleri terörist olarak nitelerken onların siyasî ya da dinî gündemlerini anlamak konusunda pek çaba gösterilmemektedir. Onlar, salt şiddet için şiddet kullanan düşmanlardır ve insanlarımızı öldürüp mallarımızı tahrip etmektedirler. Fakat şunu unutmayalım ki, bu tür durumlarda ideolojik amaçlar her zaman işin içindedir. Katolik IRA, salt öldürmek için öldürmüyor; onlar uzun süreden beri İngilizleri İrlanda'dan atıp birleşik bir İrlanda kurmak peşindedirler. Fakat Kuzey'de çok sayıda Protestan'ın bulunması onların bu amaçlarını gerçekleştirmesini engellemiştir. Benzer bir biçimde El-Kaide gibi İslâmî hareketler de ABD ve diğer Batılı güçlerin, özellikle Yakın Doğu'daki etkilerini azaltmayı, onların askeri güçlerini bu bölgeden (özellikle de Arabistan'daki Kutsal Topraklardan) çıkarmayı ve bir Filistin devletinin kurulmasını amaçlamaktadırlar. Ayrıca bunlar, İslâm hukukuna göre yönetilen ve muhtemelen daha büyük bir organizasyon çatısı altında toplanacak olan devletler kurup kendilerini baskı altında tutan devletlerle daha iyi ve dengeli ilişkiler kurmayı amaçlamaktadır.

Aslında sadece baskı değil, kültürlerini onlara zorla empoze etme söz konusudur ve bu da 'modernleşme'nin bazı yönlerine karşı meydan okumaya yol açmaktadır. Örneğin, turizmin hiç kuşku yok ki birçok ülkeye ekonomik olarak yararı dokunmuştur. Batı'dan gelen genç insanlar, İslâm ülkelerinin güneşli ve sıcak iklimlerinde ucuz tatiller yapmakta, yiyip içmekte, dans etmekte, yüzmekte, kumar oynamakta ve kısacası hoşça vakit geçirmektedirler. Fakat bu konu, birçok Müslümana böyle görünmemektedir. Onlar bu tatil yerlerini ülkelerinde türeyen urlar olarak görmektedirler, zira onlara göre buralara gelen insanlar Müslüman toplumların içki, yiyecek, cinsel davranış gibi konulardaki sınırlamalarına riayet etmemektedirler. Batılı gençlerin lakaytlığı bu insanları çoğu zaman rahatsız etmektedir; 'onlar', yani zenginler ile 'bizler', yani fakir-

ler arasında varolan büyük uçurumu görmeleri de cabası. Tıpkı İkiz Kuleler gibi Bali'deki katliam Batı için korkunç bir trajedi idi, ama Doğu'daki bazı insanlar için bu felaketler, Tanrı'nın Sodom halkını cezalandırmasına benzer birşeydi. Bu tür düşünceleri daha iyi anlamak için New England Püritenleri, Amerikan Yerlilerinin Avrupalılar tarafından fethi, Mağribilere ve Türklere karşı savaşan Avrupalıların düşmanları hakkındaki kanaatleri -bunlar, düşmanlarının Tanrı'nın onların günahları için düşündüğü kaderi, bu kader onların tümden yok olması olsa bile hak ettiklerini düşünüyorlardı- üzerinde düşünmek yeterlidir[2].

Terörizmin gerilla savaşı olarak karşımıza çıktığı yaygın durumlardan biri, kişinin ülkesinin düşman güçlerince işgal edilmesidir. Bu durum, düşman güçlerin ülkenin meşru yönetimini alt ederek hakim konuma gelmesi ve dolayısıyla işgale uğrayan insanların bu işgale direnmek ve onu sona erdirmek (gerçi bu amaca ulaşmak salt direnişle pek mümkün olmamaktadır çoğu zaman) için şiddet kullanarak işgal ordusuna saldırmasından başka çareleri olmaması anlamına gelir (tıpkı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda tüm Avrupa'nın karşılaştığı durum gibi). Bu 'direniş', genelde bu türden taktiklerle baş etmekte zorlanan işgal güçleri tarafından kaçınılmaz olarak 'terörizm' olarak görülecektir, ama işgal güçlerinin kendileri de sık sık 'terörist' taktiklere başvurmuşlardır; örneğin işgal güçleri şiddetle hiç ilgisi olmayan ya da çok az ilgisi olan sivil halkın üzerine ateş açmakta çoğu zaman bir beis görmemektedirler. Bu örneklere işgal altındaki Avrupa topraklarında, örneğin Fransa, İtalya ve diğer birçok ülkede sık sık rastlanmıştır. Fransa'daki Oradour katliamları ve Roma'daki Ardeatine mağaraları buna örnektir. Yine örneğin Balkanlarda Tito, Axis iş-

---

2. Bkz. Matar 1999.

gal güçlerine karşı dağlık bölgelerden etkili bir 'terörist' faaliyet yürütmüştür. O da savaş sonrası Yugoslavya'nın ilk lideri olmuştur. Daha yakın zamanda ise Kosova'da uygulanan 'terörizm', Batı'nın desteğiyle galip geldiği için meşruiyet kazanmıştır; onun liderleri ve takipçileri, yenice özerklik kazanmış bir bölgenin meşru unsurları olmuşlardır. Bunun üzerine Makedonya'daki 'Arnavut' halk da benzer taktiklere başvurmuş ama bazı siyasî kazanımlar elde etmesine karşın benzer desteğe ya da amaçlara ulaşamamışlardır. Onlar 'terörist' olarak kalmışlardır.

'Terörist' sözcüğünün bir saldırının meşruiyetiyle değil de mağdurlarının karakteriyle ilişkilendirildiği -yani bu mağdurların 'askerler' değil de sivil halk ve özellikle de kadınlar ve çocuklar olduğu- bir durum daha vardır. Eski zamanlarda bu ayırımın belki de daha fazla bir geçerliliği vardı, ama belli bir mesafeden ve genellikle de havadan yapılan modern savaşlar, silahlı olanla olmayanı pek ayırmamaktadır. Üstelik, denilebilir ki, eğer bir işgal gücü kadın ve çocukları içeriyorsa tıpkı ABD ilk kurulduğunda ya da çoğu sömürgeci harekette olduğu gibi, direnişçiler için bunlar da uygun hedefler olabilir.

Bu iddia, savaş zamanındaki Avrupa'da ve yine bugünkü Filistin'de seslendirilmiştir. Terörizm denilen şeyin bir başka yönü daha vardır; o da terörizmin liderlere yahut üst düzey görevlilere karşı yapılan şiddet eylemlerini yahut suikastleri -ki burada eylem daha çok sembolik anlam içerir- içermesidir; örneğin, yakın geçmişte Hollandalı sağcı lider Pim Fortuyn'un kurşunlanması, İngiliz devlet bakanının Kahire'de 1944 yılında Irgun Leumi tarafından öldürülmesi ve Çarlık Rusyası'nda ya da Güney Amerika'daki daha birçok örnekte olduğu gibi. Anarşistlerin diliyle söylersek, 'eylemli propaganda', çoğu siyasiye göre etkisizdir, zira bu, müşterek bir eylemden ziyade bi-

reysel bir protesto örneğidir; ama bu ikisi arasında kesin bir çizgi çekmek o kadar kolay değildir.

'Terörizm' ya da gayri-meşru güç kullanma, genelde tüm gücü elinde tutan devlete karşı yapılan eylemleri niteler -bu yüzdendir ki, devletler, ona karşı var gücüyle harekete geçerler- ama devletlerin muhaliflerine karşı yürüttüğü bu türden tepkiler için de terörist eylem nitelemesi yapılabilir. Bunu İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanya'sının yaptıklarında ve sömürge hükümetlerinin bazı eylemlerinde, örneğin Cezayir'de hem sömürge döneminde ve hem de sonrasında devletin yaptıklarında rahatlıkla görebiliriz; bunlar da terörist eylem örnekleridir. Yine Sırp hükümetinin yakın geçmişte Kosova'da yaptıklarını birçok kişi bu minvalde değerlendirecektir. Hatta devletin tüm baskıcı eylemlerini ve hukuk düzenine uygun olan baskıcı eylemlerini bile devlet terörizminin biçimleri olarak gören kişiler de olabilir. Bu kişiler arasında örneğin Batılı anarşistleri ve köktenci Müslüman Şiileri sayabiliriz; bunların kitabında hiçbir sivil otoriteye (hatta Sezar'ın hakkı Sezar'a biçimindeki otoriteye bile) yer yoktur. Bu söylediğimiz, Afrika'daki 'başsız' toplumlar (kabileler) için de geçerlidir; buralarda insanlar komşu devletlerin gücüne, devletler de kanun tanımaz eşkıyalar olarak tanımladıkları bu başsız kişilere karşı kendilerini konumlandırmışlardır.

Terörizm elbette kişinin bakış açısına göre değerlendirilen birşeydir. İsrail kabinesindeki İşçi Partili savunma bakanı, Ramallah'ı 'terörizmin başkenti' olarak tanımlamıştır (*Le Monde*, 30 Mart 2002). Şaron'un yaptıkları da 'terörizmi' ortadan kaldırmaya yöneliktir ve muhtemelen ABD'nin bu eylemleri onaylamasının bir nedeni de budur; örneğin Powell, bu eylemlerin nedeninin Filistinlilerin saldırıları olduğunu düşünmektedir. Öte yandan Araplar da doğal olarak başka bir açıdan ama

yine terör açısından tanımlanmış bir açıdan bakmaktadırlar. Lübnan başbakanı Refik Hariri ise Şaron'un yaptıklarını, Suudilerin önerdiği barış girişimini baltalayan eylemler olarak görmektedir. Ona göre "gerçek terörizm, İsrail'in Filistin topraklarında yaptıklarıdır". Aradaki fark açıktır ve bu fark, Batı medyasının çoğu 'tarafsız' söyleminde de kendini göstermektedir. Bu medyada Filistinli savaşçılar, hemen hemen her zaman terörist, militan yahut silahlı kişi olarak yer alır ama hiçbir zaman asker olarak yer almaz; fakat bu medyada İsrailli savaşçılar her zaman İsrailli askerler olarak yer alır (onlar da diğerleri gibi silahlı kişilerdir). Halbuki genelde aşırı, dinî görüşlerle (Siyonizm) hareket edenler İsraillilerdir; hiç değilse en az Müslümanlar kadar.

İsrail/Filistin'deki durum, Avrupa ile özellikle irtibatlıdır, zira birincisi, yani İsrail (ve başka hiçbir Yakın Doğu ülkesi değil), çeşitli kültürel olaylar söz konusu olduğunda Avrupalı bir devlet olarak görülür; ikincisi de Filistin'deki durum, Avrupa'daki birçok Müslüman'ı çok yakından ilgilendirmekte, onların tutumlarını belirlemekte ve zaman zaman da şiddet hareketlerinde rol almalarına neden olmaktadır. Avrupa ve ABD'deki olayların Yakın Doğu'da olup bitenlerden etkilendiğine kuşku yoktur. Bu açıdan İslâm'ın dayanışması diğer dünya dinlerinin dayanışmasından farklıdır.

'Silahlı' sözcüğü genelde başıbozuk olarak görülen Filistinliler ve başkaları için kullanılır. Bu sözcük onyedinci yüzyılda örneğin 'mızraklı asker' sözcüğüne karşı tasvir edici bir sözcük olarak ortaya çıkmıştır (*Oxford İngilizce Sözlüğü*'ne göre bu sözcük 1624 yıllarında kullanılmaya başlanmıştır). Cotton'un 1685 Montaigne çevirisinde 'büyük yeteneklere sahip ama ortak erdemleri bulunmayan silahlı adamlar'dan bahsedilmektedir. Bu sözcük, sonraki yüzyılda en başta silahlarını Avrupalı-

lardan alan Kızılderililer için kullanılmıştır. Çerokilerin 3000 silahlı adamı -asker değil; zira asker sözcüğü sömürgeciler ya da eski İngiliz askerleri için kullanılmıştır- olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla, öyle görülüyor ki, "silahlı adamlar' kelimesi, devletin emrinde olmayan ya da üniforma taşımayan ama başka amaçlar için -bu amaçlar da genelde işgale direnmek ve bazen de silahlı soygun olarak kendisini göstermiştir- silah taşıyan herkes için kullanılmıştır.

Aynı zamanda, İrlanda'daki Cumhuriyetçiler için de bu anlamda kullanılmıştır; tıpkı Sean O'Casey'in *The Shadow of Gunman* adlı oyununda olduğu gibi İrlanda Cumhuriyet Ordusu'na (IRA) bazen askerler de denilmiştir ama genelde silahlı adamlar olarak adlandırılmıştır; öte yandan Siyahi olanlar ise İngiliz askerleriydi. O oyunda, şair Davoren, silahlı bir adam olarak Millie ve yandaşları tarafından esir alınır ve Millie ona yardım ederken taraflardan biri tarafından öldürülür. Bugün ise askerler İsraillilerindir, ama Filistinliler bazen milis olarak adlandırılsa bile genelde silahlı adamlar olarak görülürler. Bu kullanım tarzı, BBC World Service'teki tarafsız yorumcularca da kullanılmaktadır.

Öyle görülüyor ki, 'terörist' kelimesi, mevcut devlet otoritelerine karşı illegal ya da gayri meşru güç kullananlara verilen bir etikettir. Bunlar genelde kendilerini haksızlığa uğramış ve -siyasî haklar olsun mal-mülk hakkı olsun- haklarından mahrum bırakılmış kişiler olarak görürler. Bu nedenledir ki, birbirinden oldukça farklı devletler -özellikle de tüm Arap militanlığını kınayan ve onu New York'un bombalanmasına benzeten İsrail- Amerika'nın mevcut 'terörizme karşı savaş'ında onun yanında yer almaktadır. Devletin hakim gücüne karşı eylemde bulunmaya çalışan herhangi bir ulusal ya da azınlık hareketi, bu şekilde nitelendirilebilir; gerçi bu tür hareketler genelde al-

ternatif bir eylem tarzına sahip olmadıklarına inanırlar. Fakat bunların yanında bir de pek belli olmayan amaçlar peşinde koşan -bu amaçlar her zaman siyasî olmayabilir- gruplar vardır; örneğin Hobsbawm'ın 'ilkel eşkıyalar' dediği Çinli 'su kenarı eşkıyaları' bunlardandır. Bu anlamda, başkalarının gemilerine el koyup eşyalarını yağmalayan korsanlar da terörist olarak görülebilir. Devletler bazı durumlarda düşmanlara karşı bu tür eylemleri teşvik bile etmiştir; tıpkı Francis Drake'in Elizabeth döneminde İspanyol gemilerine saldırması gibi; o bu saldırıdan dolayı ülkesinde onurlandırmıştır. Akdeniz'deki gemilere saldıran korsanlar da bu türdendir.

Byron'un doğu Akdeniz'deki seyahatleri onu korsanlıkla tanıştırmıştır. Byron, *The Bride of Abydos* adlı eserinde bir asinin nasıl yasalara itaat eden bir kişi haline geldiğini anlatır; *Don Juan* adlı eserinde de aynı konuya değinir:

> Bu tür para toplama tarzının güçlü görünmesine izin vermeyelim,
> O, düşmanın bayrağını yakarak
> Ünvanını değiştirmiş ve başbakan olmuştur,
> Aslında bu vergilendirmeden başka birşey değildir. (III, xiv)

Korsanlar Akdeniz'deki Osmanlı donanmasına da saldırmışlardır; Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasında onlarla savaşçılar arasındaki fark pek fazla değildi.

Korsanlığın diğer 'terörizm' biçimlerinden farkı, onun tıpkı eşkıyalık yahut düpedüz hırsızlık gibi genelde kişisel amaçlarla yapılmasıdır. Drake örneği, devletin kısmen siyasî olan kendi amaçları için bu tür hareketleri teşvik ettiğini göstermektedir; bu amaç, sadece kendi gücünü artırıp düşmanınkini azaltmak amacını gütse de farketmez. Devlet 'terörizmi'nin birçok

örneğine yakın geçmişte de rastlanmıştır; mesela, CIA'nin Güney Amerika'da beğenmediği hükümetlere karşı savaşan silahlı grupları -Şili'de Allende ve Nikaragua'da Sandanistasları- teşvik etmesi bu türdendir. Benzer örneklere siyasî amacı farklı da olsa Avrupa'da da rastlamıştır. Örneğin Batılı hükümetler, Rusya'nın egemenliğinde bulunan Macaristan ve Çekoslavakya'da muhalif gruplar arasındaki şiddeti teşvik etmişlerdir. Burada gerekçelerden biri ideolojikti; yani bu hükümetler, özgürlük mücadelesini destekliyorlardı; tıpkı Avrupa'da Müttefiklerin işgal kuvvetlerine yönelik saldırıları desteklemesi gibi.

Demokratik güçlerin kendi kısa ya da uzun vadeli çıkarları için bu türden terörist faaliyetlere destek vermesini hiçbir şey engellememiştir. Hatta demokratik güçler çoğu zaman diğer demokratik hükümetlere karşı savaşan hareketlere bile yardım etmişler ve bunu da özgürlük mücadelesi kisvesine bürümüşlerdir. Amerika'nın terörizme verdiği desteğin açık bir örneği, Yahudi grupların 1500 yıl Arapların egemenliğinde kalmış topraklarda verdikleri 'bağımsızlık' mücadelesinde onlara destek çıkmasıydı. İsrail devletinin kurulmasıyla 'teröristlerin' statüsü değişmiş ve daha önce illegal olan bir terörist örgüt, daha sonra devletin ordusu haline gelmiştir. Filistinliler için durum elbette bundan farklıdır. 1917 yılında İngilizler, o dönemde Türklerin kontrolünde olan bu bölgeye Arapları desteklemek amacıyla girmişler, ama bu işgal, Yahudilerin bir yurt edinmesiyle sonuçlanmıştır. O dönemde vatansız olan Yahudiler, şimdi vatansız olan Arapların yerine yerleştirilmiş ve bu da bazılarının dediği gibi Avrupa'nın sorununu Yakın Doğu'ya taşımıştır. İngilizler aslında onyedinci yüzyıl Amerikasında olan biteni tekrarlıyorlardı; zira bu dönemde Avrupa'dan gelen sömürgeci göçmenler, Kızılderililerin topraklarını ellerinden almış ve kalanları da koruma bölgelerine sürmüşlerdir. Bu arada

Filistinliler, Türk egemenliğinin bitişinden beri bağımsızlık talebinde bulunmuşlarsa da bu talepleri, Filistin'in Milletler Cemiyeti tarafından Balfour Deklarasyonu ile İngilizlere verilmesinden dolayı yerine getirilmemiştir. Bu deklarasyon, Filistinlilerin haklarına dokunmadan Yahudilere ulusal bir devlet vaad etmiş ve Amerika'nın güçlü desteği ile göç artışı sağlanmıştır.

Birçok Filistinli yurdundan çıkarılarak daha önce İngiliz sömürgesindeki topraklardan bir bölümünü oluşturan Lübnan ve Ürdün'teki mülteci kamplarında yaşamaya mahkum edilmiştir. 1967 savaşının sonucunda İsrail, daha önce 'Filistin' toprağı olan Ürdün'ün tüm Batı Şeria bölgesini ele geçirmiş ve buralara kendi vatandaşlarını yerleştirmeye başlamıştır. İsrailin kendi topraklarındaki durumun aksine o zamana kadar oralarda hiçbir Yahudi yerleşim yeri kurulmamıştır.

Vatansız bırakılan Filistinliler, kendilerine (ya da Ürdün'e) Amerika ve uluslararası toplum tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrasında bırakılan toprakları geri almak amacıyla İsrail işgaline karşı mücadeleye başlamışlardır. Aynı şey Batı Şeria'nın işgali için söz konusu değildi. Hâlâ geçerli olan Birleşmiş Milletler'in kararları, İsrail'in bu bölgeyi boşaltarak 1948 sınırlarına çekilmesini öngörmektedir.

Filistinlilere bu topraklar üzerinde bir miktar egemenlik hakkı tanınmıştır ama hem bu bölge ve hem de otoriteye tanınan haklar son derece sınırlıdır. Bazı ülkeler Filistinlileri İsrail ile müzakerelere davet etmektedirler, ama Filistinliler için Birleşmiş Milletler kararları kabul edilmeden etkili müzakere yapmanın imkânı yoktur. Zaten onlar da İsrail'in bu kararları kabul edeceğini pek düşünmemektedirler. Zira İsrail yıllardır bu kararları kabul etmemekte direnmekte ve aslında tüm kozlar, yani topraklar ve muazzam bir fiziksel güç kendi elindedir.

İsraillilerin müzakereleri istemelerininin tek nedeni, güçlü pozisyonlarına dayanarak Birleşmiş Milletler'in kararlarını kendi lehlerine çevirmektir. İsrail'in Birleşmiş Milletler'in kararlarını uygulamamaktaki ısrarı, Filistinlilerin ve dünyanın isteklerine sırt çevirmesi, geçmişteki müzakerelerin başarısızlıkla sonuçlanması ve Şaron ile diğerlerinin demeçleri karşısında bu insanların gayri meşru güç kullanmak dışında bir seçenekleri kalmış mıdır?

Eğer Filistin devletinin tanınması yönünde bir adım atılırsa bu durum değişebilir, ama muazzam güçlere sahip diğer tarafın buna yanaşması pek mümkün görünmemektedir. Birşeylerin meydana gelmesini ve 'terörizm'in devam etmesini beklemenin dışında bu durumu değiştirmek için ne yapılabilir? Son zamanlarda Irak ile meydana gelen ihtilaf, bazı Arap ya da Müslüman ülkelerin ilk zamanlardakinden daha olumlu bir rol oynayabileceklerine dair ümitlerin yeşermesine neden olmuştur. İsrail'i Amerika desteklediğinden ve İsrail'in kendisi de muazzam bir askeri güce sahip olduğundan (İsrail ordusunun oniki kolu bulunmaktadır ve ayrıca nükleer silahları da dahil dünyanın ikinci ya da üçüncü en güçlü hava kuvvetine sahiptir) bir Filistin devletinin kurulabilmesi için güçlü müttefiklere ihtiyaç vardır. Muhtemel ama pek de mümkün görünmeyen bir senaryoya göre Filistin devletinin kurulması, 1967 öncesi sınırların korunması, İsraillilerin Filistin topraklarına girmesinin, Filistinlilerin de İsrail'e saldırmasının engellenmesi için bu büyük güçler göreve çağrılabilir; bu da terörizme karşı savaşın bir başka türüdür. Bu topraklardaki sorun, Filistin'de yaşayan Yahudilere, İsrail'de yaşayan Araplara verilen hakların aynısını vermekle çözülebilirdi. Bu ise Anglo-Amerikalıların Irak'ta yaptığı gibi önleyici bir hareket olurdu. Eğer bu yapılsaydı sınırların ve toprakların egemenlik hakkının be-

lirlenmesi gibi barışçıl bir çaba olacaktı ama tabii buna karşı gelecekler için de bir miktar kuvvet bulundurulması gerekirdi. Aksi takdirde buraların güvenli bölgeler olması mümkün olmazdı.

Başka bir deyimle, terörizmin yok edilmesi, devlet gücüne en azından bir barış gücüne başvurmayı ve Filistinlerin tüm topraklarını olmasa da en azından 1948 antlaşmasıyla kendilerine verilen toprakları geri almaları için Yakın Doğu'da aynı dinden olanların yer değiştirmelerini öngören bir hareketi de içermektedir. Bu da demektir ki, Filistinliler, Ürdün'den ve Filistinlilerden alınan toprakları mümkün olduğunca barışçıl bir şekilde geri almış olacaklardır.

Tabii böyle bir iş vuku bulduğunda ABD doğal olarak İsrail'i destekleyecektir, ama bu destek, petrol üreten Arap ülkelerinden ve muhtemelen Birleşmiş Milletler'den gelecek baskıları da göz önünde bulundurmak zorunda olacaktır. Fakat burada Avrupa'nın önderlik yapması gerekir, zira diğer Yakın Doğu ülkelerinin aksine İsrail kendini Avrupalı bir devlet olarak görmekte ve buna dayanarak Avrupa'daki faaliyetlere, örneğin şarkı yarışmalarına, futbol müsabakalarına ve entelektüel yarışmalara katılmaktadır. İsrail, Türkiye gibi, Avrupa Birliği'ne üye olmaya angaje olmuş durumdadır; ama Türkiye en azından kısmen Avrupa kıtasındadır. Balkanlar'da olduğu gibi 'bizden birisinin' BM kararlarına uymasında sorumluluğumuz bulunmaktadır. Burada da 'terörist' bir hareketin meşru bir harekete dönüşmesine yardımcı olabiliriz.

Dördüncü Bölüm

Taliban, Bamiyan ve Biz: İslâmî Öteki

Taliban, Batı'da el-Kaide'nin yarı gizli askeri teşkilatına verdiği desteğin dışında genelde iki şeyle beraber anılmaktadır; bunlardan birincisi, kadınlara okulları ve işyerlerini kapatmaları, ikincisi ise Bamiyan'daki büyük Buda heykellerini tahrip etmeleridir. Birincisi konusunda şunun dışında pek fazla birşey söylemek istemiyorum; Taliban, kızların okullara alınmamasının nedeninin onlar için ayrı bir müfredat hazırlanması olduğunu iddia etmiştir. Burada güçlü bir cinsiyet ayrımcılığı olduğu açıktır; ama bu, eğitim sisteminin genelde erkeklerden oluşan ve kutsal metinlerle özel bir ilişkilerinin olduğunu iddia eden din uzmanlarının elinde olduğu her yer için geçerlidir; örneğin eskiden Hinduizm, Hıristiyanlık ve Yahudilikte de böyleydi. İkincisine gelince; hepimiz (ya da hemen hemen hepimiz) bu büyük sanat eserlerinin tahrip edilmesinden dolayı şok yaşamıştık. Resim ve heykellerin tümden reddi, bize oldukça barbarca birşey olarak görünmektedir. Çağdaş perspektifimizden bu gerçekten böyle gözükmektedir. Ama İslâm gerçekten bu kadar farklı mıydı?

Bu heykeller, ülkede İslâm hukukunu (ya da onların İslâm hukuku olarak gördükleri) uygulayan meşru hükümet tarafından yıkılmıştır. 28 Şubat 2001 tarihinde Taliban lideri Molla Ömer, Afgan topraklarında bulunan tüm putların yıkılması emrini vermişti. 11 Mart'ta ise Baıniyan'da Çin ile Batı'yı 350-750 yılları arasında birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde inşa edilmiş dünyanın en büyük heykellerinden olan Buda heykelleri dinamitle havaya uçurulmuştur.

Buda'nın ilk heykelleri, 45-350 yılları arasında hüküm süren, yani Konstantineden ve Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabul etmesinden kısa bir süre önce varlığını sürdüren Kuçan hanedanlığı tarafından inşa edilmiştir. Bu hanedanlık, Yunan-Budist okulunun bugünkü Pakistan'da yer alan Peşaver kentinden yayılışına tanıklık etmiştir. Bu okulun sanat anlayışı, Büyük İskender'in M.Ö. 330-327 dolaylarındaki fetihlerinden beri orada yaşayan Yunanlılardan çok etkilenmiştir. Bu dönem Fars imparatoru II. Cyrus'un Batı hamlesinden sonra yaklaşık dört yüzyıl devam etmiştir. Yunanlılar sadece bir sanat tarzı ihraç etmekle kalmamış, aynı zamanda en azından Budistlere -ki Budistler o zamana kadar Buda'nın herhangi bir tasvirini yapmamışlardı- bizatihi figüratif imajı da öğretmişlerdir. Ne var ki, klasik çağda muhteşem heykellere sahip olan Yunanistan'da bile daha önce geometrik bir dönem vardı ve tabiatiyle bu çağda resim ve heykel yoktu. Bunun yanında klasik çağda bile resim ve heykele karşı olanlar çıkmıştır; örneğin Platon (Eflatun), eserlerinde resim ve heykele sıcak bakmaz. Bu anlayış daha sonra Protestanlar ve örneğin onsekizinci yüzyılda yaşayan Rousseau gibi Fransız Devriminin öncüleri tarafından da benimsenmiştir. Kısacası, ideolojik olsun olmasın resim ve heykelin kullanılması konusunda inişli çıkışlı dönemler olmuştur.

Taliban'a dönecek olursak; onların siyasî görüşü ne olursa olsun diyebiliriz ki, bu insanlar salt barbar değillerdi; barbar sözcüğü, bu bağlamda sık sık karşımıza çıkacaktır. Taliban, Afganistan'da sahneye ABD, Batı ve İslâm ülkelerinin desteğiyle Sovyet güçlerine karşı başarılı bir mücadele veren birçok mücahit grubun birbiriyle ciddi biçimde çatıştığı ve dolayısıyla zaten harap olan ülkeyi kaosa sürüklediği bir zamanda çıkmıştır. Taliban, ülkede düzeni sağlamak hususunda Batı'dan da yardım görmüştür. Fakat, ülkedeki çeşitli fraksiyonları etkisiz hale getirmek ve onları kontrol altına almak amacıyla radikal bir politika izlemiştir; köktenci olarak da tanımlanan bu anlayış, İslâm'ın saf köklerine dönmeyi amaçlayan püriten (sofu) bir anlayıştır.

Taliban bunu yaparken kendisine model olarak Arap yarımadasının Vahhabi hareketini almıştır. Suudi Arabistan'ın mevcut kraliyet ailesi Vahhabi hareketini kullanarak iktidar olmuştur; Vahhabilik ayrıca Kuzey Afrika'daki Senusi hareketine de model olmuştur. Senusi hareketi, İtalyan işgaline karşı verilen mücadeleye ideolojik destek sağladığı gibi Batı'nın sevmediği bir başka kişiye de destek olmuştur. Bu kişi, Libya'da İtalyanlar'a sadık kalan ama ömrü kısa süren bir rejimden sonra iktidara gelen Albay Kaddafi'den başkası değildir; Kaddafi de püritendir. Taliban'ın örnek aldığı bir diğer hareket ise İran'da Şah'a karşı Ayetullah Humeyni liderliğinde ortaya çıkan reformist harekettir; Humeyni de İran'a döndüğünde sade ve sofu bir hayat yaşamıştır.

Bu hareketler, çok çeşitli insan ve grupları etkilemiş ve onların gözüyle Batı'nın lüks ve çürümüş hayatına karşı birer sığınak olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında yaşamış Batı Afrikalı bir Gonja şairi olan el-Hacc Ömer, Arabistan'da bir süre kalmasına karşın şiirlerini Havsa'da yazmış ve kendi

deyimiyle Batı'dan, yani Hıristiyanlardan Afrika'ya yönelen felakete dikkat çekmiştir. Onun şiirleri halk arasında geniş kabul görmüştür; lâkin örneğin Türkiye ve Mısır'ın Batı'dan gelen şeye, yani 'modernleşmeye' karşı tavırları farklı olmuştur.

Burada 'püriten' sözcüğünü genel sosyolojik anlamda kullandık, ama bu sözcüğün tarihi New England'ın ve Yaşlı Avrupa'nın Püritenleriyle yakından alakalıdır. Onaltıncı yüzyıldaki Protestan Reformu, birçok açıdan püriten bir hareket niteliğinde olmuş ve köktenci tutumları beslemiştir; köktenci tutumlar aslında Katolik Kilisesi'nin aşırılıklarına -zengin hayat tarzında (özellikle Kilise'nin 'prensesi'nin yaşamında), serbest yaşamda (evlenmeyen rahip ve rahibelerin hayatlarında), giyside (papazların süslü ve işlenmiş elbiselerinde) ve sanatta (Floransalı Mediciler ve Milanlı Kardinal Borromeo'nun örneğinde)- karşı çıkan daha önceki hareketlerde de, örneğin Lollardlarda, Hussçularda, Katharlarda ve diğerlerinde de görülmüştür. Püritenlerin amacı, herkesin ulaşabildiği 'Tanrı'nın Sözü'ne, yani İncil'e ve zenginleri reddeden (zengin bir adamın cennete girmesi, devenin iğnenin deliğinden geçmesinden daha zordur) ilk dönemlerin kilisesinin sadeliğine geri dönmekti. Çoğu kimseye göre ilk dönem kilisesinde temsile ve özellikle de tiyatroya yer yoktu; bu dönemde Roma ve Yunan tiyatroları ortadan kalkmış ama bunların yerini ayinler almıştı. Yine ilk dönem kilisesi, resim ve heykel gibi temsilleri dinî ve hatta dünyevî alanlarda yasaklamıştı. Bugün Batı mirasının asli parçaları olan tiyatro ve heykel, Yunanlıların iki büyük başarısıydı. Ama bunlar, öncelikle Hıristiyan kilisesi ve tabii Yahudilik, sonra da İslâm tarafından ideolojik nedenlerle reddedilmiştir.

Tasvir karşıtlığı biçimindeki püritanizın, dünya dinlerinin başlangıcından beri vardı; gerçi bu dinler daha sonra bazı dönemlerde tasvirlere, yani heykel ve resme izin vermişlerdir.

Benzer bir biçimde, reform ve devrim hareketlerinde de köklere dönüş eğilimi her zaman varolmuştur. Dinlerin ilk dönemlerinde rastlanılan bu anlayış, yani tasvire değil de söze önem veren bu anlayış, muhtemelen dinlerin yazılı metinlere dayandığı gerçeğini yansıtmaktadır; zira bu dinleri, bugün puta tapıcılık olarak görülen eski inançlardan -ki onlar genelde tasvire dayanıyordu- ayıran şey, sözdür.

Bu tasvir karşıtlığı ve püritanizm anlayışı, sadece New England'da değil, Old England'da da VI. Edward önderliğinde onaltıncı yüzyılın ortalarında ve daha sonra onyedinci yüzyılın ortalarında İngiliz Devrimi ve Cumhuriyeti'nin önderi olan Cromwell'in hakimiyeti döneminde Protestanlar ve özellikle de Püritenler tarafından yeniden canlandırılmıştır. Cromwell döneminde tiyatrolar kapatılmış ve sanat yasaklanmıştı. Hatta daha hoşgörülü bir Anglikan olan Kraliçe Elizabeth bile elçisinin İslâm ve Protestanlığın resim ve heykeli reddetme konusunda örtüştüğünü Osmanlı Sultanı'na söylemesini istemiştir. Bu dönemde tamamen dinî içerikli bile olsa tüm temsil ve resimler yasaklanmıştır. Mayflower göçmenlerinin ülkesi olan Doğu Anglia'dan gelen bazı dinî sanat eserleri daha hoşgörülü olan ülkelere satılmıştır (Boldrick et al. 2002); renkli resimlerle bezenmiş güzel Ortaçağ pencere camları, Tanrı'nın ışığını engelledikleri gerekçesiyle bazı kiliselerce paramparça edilmiştir.

Evet burada başka yerlerde olduğu gibi bu tahribatın arkasında teolojik bir gerekçe bulunmaktaydı. Bu gelenek, Batı'nın bazı aykırı kiliselerinde son zamanlara kadar devam etmiştir. Bu kiliseler ve bahçelerindeki resim ve heykeller yerlerinden sökülmüştür. Örneğin New England'daki kiliselerin birçok anıtsal eseri tahrip edilmiş, yenilerinde ise resme yer verilmemiştir; hatta Hıristiyan suretleri bile yasaklanmıştır; buna kar-

şılık soyut ve pagan şekiller kullanılmıştır. Buralarda haç kaldırılarak yerine Yunan vazoları yahut kurukafalar konulmuştur. Bu ise Tanrı'ya değil, ölüye ibadet olarak anlaşılmıştır.

Yakın geçmişte ziyaret ettiğim Püritenlerin memleketi Bahama Adalarındaki İspanyol mezarlarında hiç haç görmemiştim; bunun yerine sadece üzerinde birkaç satır yazı bulunan sade mezar taşlarına rastlamıştım. Aynı şey New England ve hatta önceki çoğu Protestan mezarları için de geçerlidir; ne var ki, ondokuzuncu yüzyılda Oxford Grubu adıyla ortaya çıkan Anglo-Katolik hareketiyle beraber haça geri dönülmüştür. Bu mezarlıklar, sadece görünüşleri ve resimsiz, hatta çiçeksiz halleriyle Yahudilerin yahut Müslümanların mezarlarına benzemektedirler. Onüçüncü yüzyılın sonlarında ve ondördüncü yüzyılın başlarında Memlük egemenliğindeki Şam'da yaşayan bir Hanbeli olan İbn Teymiyye, Şeriat'a sonradan sokulmaya çalışılan bid'atların tehlikelerine dikkat çekmiştir. İbn Teymiye bu bağlamda evliya kabirlerinin ziyaret edilmesine de karşı çıkmıştır. Memlüklerin onu hapse atmasıyla hareketi sönmüştür. Ama fikirleri, onsekizinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve Arabistan ile Kuzey Afrika'da oldukça etkili olan Vahhabi hareketinde yeniden canlanmıştır. Tabii tasvirlere karşı çıkan hareketlerin her zaman siyasî bir yönü olmuştur. Özellikle, yeni siyasî hareketler, eski anlayışların bırakılarak yeni bir tasvir anlayışı benimsenmesini istemişlerdir. Bu söylediğimiz, 1649 İngiliz Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi sırasında da meydana gelmiştir.

Protestanlar bu tutumlarıyla Hıristiyanlığın ilk haline, yani Yakın Doğu'nun üç büyük dininin, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ın temel şiarlarından olan resim ve süs karşıtı sade haline döndüklerini düşünmüşlerdir. İslâm'ın ve bu arada Hıristiyanlığın temsil ve resim yasağı, aslında Tevrat'ın mezarlarda

dinî ya da dünyevî suretleri yasaklayan emrine dayanmaktadır. Resim ve temsil yasağının sadece Yakın Doğu dinlerine has olduğunu söyleyenler olmuşsa da resim ve heykel gibi temsilî şekillerden uzak durma, Taliban'ın heykellerini tahrip ettiği Budizmin ilk dönemlerinde de mevcuttu.

İlk dönemlerde ne Buda'nın, ne de Şakyamuni'nin resim ve heykelleri vardı. Budizm, ilk olarak M.Ö. beşinci yüzyılda ortaya çıktığında Buda sadece ayak izleri, tekerlek ya da nilüfer çiçeği ile temsil edilmiştir; ama Budist sanatta ya da Çin dükkanlarında rastladığımız ve zenginliği temsil eden resim ve heykeli o dönemde asla yapılmamıştır. Bugün oldukça ikonik bir din olan Budizm eski zamanlarda resim ve heykel karşıtı idi.

Bu tür değişimler diğer dinlerde de yaşanmıştır; gerçi bu değişim, diğer dinlere oranla eskiye daha sıkı bağlı olan İslâm'da daha az görülmüştür. O eski dönemlerde Budist teolojiler, "varolan herşeyin görünen farklılıkları ne olursa olsun kutsal ve gizli bir birliğe sahip olduğunu, yani dış biçim ile iç özün birliğini vurgulamışlardır... Tanrı'nın insan eliyle yapılan bir suretteki manevî varlığının derecesi ve biçimi konusunda sonu gelmez tartışmalar yapılmıştır" (Brinker 2001: 20). İlk kutsal metinlerde ikonik dinlerin her zaman ilgi alanını oluşturan resim ve heykellerin yapılması meselesi ya da sonraki Mahayana öğretisinde olduğu gibi Buda'nın iki ya da üç 'beden'de tezahür etmesi konusu yer almamaktadır.

Bu öğretide yer aldığı biçimiyle bu bedenlerin ilki, 'Dharma'nın gerçek bedeni' yani özüdür. Buda, bu bedende tüm formları aştığı için onu suretlerle ya da sözcüklerle ifade etmek mümkün değildir; zira o görünmezdir ve aydınlanmamış kişiler tarafından görülemez. Öte yandan, diğer iki bedenin suretleri daha sonra insanlara Buda'ya olan saygılarını ifade etmele-

ri için yapılmıştır; bu bedenlerden biri *bodisatva*'dan, yani müstakbel Buda'dan Buda'nın kendisine geçerkenki 'hesap verme' bedeni iken diğeri, Buda'nın tüm aydınlanmamış insanlar için yeniden canlandığı gölge beden, yani 'dönüşüm' bedenidir. Kısacası Buda, kendisine değişik şekiller verebilmektedir.

Bu meseleyle alakalı en eski metin, 179 yılında tamamlanan ve Buda'nın ruhunun onun suretlerinde yer almadığını ifade eden *Kâmil Bilgelik Yolu'nun Pratiği Kitabı*'dır. Suretinin yapılmasının nedeni, insanların ona saygıda bulunabilmesidir. Lianli hanedanlığına (Budist) mensup bir rahip olan Sengyon (445-518), Lao Tzu'nun (Taoizmin kurucusu) Hindistan seyahatinden bahsederken *Üç Katmanlı Yıkım Metninin İncelenmesi* adlı eserinde şöyle der: 'Barbarlar boşluk (*xu*) ve yok oluşa (*wu*) inanmadılar. Bu yüzden Lao Tzu, (Buda'nın) göçünden sonra onun heykellerini yaptırmış ve ... böylece barbarları (bu heykellerin yardımıyla) imana getirmiştir'. Bu ifade o dönemde Çinliler için de suretlerin barbarlara ait şeyler olduğunu ima etmektedir; gerçi bu suretler sözün yanında görsel bir destek ihtiyacı duyan paganların ihtida etmesine yardımcı olmuşlardır. Bunlar için yazılı kutsal metinler yeterli değildi.

Suretler konusunda farklı tavırlar devam etmiştir. Bir Buda figürü üzerinde yazılı 746 tarihli bir yazıda şu ifadeler yer almaktadır: "En yüce hakikatın sureti yoktur. Fakat eğer herhangi bir suret olmasaydı hakikat kendini gösteremezdi. En yüce ilkede söz yoktur. Ama eğer söz olmasaydı bu ilke nasıl bilinecekti?" (Brinker 2001: 20).

Suretlerin dinle ilgisi meselesi, tüm tasvirci dinlerde mevcuttur, zira bu, manevî olanın maddi hale gelmesi yahut görünmez olanın görünür hale gelmesiyle alakalı birşeydir. Kutsal metinlerdeki sözlerin muhtemelen bir peygamber ya da bir

elçinin ağzından doğrudan Tanrı'dan geldiğine inanılmaktadır. Burada suret meselesi kendisini gösterir, zira suretler halkın gördüğü alanlarda biteviye kendilerini gösterirken, söz genelde bir din adamının hattıyla sadece kopyalanabilmektedir. Suret ise insan eliyle bağımsız bir şekilde yapılabilmektedir.

Bu meselenin bir çözümü, Hinduizmde olduğu gibi, doğada bulunan ve insan eliyle yapılmayan suretlere daha büyük değer vermektir (Bizans geleneğinde bunlara *acheiro-podites* denilmekteydi; Brion 1996: 29). Benzer bir biçimde, Joseph Smith ve Mormon Kitabı örneklerinde olduğu gibi altın tabletler üzerinde yahut Musa'nın durumunda olduğu gibi taşlar üzerinde gönderilen sözler, metinlerin insanların ürünü olması meselesine bir çözüm olarak görülebilir.

Bir başka yol da insan elinin manevî olanı temsil ederken büyük bir maddi unsura neden olduğunu ve dolayısıyla tüm temsilin yasaklanarak varolan suretlerin yok edilmesidir. Bu oldukça radikal bir adımdır, ama manevî aleme ilişkin düalist, daha doğrusu Zerdüştvari bazı görüşlere pek de uzak değildir. Zira Vedalar zamanında suretten uzak duran ama günümüzde tam bir tasvirci din olan Hinduizmde bile bazı Brahmanlar, ezberleyip öğrettikleri kutsal metinlerin sözlerini okuma yazına bilmeyen insanlar için yapılan suretlerden daha önemli görmektedirler. Bu aynı zamanda Ortaçağ Hıristiyanlığında Yoksulların İncili olarak adlandırılan kiliselerdeki resim ve heykeller için de geçerlidir; özellikle de 787 yılında Nicaea'da (İznik) toplanan İkinci Konsil'deki resim ve heykel tartışmasının sonuçlanmasından sonra. Fakat Hinduizmde suretlerin genel halk kitlelerince kullanılmasında bile suretlerle din arasındaki ilişki sorun oluşturmuştur. Suretler Tanrı'nın evi haline gelmiş ve ancak özel bir törende gözlerin boyanmasıyla Tanrı'ya ulaşılabilmiştir. Ayrıca Tanrı'nın orada her zaman mı bulunduğu

yoksa sadece ibadet süresince mi bulunduğu konusunda da tartışmalar yapılmıştır.

Suretleri yasaklamak elbette ruhani olanın maddi tezahürü ve özellikle de Tanrı'nın insanları yaratmasından ziyade insanların Tanrı'yı yarattığı meselesini tümden çözecek yahut onu mesele olmaktan çıkaracaktır. Zira bir Tanrı için bir heykel ya da kabir yapmak aslında insanın yaratıcı olması sorununa yol açacaktır.

Öte yandan, ruhani olanın maddi tezahürü reddetme yahut görünmeyeni görünür kılma eğilimi gösteren insanoğlu, aynı zamanda sık sık Tanrı'nın somut tezahürlerini talep etmiştir. Bu ise dışarıdakilere dinî hayatın çelişkisini gösterir; tıpkı Protestanların Katoliklere olan bakışı gibi. Fakat Katolikliğin içinde bile bir iç eleştiri her zaman var olmuştur; özellikle İsa'nın hem maddî, hem de manevî güzelliğini temsil eden bazı kadın mistiklerin güzel ve erotik suret ve heykelleriyle ilgili tartışmalar çıkmıştır (Soskice 1996: 38). Diğer taraftan özellikle Zerdüştlüğe benzer inançlara sahip Languedoclu Katharlar ve benzeri mezhepler, maddi olan ile ruhani olanın daha keskin bir şekilde birbirinden ayrılmasını istemişlerdir; zira bunlar maddi olanı dünyevî olanla ve dolayısıyla şeytanla özdeşleştirmişlerdir.

Tasvir korkusunun kaybolması ve resim ve heykellerin yaygın bir biçimde ortaya çıkışı iki şekilde olmuştur. Hıristiyanlıkta sanat, ancak dinî olduğunda serbest bırakılmıştır. Hıristiyanlıkta sanat, beşinci asırda Marsilya katedralinde kendini göstermiştir. Kilisenin dışında büyük gelenekte (ama her zaman halk arasında değil) tüm resim ve heykeller Rönesans'a kadar dinî içeriklidir. Rönesans'la birlikte sanat, klasik çağın seküler ve pagan özelliğini kazanmıştır. Aynı şey tiyatronun reddedilmesinde de yaşanmıştır. Drama ilk olarak, ibadetlerde

ve daha sonra da gizemli ve mucizevi oyunlarda ortaya çıkmıştır. İngiltere'de ise onaltıncı yüzyılda Marlowe ve Shakespeare gibi yazarların eserlerinde ve Elizabeth dönemi tiyatrosunda seküler drama başgöstermiştir.

Öte yandan Lübnan'da ve başka yerlerde İslâm ve Yahudilik'te benzer ama daha az güçlü dramatik temsil hareketleri ortaya çıkmıştır. Her iki din de tiyatroyu yasaklamış ama sonraları Şiilikte Hz. Ali'nin ölümü etrafında mucizevi oyunlar sahnelenmiştir. Benzer bir biçimde, Avrupa'da Hıristiyanlıktaki gelişmelerin etkisiyle Yahudilikte Esther ve Sukkoth bayramlarında mucizevi oyunlar oynanmıştır.

Bunun dışında en azından elit gelenekte bu dinlerde sanat, dinî olmayan seküler bir bağlamda gelişmiştir. Muhtemelen Afganistan'daki Herat gibi bazı Orta Asya kentlerindeki Çin tasvirlerinden etkilenen Müslüman İran, seküler bir sanat geliştirmiş ve bu da saray çevresine ait erotik ve oldukça seküler olan Moğol resim sanatı olarak Hindistan'a taşınmıştır. Bu sanat, Müslüman fatihlerin mabetlerin içinde ve dışında muhteşem Hindu heykellerini tahrip ettikleri bir dönemde neşv u nema bulmuştur.

Şimdiye kadar maddi olanla ruhani olan, görünür olanla görünmez olan arasındaki karşıtlıkla ve dünyanın Yüce Tanrı tarafından yaratılmasıyla ilişkili olan dinî bağlamda resim ve heykellerin reddedilmesinden bahsettik. Fakat bu reddedilme orada durmamış, seküler olana da sıçramıştır. Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslâm'ın ilk devirlerinde sadece dinî temsiller ve oyunlar değil, aynı zamanda seküler olanlar da yasaklanmıştır. Aslında bu dinlerde dinî olanla seküler olanı birbirinden ayırmak zordur, zira tüm maddi dünyayı Tanrı yaratmıştır. Örneğin İslâm'da doğal nesnelerin temsili, aslında Tanrı'nın yaratıklarının temsilidir; bu ise bir anlamda O'nun yüce kudretine

bir meydan okuma hükmündedir. Onları mümkün kılan ise bilerek eklenen kusurlardır.

Bu tartışmanın üç yönünü kısaca ifade etmek istiyorum. Birinci olarak, bu tür eğilimlerin diğer yazılı ve şifahi kültürlerde de varolduğunu ifade etmek; ikinci olarak seküler insanların da tasviri reddettiklerini belirtmek ve son olarak da birçok toplumda tasvirlerin belli dönemlerde niye kabul edildiğini ve belli dönemlerde de niye reddedildiğini sormak istiyorum.

Öncelikle diğer kültürlere bakalım. Tasvirler konusunda Yakın Doğu dinlerinin herhangi bir hususiyeti bulunmamaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi, Budizm ilk dönemlerinde tıpkı ilk dönemlerindeki Hıristiyanlık gibi tasvir karşıtı idi. Peki ya Hinduizm? Bu Vedik dininin de ilk dönemlerinde böyle olduğu iddia edilmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, bugün bazı Brahmanların suretlerin değeri konusunda kuşkulu olduklarını biliyoruz; ayrıca dinî içerikli olan Kathakali gibi bazı dans dramaları hariç drama da hiçbir zaman Hindu kültürünün bir unsuru olmamıştır, oyun yazarı Kalidas'ın yaşadığı kısa dönem hariç. Hindular esas itibariyle kitap yahut söz insanıdırlar, ama başkalarının suretlere ihtiyaçları olduğunu da kabul ederler.

Çin ve Japonya, büyük Budizm merkezleridir, ama buralarda başka inançlar, örneğin Konfüçyusçuluk da hep bulunmuştur. Buralarda, örneğin birçok anlamda 'püriten' olan Zen Budizminde ve gösterişe şiddetle karşı çıkan Konfüçyusçulukta söz karşıtı olarak suret hakkında farklı tutumlar takınılmıştır. Yine mesela Mensius, birçok püriten inanışın duyarlılık gösterdiği zengin ile fakir arasındaki uçurum konusunda oldukça hassas davranmıştır.

Bu öğretilerin yazılı kültürlerde çokça işlenmesi beklenebilir birşeydir, ama bize göre şifahi kültürlerde de tasvirler konu-

sunda kafa karışıklığı ve çelişkiler bulunmaktadır. Bu meseleyi burada ele almayacağız, zira onu başka bir yerde irdelemiştik (1997). Fakat bize göre büyük dünya dinlerinin etkisinin söz konusu olmadığı Afrika toplumlarında da tıpkı İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde olduğu gibi (Hıristiyanlığın son dönemleri istisna) insanlar, Yüce Tanrı'yı tasvir etmeye pek yanaşmamışlardır. Etnografya müzelerinden biliyoruz ki, ağaçtan heykel yapma konusunda oldukça ikonik özellikler taşıyan Afrika kültürlerinde bile sanki Yaratıcı'yı yaratmak ve görünmez olanı görünür kılmak imkânsızmış gibi Yaratıcı'nın temsilî resimlerine rastlanmamıştır. Bazı Afrika kültürlerinde insanlar, sadece Yüce Tanrı'nın değil, aynı zamanda diğer önemli kutsal varlıkların temsil ve suretlerini yapmaktan da kaçınmışlardır. Hatta İslâm'dan etkilenmediklerini düşündüğüm (gerçi bazıları etkilenmiştir) birkaç Afrika kültüründe hiçbirşeyin temsili yapılmamıştır.

Buradan, yani birinci meseleden ikinciye, yani seküler sanat meselesine gelmiş bulunuyoruz. Klasik çağda Platon, sahte ve yalandan ibaret gördüğü resim ve tasvirlere karşı olduğunu belirtirken seküler bir resim görüşü ortaya atmıştır. Platon'un bu görüşü onun metafizik görüşüne dayanmaktadır; zira ona göre örneğin maddi bir sandalye aslında sandalye idesinin (kavramının) bir temsilidir ve bu yüzden de nihai gerçeklik değildir. Buna göre resim temsilin temsili olmaktadır ve bu yüzden iki kere yanıltıcıdır. Genel olarak temsilin -sadece ruhani olanla değil, aynı zamanda seküler olanla ilişkisi açısından- bir yalandan ibaret olduğu fikri, başkaları, örneğin Protestanlar ve daha da önemlisi entelektüel olarak Fransız Devrimi'nin öncüleri tarafından benimsenmiştir. Bu devrimin babaları, her türlü temsile karşı çıkmışlar; sadece resim ve heykele değil, tiyatroya da muhalefet etmişlerdir. Eski Fransız sa-

natı, sadece zenginlerin değil, tüm halkın ulaşabildiği Louvre Müzesinde (eski kraliyet müzesi) saklanarak tahribattan kurtarılmıştır. Tiyatroya gelince, bu sanat da yapay ve yanlış temsil olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Halk tiyatroları değil de diğer tiyatro oyunları nihayet serbest bırakıldığında bunlar, özel olarak hazırlanmış ve boyanmış sahneler yerine gerçek taşlar ve ağaçlar kullanılarak yapılmıştır.

Sormak istediğim üçüncü soru ise şudur: Eğer tasvirlere ilişkin bu reddedici tutumlar sadece tektanrıcı dinlere, yani genel olarak yazılı dinlere has değilse ve sadece şifahi kültürlerde değil de seküler kültürlerde de görülüyorsa bunun sebebi nedir? Bu soruyla alakalı bir başka konu ise eleştirmen Walter Benjamin'in dikkat çektiği modern dönemde matbaa, kamera, film ve TV gibi araçların ortaya saçtığı bunca suret ve tasvirden sonra artık tasvirlere ilişkin kafa karışıklığının ortadan kalkıp kalkmadığı meselesidir. Kanaatimizce bu iddia kısmen doğrudur, fakat biz hâlâ soyut sanat alanında üretilen imajlara karşı itirazlarla karşılaşmaktayız. Örneğin yirminci yüzyılın başlarında Rusya'da Kandinsky ve Malenkovitch, Paris'te izlenimciler sonrası dönemde ve Amerika'da Pollock, Rothko ve birçok başka kişi ile yaşanan deneyimler buna örnektir. Bu itirazlar, manevî bir mutlak bulma ve şeylerin yokluğunda bir arınma keşfetme biçimine girmektedir[1].

Kanaatimizce bu temsil meselesi, insanlığın simgesel bir hayvan olma, yani dünya ile olan karşılaşmasında temsilleri kullanma durumundan kaynaklanmaktadır. Bu temsil kullanımının merkezinde ise kendisi de bir temsil olan dil yer almaktadır. Dille yahut imajla olsun bu temsiller, hiçbir zaman insa-

---

1. Bkz. John Golding, *Paths to the Absolute* (Londra: Thames & Hudson, 2000) ve Jack Flam, 'Space Men', *New York Review of Books*, 48 (2001), 10-14.

nın, eşyanın ve eylemin kendisi değildir. 'At' sözcüğü, hiçbir zaman bindiğimiz at olamaz, tıpkı 'elma' sözcüğünün yahut 'elma' resminin yediğimiz elma olmadığı gibi. Dolayısıyla, hem söz, hem de suret bizi hatalara sevkedebilir[2].

Burada ele aldığımız konu oldukça tartışmalıdır. Buraya kadar söylediklerimizden anlaşılıyor ki, bu bölücü konuda genelde İslâm ve özelde ise Taliban bizimle ortak bir mirası paylaşmaktadır. En azından bu bağlamda İslâm'ın Yahudi-Hıristiyan medeniyetinden tamamen farklı olduğunu düşünmek yanlıştır, zira onun Ahd-i Atik'te birçok benzer kökleri bulunmaktadır. Diğer açılardan da İslâm'ı, Öteki olarak görmek doğru değildir, çünkü o, sekizinci asırdan beri Avrupa'dadır. Ve bugün İngiltere'de yaklaşık iki milyon, Almanya'da iki milyon, Fransa'da ise muhtemelen altı milyon Müslüman yaşamaktadır.

Benzerliklerden bahsetmek, kendimize ait değer ve tercihlerimizin olmadığı anlamına gelmez. Ben sinemaya gitmeyi severim, Taliban sevmez. Yine tıpkı bizim Budist heykellerin tahrip edilmesini barbarca bir eylem olarak görmemiz gibi onlar da bu heykelleri barbarların eseri olarak görebilirler. Aslında sadece Müslümanlar değil, Budistler de ilk zamanlarda heykellere karşı böyle tutumlar içerisindeydiler; bugün bile bazı Zen mezhepleri kendine has bir entelektüel püritanizmi uygulamaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu bizim gelenekleri-

---

2. '*The Voice of Marble*' adını taşıyan makalesinde sanat eleştirmeni Leonard Barkan şöyle yazmıştır: 'insan bedenini temsil eden (figüratif temsil adını verdiğim) kadim heykelciliği yeniden canlandırmanın temeli, nesneye ses kazandırmaktır' (Barkan, 1999: xxiv). O, 'olmayan bir varlığa seslenme' ve ona konuşma gücü atfetme kurgusundan bahsetmektedir. Ne demek istediğini biliyoruz; o aslında bu varlığın bize ne söyleyebileceğini mecazi olarak anlatmaktadır; ama bu varlık yine de gerçekliği temsil etmekte ve dolayısıyla bir kurgu ve belki de bir yalandır' (Serra 2002: 65).

mizin de bir parçasıdır. Anne tarafından bir İskoç Presbiteryan aileye mensup olarak ben, küçükken Fransa'ya yaptığım seyahatlarda Katolik kiliselerini (ve Protestan olanları da) süsleyen genelde kalitesiz eserlerden oluşan dinî sanat eserleri karşısında oldukça şaşırdığımı ifade etmeliyim. Hatta Paris'teki Madeleine kilisesindeki bir Paskalya ayininde benden eğilip dikenlerin ucunu öpmem istenmişti; bu tür temsiller, ibadetle alakalı olmasa bile insana herhangi bir Müslümanınki kadar derin bir çekinme duygusu vermektedir.

Hepimiz değiştik. Giderek artan sekülerleşme ve hatta küreselleşme, annemin ailesinin sahip olduğu püriten görüşlerin artık sadece birkaç kişide kaldığını göstermektedir. Daha önce iki yüzyıldan fazla bir zaman için tiyatroyu yasaklayan Edinburgh şehri, bugün en güzel tiyatro festivallerine sahne olmaktadır. Eskiden sadece sahne temsillerini değil, diğer sanat türlerini de reddeden New England'ın püritenleri ile Amerika'nın Yahudileri bugün sinema, tiyatro ve diğer sanatlarda dünyaya liderlik yapmaktadırlar (gerçi sinagoglar ve mezarlıklar daha önce Püritenlerin yıllarca yaptıkları gibi tasvir yasağına uymaya devam etmektedirler). Zaman değişiyor ve hayat zenginleşiyor. Onsekizinci yüzyılda minimal düzeyde tiyatro kültürüne sahip, kültürel olarak bir çöl olan Amerika, bugün dünyanın medya kültürü merkezi haline gelmiş ve ürettikleri ürünleri tüm dünyaya pazarlamaktadır. Aynı şey daha düşük derecede Fransa için de söylenebilir; Fransızlar onsekizinci yüzyıldaki tartışmalardan etkilenen devrim, tiyatro ve resim sanatını aristokratik faaliyetler olduğu gerekçesiyle yasaklamaya çalışmıştır. Ama tıpkı ABD gibi Fransa da bu her iki sanat için büyük bir merkez haline gelmiştir.

Şunu da ifade edelim ki, dil gibi bazı tür temsiller insan hayatı için elzem iken her temsil türü her zaman insanlar için el-

zem olmamıştır; bunun nedeni de temsillerin zaman zaman kuşkulara -bazen bu kuşkular aşırı bir biçim kazanıp Bamiyan heykellerinin tahribine neden olabiliyor- yol açmış olmasıdır.

Bu kitapta birçok konuyu oldukça sınırlı bir yerde de olsa ele almaya çalıştım, zira zihnimde Avrupa ile İslâın arasındaki ilişkileri, İslâm'ın Avrupa'ya yaptığı hem olumlu, hem de olumsuz katkıları, onun Yahudilik ve Hıristiyanlıkla olan benzerliklerini özetleme düşüncesi bulunmaktaydı. Müslümanlar büyük oranda bu kıtadan çıkarıldıktan yıllar sonra kitleler halinde yeniden Avrupa'ya gelmeye başlamışlardır, ama bu sefer işgalci olarak değil, göçmen olarak. Her iki durumda da Müslümanların birçok katkısı olmuştur. Geçmişte Müslümanlar entelektüel ve bilimsel hayata katkıda bulundukları gibi bizatihi Rönesans'ın kendisine de tesir etmişlerdir. Bugün ise Müslümanlar, Avrupa'nın azalan nüfusu karşısında onların işgücü ihtiyacını karşılamaktadırlar. İslâm geçmişte de Öteki değildi, şimdi de değildir. Asya'da bile Müslüman gelenekler, Hıristiyan ve Yahudi geleneklere daha yakındır. Müslümanlar artık Avrupa sahnesinin bir parçası haline gelmişlerdir.

Kaynakça

Abulafia, D. 1994. *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca.* Cambridge: Cambridge University Press.

Allievi, S. 1994. Le retour de l'Islam: la presence musulmane entre historie et actualite. *Bulletin de l'Institut de Recherche sur le Maghreb Contemporain* (IRMC), NS 22/3, 3-8.

Allievi, S., ve Dassetto, F. 1993. *Il ritorno dell' Islam: i Musulmani in Italia.* Roma: Lavoro.

Ancien, M. et al. 1998. *L'Islam i Catalunya.* Barcelona: Lunwerg.

Armani, M. 1935. *Storia del Musulmani di Sicilia*, 2. baskı, 3 cilt, Catania.

Barkan, L. 1999. *Unearthing the Past: Archaeology and Aesthetics in the Making of Renaissance Culture.* New Haven: Yale University Press.

Bell, J. N. 1979. *Love Theory in Later Hanbalite Islam.* Albany: State University of New York Press.

Birmingham D. 1993. *A Concise History of Portugal.* Cambridge: Cambridge University Press.

Boase, R. 1977. *The Origin and Meaning of Courtly Love.* Manchester: Manchester University Press.

Boase, R. 1989. The disputed heritage: Europe's cultural debt to the Arabs. *Bulletin of Hispanic Studies*, 66.

Boase, R. 1994. Arab influences on European love-poetry. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain.* Leiden: Brill.

Boldrick, S., Park, D., ve Williamson, P (ed.). 2002. *Wonder: Painted Sculpture from Medieval England.* Leeds: Henry Moore Institute.

Braudel, F. 1972-3. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. S. Reynolds. Londra: Collins.

Briggs, M. S. 1931. Architecture. T. Arnold ve A. Guillaume (ed.), *The Legacy of Islam*. Oxford: Clarendon Pres, 155-79.

Briggs, M. S. 1933. Gothic architecture and Persian origins. *Burlington Magazine*, 1, 183-9.

Brinker, H. 2001. Early Buddhist art in China. L. Michel (ed.), *The Return of the Buddha: The Qingshou Discoveries*. Londra: Royal Academy of Art.

Brion, M. 1996. *Les Peintres de Dieu*. Paris.

Brough, J. 1968. *Poems from the Sanskrit*. Harmondsworth: Penguin.

Bürgel, J. C. 1988. *The Feather of Simurgh: The 'Licit of Magic' of the Arts in Medieval Islam*. New York: New York University Press.

Bürgel, J. C. 1994. Ecstasy and control in Andalusi art: steps towards a new approach. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Burke, P. 1998. *The European Renaissance: Centres and Peripheries*. Oxford: Blackwell.

Burnett, C. 1997. *The Introduction of Arabic Learning into England*. Londra: British Library.

Burton, R. F. 1894. *The Books of the Thousand Nights and a Night*, 12 cilt, Londra: Nichols.

Campbell, D. 1926. *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*. Londra: Keagen Paul.

Cardini, F. 1999. *Europe and Islam*. Oxford: Blackwell.

Christensen, E. 1980. *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier*. 1100-1525. New York: Macmillan.

Colley, L. 2002. *Captives, Britain, Empire and the World 1600-1850*. Londra: Cape.

Constable, O. R. 1994. Muslim merchants in Andalusi international trade. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Daniel, N. 1962. *Islam and the West: The Making of an Image*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Daniel, N. 1975. *The Arabs and the Medieval Europe*. Londra: Longman.

de Castro, T. 2002. L'emergence d'une identite alimentaire: musulmans et chretiens dans la royaume de Grenade. M. Bruegel and B. Laurioux (ed.), *Histoire et identites alimentaires en Europe*. Paris : Hachette.

de Martino, A. 1988. Constantino Africano. M. Pasca (ed.), *La scuola medica Salernitana : storia, immagini, manoscritti del' IX al XIII secolo*. Napoli : Electra.

Despic-Popovic, G. 1999. *Liberation*'da bir makale, 31 Mart.

Dickie, J. 1994. Granada: a case study of Arap urbanism in Muslim Spain. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Dodds, J. 1994a. The mudejar tradition of architecture. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Dodds, J. 1994b. The arts of al-Andalus. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Dozy, R. 1913. *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*, çev. F. G. Stokes. Londra: Chatto&Windus.

Dumont, H. 1970. *Homo hierarchicus: The Caste System and its Implications*, çev. M. Sainsbury. Londra: Weidenfeld&Nicolson.

Durrell, L. 1959. *Bitter Lemons*. Londra: Faber.

Eagleton, T. 1999. Nationalism and the case of Ireland. *New Left Review*, 234, 4-61.

Ebin, V. 1996. Making room versus creating space. B. Metcalf (ed.), *Making Muslim Space in North America and Europe*. Berkeley: University of California Press.

Edwards, D. 2003. Caravans of martyrs: sacrifice in Afghanistan. 'Şiddet Kültürü?' Konferansına sunulan bildiri, St. John's College, Cambridge.

Finley, M. I., Mack Smith, D., ve Duggan, C. 1986. *A History of Sicily*. Londra: Chatto&Windus.

Fisher-Galati, S. A. 1959. *Ottoman Imperialism and German Protestantism*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fisher, G. 1957. *Barbary Legend*. Oxford: Clarendon Press.

Frazer, J. 1890. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 2 cilt, Londra: Macmillan.

Gabrieli, F (ed.). 1983. *Histoire et civilization de l'Islam en Europe: Arabes es Turcs en Occident du VII au XXe siecle*. Paris : Bordas.

Garcia, E. 2002. La dietetique arabe, reflet d'une realite quotidienne ou d'une tradition fossilisee. IEHA Konferansına sunulan bildiri, Tours, Aralık 2002.

Garcia, P. G. 1992. Analisis de las Antiguas 'Relaciones de Moros y Christianos de Laroles' (La Alpujarra). *Gazeta de Antropologia*, 9.

Geanakoplos, D. J. 1962. *Greek Scholars in Venice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Geanakoplos, D. J. 1966. *Byzantine East and Latin West*. Oxford: Blackwell.

Gellner, E. 1963. Sanctity, Puritanism, secularization and nationalism in North Africa. *Archives de Sociologie des Religions*, 8, 71-86.

Gellner, E. 1968. A pendulum swing theory of Islam. *Annales Marocaines de Sociologie*, 4-14

Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Gernet, J. [1972] 1982. *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gibbon, E. [1776-88] 1887. *The History of the Decline and the Fall of the Roman Empire*. Londra.

Giddens, A. 1985. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, 2. cilt: *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity.

Giffen, L. A. 1971. *Theory of Profane Love among the Arabs: The Development of the Genre*. New York: New York University Press.

Glick, T. F. 1970. *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Glick, T. F. 1979. *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formations*. Princeton: Princeton University Press.

Goody, J. 1983. The *Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, J. 1997. *Representations and Contradictions: Ambivalence towards Images, Theatre, Fiction, Relics, and Sexuality*. Oxford: Blackwell.

Goody, J. 1998. *Food and Love*. Londra: Verso.

Grabar, O. 1994. Two paradoxes in the Islamic art of the Spanish peninsula. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Guichard, P. 1977. *Structures socials 'orientales' et 'occidentales' dans l'Espagne musulmane*. Paris : Mouton.

Guichard, P. 1994. The social history of Muslim Spain. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Gustavino Gallent, G. 1969. *La fiesta de Moros y Christianos y su problematica*. Madrid.

Halliday, F. 1995. *Islam and the Myth of Confrontation : Religion and Politics in the Middle East*. Londra: Tauris.

Hamilton, A. 2001. *Arab Culture and Ottoman Magnificence in Antwerp's Golden Age*. Oxford: Oxford University Press.

Haskins, C. H. 1924. Studies *in the History of Mediaeval Science*. Cambridge: MA: Harvard University Press.

Haskins, C. H. 1927. *The Renaissance of the Twelfth Century*. New York.

Hasluck, M. 1954. *The Unwritten Law in Albania*. Cambridge: Cambridge University Press.

Heyberger, B. 2002. Les Europeens vus par les Libanais (XVIe-XIXe siecles). B. Heyberger and C. M. Welbiner, *Les Europeens vus par les Libanais a l'epogue ottoman*. Beyrut.

Hibbert, C. [1974] 1979. *The Rise and Fall of the House of Medici*. Harmondsworth: Penguin.

Hillenbrand, R. 1994. 'The ornament of the world': medieval Cordoba as a cultural centre. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Hobsbawm, E. 1990. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodges, R., ve Whitehouse, D. 1983. *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe*. Londra: Duckworth.

Howard, D. 2000. *Venice and the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100-1500*. New Naven: Yale University Press.

Ibn Hazm 1953. *The Ring of the Dove: A Treatise on the Art and Practice of Arab Love*, çev. A. J. Arberry. Londra: Luzac.

Jacquart, D ve Micheau, F. 1990. *La Medecine arabe et l'Occident medieval*. Paris : Maisonneuve&Larose.

Jardine, L., ve Brotton, J. 2000. *Global Interests: Renaissance Art between East and West*. Londra: Reaktion.

Jayyusi, S. K. (ed.). 1994. *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Kaltanbach. J. H., ve Tribalat. M. 2002. *La Republique et l'Islam: entre crainte et aveuglement*. Paris : Gallimard.

Kepel, G. [1987] 1991. *Les Banlieues de l'Islam : naissance d'une religion en France*. Paris : Le Seuil.

Khosrokhavar, F. 1995. *Le Foulard et la Republique*. Paris : La Decouverte.

Khosrokhavar, F. 1997. *L'Islam des jeunes*. Paris: Flammarion.

Khosrokhavar, F. 2002. *Les Nouveaux Martyrs d'Allah*. Paris: Flammarion.

Lemaires, G. G. 2001. *The Orient in Western Art*. Kōln.

Leveau, R., ve Mohsen-Finan, K. 2001. France-Allemagne: nouvelles perspectives, identites et societes. R. Leveau, K. Mohsen-Finan ve C. Wihtol de Wenden, *L'Islam en France et en Allemagne: identites et citoyennetes*. Paris : La Documentation française.

Levi-Provençal, E. 1931. L'Espagne *musulmane en Xe siecle*. Paris : Maisonneuve&Larose.

Lewis, A. 1958. The closing of the European frontier. *Spectrum*, 33.

Lewis, B. 1982. *The Muslim Discovery of Europe*. New York ve Londra: W. W. Norton.

Lewis, B. 1993. *Islam and the West*. Oxford: Oxford University Press.

Lewis, B., ve Schnapper, D. (ed.), 1992. *Musulmans en Europe*. Arles: Actes Sud.

Linehan, P. 2001. At the Spanish frontier. P. Linehan ve J. L. Nelson (ed.) *The Medieval World*. Londra: Routledge.

Lopez-Baralt, L. 1994. The Legacy of Islam in Spanish Literature. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Lynch, J. 1965. *Spain under the Habsburgs*. Oxford: Blackwell.

McCormick, M. 2001. *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD300-900*. Cambridge: Cambridge University Press.

McCormick, M. 2002. New light on the 'Dark Ages': how the slave trade fuelled the Carolingan economy. *Past and Present*, 177, 17-54.

McEvedy, C. 1992. *New Penguin Atlas of Medieval History*. Harmondsworth: Penguin.

Mahdi, M. 1984. *The Thousand and One Nights from the Earliest Sources*. Leiden: Brill.

Malcolm, N. 1998. *Kosovo: A Short History*. Londra: Macmillan.

Markovits, C. 2000. *The Global World of Indian Merchants 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama*. Cambridge: Cambridge University Press.

Martin, E. 1900. *Histoire de la ville de Lodeve*. Montpellier : Lecoeur.

Matar, N. 1999. *Turks, Moors and Englishmen in the Age of Discovery*. New York: Columbia University Press.

Menocal, M. R. 1987. *The Arabic Role in Medieval Literary History: A Forgotten Heritage*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Metlitzki, D. 1977. *The Matter of Araby in Medieval England*. New Haven: Yale University Press.

Montaigne, M. 1685. *Essays*, çev. C. Cotton. Londra : Gillyflower.

Nakosteen, M. K., ve Szyliowicz, J. S. 1997. History of education (Muslim). *Encyclopedia Britannica*, 15. baskı, 18. cilt, 16-17.

Nykl, A. R. 1946. *Hispano-Arab Poetry and its Relations with the Old Provençal Troubadours*. Baltimore: J. H. Furst.

O'Brien, D. B. C. 1971. *The Mourides of Senegal: The Political and Economic Organization of an Islamic Brotherhood*. Oxford: Clarendon Press.

Pacey, A. 1990. *Technology in World Civilization*. Cambridge, MA: MIT Press.

Parrain, C. 1964. Rapports de production et developpement des forces productives: l'example du Moulin a eau. *La Pensee*, 115, 55-70.

Pirenne, H. 1939. *Mohammed and Charlemagne*, çev. B. Miall. Londra: Allen&Unwin.

Prutz, H. 1883. *Die Kulturgeschichte der Kreuzzuge*. Berlin.

Pryor, J. H. 1988. *Geography, Technology and War: Studies in the Maritime*

History of the Mediterranean 649-1571. Cambridge: Cambridge University Press.

Rath, J. et al. 2001. *Western Europe and its Islam*. Leiden.

Reinaud, J. T. 1836. *Invasions des Sarrazins en France et de France en Savoie, en Piemont et dans la Suisse, pendant les VIIIe, IXe et Xe siecles de notre ere, d'apres des auteurs chretiens et mahometans*. Paris.

Robb, P. 1996. *Midnight in Sicily*. Londra: Harvill Press.

Roden, C. 1985. *A New Book of Middle Eastern Food*. Harmondsworth: Penguin.

Rodinson, M. 1980. *La Fasciantion de l'Islam*. Paris.

Runciman, S. 1969. *A History of the Crusades*, ed. K. M. Selton, 2. baskı, Madison.

Said, E. 1978. *Orientalism*, New York: Pantheon.

Sant Cassia, P. (baskıya hazırlanıyor). *Memories of Conflict*. Oxford.

Saynesi J. et al. 1986. *Histoire de Beziers*. Toulouse.

Sells, M.A. 1996. The *Bridge Betrayed : Religion and Genocide in Bosnia*. Berkeley: University of California Press.

Sen, F. 2002. *Islam in Deutschland*. Münih: Beck.

Serra, I. 2002. The voice of marble: prosopopoeic of the past in present Italy. *Florida Atlantic Comparative Studies*, 5, 65-80.

Soskice, J. M. 1996. Sight and vision in medieval Christian Thought, T. Brennan ve M. Jay (ed.), *Vision in Context*. New York ve Londra: Routledge.

Southern, R. 1978. *Western Views of Islam in the Middle Ages*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Stimson, D (ed.). 1962. *Sarton on the History of Science*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tasso, T. [1600] 1853. *Jerusalem Recovered*, çev. E. Fairfax. Londra.

Terrase, M. 2001. *Islam et Occident mediterraneen: de la conquete aux Ottomans*. Paris : Comite des travaux historiques et scientifiques.

Tietze, N. 2001. 'Etre musulman' en France et en Allemagne, R. Leveau, K. Mohsen-Finan ve C. Withol de Wenden, *L'Islam en France et en Allemagne: identites et citoyennetes*. Paris : La Documentation française.

Toaff, A. 2000. *Mangiare alla Giudia*. Bolonya.

Torres, C., ve Macias, S. 1998. *O legado Islamico em Portugal*. Lizbon : Fundaçao Circulo Leitores.

Vernet, J. 1985. *Ce que la culture doit aux Arabes d'Espagne*. Paris.

Vernet, J. 1994. Natural and technical science in al-Andalus. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Viguera, M. 1994. Asluhu li 'l-ma'ali: on the social status of Andalusi women. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Wachtel, N. 1971. *Los vencidos: los indios del Peru frente a la conquista espanola. (1530-1570)*. Madrid.

Waines, D. 1989. *In a Caliph's Kitchen : The Golden Age of the Arab table*. Londra: Riad El-Rayyes.

Wallerstein, I. 1974. *The Modern World-System*. New York ve Londra: Academic Press.

Warton, T. [1774] 1871. History *of English Poetry from the Twelfth to the Close of the Sixteenth Century*, ed. R. C. Hezlitt. Londra: Reeves&Tanner.

Watt, W. M. 1991. *Muslim-Christian Encounters*. Londra: Routledge.

Wickham, C. 1994. *Land and Power: Studies in Italian and European Social History, 400-1200*. Londra: British School (Roma).

Wright, O. 1994. Music in Islamic Spain. S. K. Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*. Leiden: Brill.

Yahya, D. 1981. *Morocco in the Sixteenth Century*. Harlow: Longman.

Yalman, N. 2001. Further observations on love. *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, ed. J. L. Warner. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

Zafrani, H. 1996. *Juifs d'Andalousie et du Maghreb*. Paris : Maison-neuve&Larose.

AVRUPA'DA İSLÂM DAMGASI

Jack Goody

Avrupa'da yayımlandığında hararetli tartışmalara yol açan bu kitap, İslâm'ın Avrupa tarihi boyunca üstlendiği merkezî rolü açıkça ifşâ ediyor. Yazar, Doğu'dan Batı'ya insanların, kültürlerin ve dinlerin hareketlerinden yola çıkarak, İslâm'ın, Avrupa'nın geçmişine ve geleceğine ait ayrılmaz bir parça olduğunu gösteriyor ve İslâm ve Avrupa arasında "varsayılan" zıtlaşmayı bertaraf ediyor. Dinler savaşının ve göç diktatoryasının tarihî bir analizini de yapan yazar, meşrulaştırılmış şiddet, etnik temizlik ve terör anlayışımızı masaya yatırıyor. Jack Goody'nin mukayeseli perspektifi, okuyucusuna, halihazırdaki tartışmalar ve politik problemlerle ilgili önemli ve aydınlatıcı ipuçları da sunuyor.

Goody, Avrupa'ya "göçen" İslâm'ın üç ayrı yol takip ettiğini savunuyor: Kuzey Afrika'ya, İspanya'ya ve Orta Avrupa'ya giren Araplar; Yunanistan ve Balkanlar'a giren Türkler; Güney Rusya, Polonya ve Litvanya'ya giren Moğollar. "Bu fetihlerin hepsi Avrupa üzerinde kendi kalıcı mühürlerini bırakmışlardır. Zirâ, bu savaş, -özellikle İspanya'da ve çevresinde- yalnızca askerî bir tesir yaratmakla kalmadı. Aynı zamanda, Avrupa bu hareketlerden büyük ölçüde etkilendi." diyen Jack Goody'nin elinizde tuttuğunuz bu eseriyle, şimdiye dek açılmamış kapılardan girecek, İslâm-Batı ilişkilerine dair yeni bir düşünsel boyut kazanacaksınız.

ISBN 975-269-110-2

9 789752 691100